

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верме-
нич. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України,
2013. — 234 с.

Збірник присвячений обґрунтуванню завдань і функцій історичної регіоналістики як частини "просторової історії", осмисленню проблеми співвідношення регіоналістики та історичної географії, пошуку шляхів оптимізації регіонального дискурсу крізь призму контентів пограниччя, модернізації, культурного та візуального "поворотів".

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 4 від 25 квітня 2013 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор *Л. О. Зашкільняк*
доктор історичних наук, професор *О. Є. Лисенко*

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279-18-18.
Електронна версія: <http://www.history.org.ua>.
E-mail: yarover@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 7

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Геннадій Боряк — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук, професор (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук, професор (Київ)

**Київ
2013**

ЗМІСТ

Розділ 1 Теоретико-методологічні проблеми регіональної історії

- 9 Верменич Ярослава (Київ)**
Історична регіоналістика в системі "просторової історії":
диференціації предметних полів
- 39 Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)**
История локуса в классической, неклассической и постне-
классической моделях исторической науки (Продолжение)
- 55 Стрелецкий Владимир (Москва)**
Регионалистика и историческая география:
область взаимных интересов и перспективы взаимодействия
- 71 Вербиленко Галина (Київ)**
Історична географія та її місце у вивченні регіональної
історії України

Розділ 2 Феномен пограниччя в системі соціогуманітарного знання

- 85 Кульчицький Станіслав (Київ)**
Румунія і Молдова: дві країни, одна нація
- 103 Дмитрук Володимир (Київ)**
До питання про територіальні розмежування між Україною
і Росією в складі СРСР
- 115 Служинська Іванна (Київ)**
Формування українсько-російського кордону:
дискусії й політичні рішення 20-х рр. XX ст.

Розділ 3 Історична урбаністика

- Нагорна Лариса (Київ) 127**
Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації
- Кайсарова Жанна, Бабюх Виталий (Казань) 147**
Понятие «город» и типологизация городов:
проблемы соотношения при определении даты
возникновения городских поселений
- Водотика Тетяна (Київ) 159**
Особливості модернізаційних процесів
у містах Наддніпрянщини
другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки

Розділ 4 Ретроспективне дослідження територіального устрою

- Рубльов Олександр (Київ) 175**
Організація управління на польсько-українському
прикордонні за II Речіпосполитої
- Подкур Роман (Київ) 193**
Динаміка адміністративно-територіального поділу
1930-х рр. у контексті "великого терору" 1937–1938 рр.
- Савченко Ірина (Київ) 213**
Започаткування видавничого проекту
Української академії наук "Історично-географічний
словник українських земель"
- Відомості про авторів 223**
Анотації 225

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Верменич Ярослава (Київ)

Історична регіоналістика в системі "просторової історії": диференціації предметних полів

Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)

История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки

Стрелецкий Владимир (Москва)

Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия

Вербиленко Галина (Київ)

Історична географія та її місце у вивченні регіональної історії України

Ярослава Верменич

**ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА
В СИСТЕМІ "ПРОСТОРОВОЇ ІСТОРІЇ":
ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРЕДМЕТНИХ ПОЛІВ**

З 1 травня 2012 р. колишній відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України функціонує під оновленою назвою "відділ історичної регіоналістики". На перший погляд це коригування може здатися неістотним. Для нас, однак, воно має принципове значення. Регіональні проблеми досліджуються тією чи іншою мірою у межах будь-якої сфери історичного знання, і концептуалізація з чітким визначенням дисциплінарних рамок тут зовсім не обов'язкова (і навіть, з огляду на діапазон відповідних "проблем", неможлива). Інша річ – детермінація наукового напрямку, який уже дістав первинну наукову специфікацію, але настільки бурхливо видозмінюється під впливом різних – геополітичних, гео економічних, геокультурних – чинників, що потребує постійного переосмислення когнітивних параметрів. Дефініція "історичний регіон" – похідна від взаємопереплетення різних кутів зору на безліч природних, соціальних, політичних та інших факторів, і внутрішня ієрархізація предметного поля тут виступає як запорука генерування образу історичного минулого з максимально можливою достовірністю.

Отже, що означає у даному разі "заміна вивіски" (чи "бренду")? Йдеться насамперед про нове осмислення співвідношення темпоральності й просторовості, "центральної" й "периферійної", з'ясування причин асинхронності історичного розвитку у регіональному розрізі. А відтак і про новий рівень регіональної аналітики, і про нові підходи до дослідження регіональної специфічності – як у вітчизняному, так і у світовому вимірі. У найзагальнішому вигляді їх можна вкласти у формулу переходу від ідеографії до номотетики, від описовості до осмислення певних тенденцій і закономірностей. Але для принципових оновлень цього зрозуміло, замало. Вітчизняна локальна і регіональна історія неприродно довго перебувала у просторі традиційних (класичних) і некласичних дослідницьких парадигм, що виявилось, зокрема, у домінуванні описових, фактологічних підходів у міській і сільській історії. Вихід на рівень постнекласичних підходів, активно освоюваних в усьому світі, із здобуттям незалежності почав відчуватися як нагальна потреба. А нова роль регіонів у глобалізованому світі диктує необхідність концептуалізації історичної регіоналістики у максимально широкому міждисциплінарному просторі і у чітко визначених просторових формах.

Перехід від класичного до некласичного етапу у розвитку "просторових" досліджень відбувався поступово, починаючи з кінця ХІХ ст. Поряд з традиційним "батьківщинознавством" власну нішу почала відшукувати обласна історія, в якій дослідження горизонтальних історичних пластів уже було уведене у певну систему. В Україні "обласництво" утвердилося як самостійний науковий напрям у київській школі істориків-документалістів, і це був початок регіональної історії, відмінної від "історії місць". "Історичне районознавство" у тому його вигляді, в якому його утверджував М.Грушевський, диференціювалося по чотирьох географічних напрямках, причому функціонуючі в системі ВУАН "порайонні" комісії вже мали свій центр ("асоціацію"). Вони розгорнули активну пошуково-дослідницьку й видавничу діяльність, і якби не були у зародку знищені владою з політичних мотивів, вітчизняна історична регіоналістика мала б сьогодні значно міцніші позиції.

Розгром школи Грушевського по суті знищив ті паростки некласичних (обласницьких) підходів, які виводили місцеву історію поза межі постачальника "прикладів" для схематизованої історії СРСР. Коли у середині 50-х від традиційно нерозчленованого краєзнавства почали відокремлювати його історичну частину, ніхто навіть не намагався чітко визначити її предметне поле. Лише з початком у 60-х рр. роботи над 26-томною "Історією міст і сіл Української РСР" постало питання про сполучення локального і комплексного методів в історико-регіональних дослідженнях. Але розв'язувалося воно, з урахуванням тодішнього рівня наукових знань і політико-ідеологічних реалій, в описовому, історико-генетичному ключі.

Становлення історичної регіоналістики як окремої субдисципліни стало можливим лише за умов неупередженого осмислення різноманітних проявів регіоналізму у найширшому глобальному контексті. Необхідно було навчитися бачити у регіоналізмі не лише сепаратистські загрози, але й потужний резерв саморозвитку територіальних соціумів. З'ясувалося, що без виведення регіоналістики з-під пресу економцентризму й ідеографічних підходів забезпечити теоретико-методологічний фундамент такого переосмислення неможливо. Надалі, з виходом регіонів у простір транскордонного співробітництва, потреба в концептуальному оформленні регіональної науки і її галузевих відгалужень постала як практичне завдання. Розв'язувалося воно непросто – внаслідок різнотипності регіонів, розмитості просторових категорій, різноспрямованості інтересів регіональних еліт тощо. В Україні додатковими ускладнюючими чинниками виступають об'єктивні й суб'єктивні наслідки тривалої бездержавності, розчленованості територій у складі різних цивілізаційних систем, фактори порубіжності тощо.

Серед суб'єктивних чинників, які гальмували осмислення у вітчизняному науковому просторі проблем регіоналізму й регіоналізації, давалася взнаки і певна інерційність у самопозиціонуванні істориків,

які все ще перебували у стані ейфорії від високо оціненої, удостоєної Державної премії СРСР "Історії міст і сіл Української РСР". Унікальна, безпрецедентна на обсягом праця майже 100-тисячного колективу ентузіастів і справді викликала повагу – адже чи не вперше міста і найбільші села України дістали свою "наукову біографію". Те, що це було зроблено в радянських канолах лінійності й телеологічності, без заглиблення у складні колізії соціальних протистоянь, міжетнічних і міжконфесійних зіткнень, міжпартійної боротьби, з політичним креном убік висвітлення діяльності партійних і комсомольських організацій, сприймалося як норма, аж поки СРСР не розпався.

Варто віддати належне багаторічному керівникові відділу регіональних проблем історії України, академіку НАН України П.Т.Троньку – питання про оновлення головної праці свого життя – "Історії міст і сіл" він порушував на численних нарадах і в урядових кабінетах, і добився-таки урядового затвердження програми розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року із включенням до неї оновленої багатотомної енциклопедії і ряду довідників. Не обійдене було у постанові Кабміну від 10 червня 2002 р. і питання про зміцнення наукової бази краєзнавства у зв'язку з відсутністю загально-теоретичних розробок у цій сфері. Але до усвідомлення того, що для серйозної оптимізації регіональних досліджень наукова база краєзнавства надто вузька, належало пройти ще чималий шлях.

Рубіж тисячоліть виявився надзвичайно плідним для переосмислення основоположних засад членування простору в історичній ретроспективі. Прикметною ознакою часу стала водночас зміна кута зору убік персоналізації та гуманізації історичного знання. Домінуючою тенденцією у науковому пошуку став екзистенційно-антропологічний підхід, базований на людському вимірі історичної реальності, з одного боку, і визнанні цієї реальності унікальною й слабо прогнозованою, з другого. Водночас під впливом постмодернізму намітилася і перспектива виходу поза межі антропоцентризму, убік т.зв. постгуманітаристики. Е.Доманська, яка вважає цей термін "досить незграбним", але все ж активно його використовує, вбачає інноваційність постгуманітаристики у розширенні її інтерпретаційних рамок поза межі суто людських взаємин – за рахунок активного виходу у світ тварин, рослин, речей, біотехнологій¹. Про те, як на цьому ґрунті історія зближується з біологією, мова йтиме далі.

Як неklasичні, так і особливо постнеklasичні підходи, активно засвоюючи здобутки суміжних галузей історичного знання – соціології, культурної антропології, етнології тощо – сміливо освоюють "простір між" – сферу крос-культурних взаємовпливів, міграцій, поширення епідемій тощо. У цьому зв'язку кардинальному переосмис-

¹ Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 116-131.

ленню підлягає увесь комплекс проблем, що мають у своїй основі територіальність і відносини по лінії "центр – периферія". Фокус регіональної аналітики зміщується від певної абсолютизації часових параметрів і лінійних схем до розгляду простору як самоцінної у науковому відношенні реальності – з "пластичними" кордонами, незбігом історичного й календарного часу, ситуаційними ускладненнями тощо.

Нині, коли період становлення вітчизняної історичної регіоналістики у некласичному парадигмальному руслі можна вважати завершеним (свідченням цього, на наш погляд, може бути концептуальне окреслення меж історичної локалістики у монографії "Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації" (К., 2012), дослідницькі зусилля мають бути зосереджені на переході у постнекласичний парадигмальний простір дослідження й описання соціальної реальності. Це означає насамперед принципове визнання асиметричності сучасного світу, асинхронності історичного розвитку, недостатності чи навіть принципової ущербності традиційних лінійних і телеологічних пояснювальних схем. Множинність уявлень про "соціальну норму" потребує особливої уваги до мови самоописання, визначення критеріїв "іншування", "об'єктивності", природи групових уявлень тощо.

Почнемо з головного: як визначати регіон, виходячи з вимог "постнекласики"? У регіональному аналізі, особливо коли йдеться про ретроспективу, завжди є спокуса розглядати регіон як даність, обмежену колишніми кордонами чи певними адміністративними рамками. На такому фундаменті будуються, зокрема, спрощені схеми поділу України за принципом "Схід – Захід". Зрозуміло, що колишня державна належність чи тривале перебування у рамках певної адміністративної одиниці накладає на регіональний розвиток ні з чим не зрівнянний відбиток. І все ж погляд на регіон як на щось застигле, замкнуте у певних рамках і наділене певними смислоутворюючими ознаками, уявляється непродуктивним. Регіон – не лише об'єкт, але й суб'єкт, він сам себе вибудовує і видозмінюється у цьому процесі. Регіон – це ще і рамка, певний контур для порівнянь і узагальнень. Семантична структура регіону і відповідного образу формується під впливом багатьох чинників – політичних, ідеологічних, культурних та інших. Тому так важливо по можливості чітко визначити місце кожного історичного регіону у багатоманітні просторових форм з врахуванням специфічності усіх його складників. В.Каганський мав рацію, коли порівнював інтелектуальну роботу з регіоном із мандрівкою у світі контекстів, а позицію регіоналіста визначав як динамічну, "сковзаючу по поверхні"².

² Каганский В. Методологические основания регионального анализа как культурной практики // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. Информационный сборник. – М., 1997. – Вып. 3.

Щоб забезпечити зваженість у поглядах на регіон у практиці націбуудівництва, важливо уникати двох крайнощів. Першої – розгляду регіону за аналогією з конструктивістськими поглядами на "народ", "масу" ("*the masses*", "*ordinary persons*"), як на об'єкт "націоналізуючого" впливу, а не як на суб'єкт, що здатен сам себе націоналізувати ("*self-nationalizing subjectivity*"). Але ж саме на регіональному рівні найвиразніше простежуються інтенції місцевих співтовариств до своєї самонаціоналізації на побутовому рівні ("*domestic self-nationalization*") – з своєрідним інструментальним розумінням етнічності як символічного ресурсу і важеля релігійно-етнічної мобілізації. Парадоксальним чином ці інструменталістські підходи зміцнюють примордіальні моделі етнічності, бо розглядають національну культуру, традиції як певні невідчужувані і незмінні у своїй основі цінності. У регіональній аналітиці надзвичайно важливо уникати крайнощів етноцентризму, роблячи акценти на багаторівневому баченні проблем, породжуваних регіональним розмаїттям. Методологічний ключ до їх розгляду у такому контексті здатен дати уведений Дж. Розенау неологізм "фрагмеграція" на означення взаємодії інтеграції й фрагментації³.

Друга небезпека, яка підстерігає дослідника регіональної специфічності, полягає у звуженні "поля зору". Коли дослідника цікавлять, приміром, культурні ландшафти, він обирає натуралістичний чи естетичний підхід, і тоді у фокус його уваги потрапляють окремі локуси, фрагменти, "визначні місця", орієнтовані на певну культурну моду. Якщо дослідник – містознавець, то з канонами урбаністичного підходу він підходить і до оцінки багатоаспектних явищ сільського способу життя. Коли ж предмет дослідницького інтересу – "шрами історії", на перший план виходить "егоїзм болю", і тоді доводиться комбінувати різні підходи – геополітичні, геоекономічні, геокультурні, досліджувати наслідки війн, династичних угод, дипломатичних поразок тощо. За будь-якого підходу регіон має осмислюватися як мінлива реальність із "плаваючими" кордонами, що неминуче потягне за собою уважне дослідження "ментальних карт" та ідентифікаційних практик.

"Антропологізація" (як і своєрідна "деантропологізація") погляду на регіон диктує необхідність перегляду усієї системи представлення в предметному полі соціальної й культурної історії проблем територіальної організації суспільства й відповідної політики, включно з оновленням термінологічного інструментарію. Хронічна неувага соціогуманітаристики до просторових форм суспільної організації відбилася поміж іншим у відсутності узагальнюючої категорії на означення відповідного напрямку політики. Логічно

³ *Rosenau J.N. Along the Domestic Foreign Frontier. Exploring Governance in a Turbulent World. – Cambridge, 1997.*

назвати територіальною політикою увесь комплекс цілераціональних дій держави й соціуму щодо забезпечення оптимального територіального членування, організації взаємодії по лінії "центр-периферія", забезпечення інституційної структури управління "місцями" й місцевого самоврядування тощо. Але таке узагальнююче поняття у відповідних наукових дискурсах донедавна взагалі не фігурувало, і лише тепер починає вводитися у активний науковий обіг політологами⁴. Навіть більш звичне (хоч і дещо вужче за змістом) поняття "регіональна політика", яке використовувалося на означення підтримання балансу місцевих і національних інтересів, не було "в пошані" в СРСР і не потрапляло до числа пріоритетів у конституційному полі незалежної України. Тим часом дисфункціональність в системі центр-периферійних відносин на всьому пострадянському просторі має тенденцію до поглиблення. Хотітимуть цього вітчизняні мововладці чи ні, але їм невдовзі доведеться зайнятися адміністративно-територіальним реформуванням. Оскільки ж диспропорції у цій сфері мають глибокі історичні витоки, регіоналістика не зможе обійтися без заглиблення в еволюцію структури вертикальних та горизонтальних мереж й істотного переосмислення самих понять центральності й периферійності.

Із сказаного випливає кілька важливих висновків. Висновок перший: не варто глибину регіонального аналізу ставити в пряму залежність від нагромаджених ресурсів емпіричного знання. Найповніший "банк даних" про ландшафти, населення, господарську діяльність і культурну інфраструктуру регіону навряд чи здатен відбити мінливість і величезні амплітуди в настроях мешканців, які можуть залежати і від випадкових обставин. Висновок другий: регіональна аналітика вимагає не лише ґрунтовних знань про регіон, але й чіткої і водночас динамічної позиції самого дослідника – він має водночас і проникнутися домінуючими в регіоні настроями і лишатися не заангажованим інтересами певних політичних сил. Висновок третій: регіон неможливо зрозуміти, якщо орієнтуватися на домінуючу на кожному історичному етапі розстановку політичних сил і відповідні настрої. У кожному регіоні існують "підводні течії", що явно вибиваються із загального "поток". У їх дослідженні неможливо обійтися без своєрідної герменевтики – уважного простеження того, у яких текстах і контекстах упродовж тривалого історичного розвитку певні настрої і поведінкові стереотипи зароджувалися і як трансформувалися.

Ризики "потонути у багатоманітті" існують, зрозуміло, за будь-якого підходу. Щоб їх мінімізувати, історична регіоналістика намагається дистанціюватися від "усеядності" краєзнавчих пошуків. Її цікавить не

⁴ Див., напр.: Гончаров Л.В. Структура территориальной политики в России // Полис. – 2012. – № 3. – С. 63-74.

все в історії регіону, а насамперед те, що визначає тенденції і формує напрями змін. Хоч вона і не байдужа до тих "малих цінностей" і джерел їх формування, які властиві невеликим громадам, у фокусі її уваги перебувають мережі й потоки, а не усталені стереотипи. Регіональна специфічність України формується в ареалі "східно-європейського пограниччя", де від часів Великого переселення народів ішов інтенсивний процес міжетнічних контактів, міжцентрових протистоянь, інтенсивних міграційних переміщень. Обличчя кожного із сучасних регіонів – як реально існуючих, так і "уявлених" – сформоване шляхом складного переплетення часових пластів, просторових форм, мов, символічних та знакових систем. Зрозуміти це багатоманіття неможливо без заглиблення углиб віків і без виходу поза межі тих кордонів, якими сьогодні прийнято визначати їхні територіальні параметри.

Оскільки поняттям "регіон" охоплюються типорозміри територій різного статусу – внутрідержавних і міждержавних – у новому вимірі постає проблема тезаурусу відповідної субдисципліни і урізноманітнення методів дослідження у зв'язку з уведенням регіональних проблем у глобалізаційний контекст ("g-word"). За умов уже сформованого культурно-інформаційного глобального простору у зовсім новому світі постає проблема кордонів. Їхні бар'єрні функції зменшуються, а контактні зростають не завжди синхронно, але світ стрімко змінюється внаслідок того, що на порубіжжях виникають нові центри тяжіння. Зрештою старі схеми центр-периферійних відносин зазнають девальвації, натомість виникають складні моделі мережевих взаємодій, не завжди підвладних аналізу без застосування спеціальної "оптики".

Наївно було б вважати, що вітчизняна історична регіоналістика цією оптикою вже оволоділа. І номенклатура видань з проблем регіонів та регіоналізму, і особливо їхні мізерні тиражі поки що не дають можливості говорити про широке впровадження в Україні сучасних стандартів досліджень у сфері регіональної науки. Але зміщення акцентів із національних гранд-наративів у бік дослідження проблем, породжуваних територіальністю, уже само по собі означало вихід у сферу іншої, "неподієвої" у своїй основі, історії. Регіон став об'єктом дослідження і як цілісність (мезорівень), і як сума поселень місцевостей (мікрорівень). Відхід від традиційних підходів виявився помітним у двох площинах – і у зміщенні інтересу у бік соціальної історії, і у перенесенні фокусу уваги із "маловідомих фактів" на аналіз соціальних взаємодій у більш чи менш замкнених ареалах. Оскільки доволі довго регіональна наука існувала у просторі економцентризму й географічних у своїй основі параметрів, цей відхід мав своїм наслідком по-перше, історизацію економічної й географічної наук, а, по-друге, екологізацію історичних досліджень та зменшення дистанції між соціогуманітаристикою та природознавством. Поволі створюється, за В.Вжосеком, "специфічний простір історичних досліджень,

який можна було б назвати географічною історією, історією навколишнього середовища чи історією матеріального життя. У підсумку ж – історією, зорієнтованою на екологізуюче трактування відносин людина – природа"⁵.

Сам цей специфічний простір потребує, на наш погляд, нових інструментів осмислення. Чимало проблем, що виникають у цьому зв'язку, закорінені у надмірній метафоризації пов'язаних із регіоналізмом дискурсів. "Кодові формули" тут пов'язані і з географічними визначальниками (геокультура, історична географія) і з просторовими категоріями (просторовий порядок і аспатіальність як заперечення його визначальної ролі), і з територіальними матрицями (адміністративно-територіальний поділ), і з категоріями "місце", "локал" (місцезовиток, транслокальність) тощо. За такого ступеня різномановності упорядкувати тезаурус регіональної науки непросто, особливо якщо врахувати, що на термінопрактику у цій сфері активно впливають кордони, ідентичності, регіональні ідеології. А ще – різні типи фантомів – "уявлених реальностей" (*imagined communities*), що робить очевидним переважання у цій сфері когнітивного начала над просторовим і водночас розширює простір застосування маніпулятивних технологій.

Зі сказаного очевидно, що предметне поле історичної регіоналістики все ще перебуває "в русі" – щось утверджується, щось вилучається. Методологічний ключ для таких операцій містить запропоноване Рональдом Робертсоном поняття "глокалізація". Те, що доволі довго сприймалося як оксюморон, нині слугує усталеним операціональним інструментом для аналізу складної взаємодії між процесами глобалізації й локалізації. Хоч з якого боку підходити до оцінки взаємовпливів у цій сфері – розглядаючи локальне як аспект глобального чи, навпаки, фокусуючи увагу на зіткненні локальностей (*clash of localities*) в процесах глобалізації – не можна абстрагуватися від очевидних "ліній перетину", які роблять термін "глокалізація" центральним у системі культурної глобалізації.

Якщо ж говорити про основні напрями, в яких у вітчизняному науковому дискурсі відбувається переосмислення просторовості й територіальності – з виходом на постнекласичні підходи, то вони вираховуються в такому вигляді:

- оптимізація уявлень про взаємодію у зв'язці "час – простір";
- окреслення меж інформаційного простору історичної регіоналістики, зокрема, за рахунок "інтервенції" природознавства та екологічних знань;
- визначення точок дотику і розмежувань у системі: глобальне, національне, регіональне, локальне;

⁵ Вжосек В. Історія – культура – метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 140.

- диференціація поняття "регіональне" у внутрідержавному і міждержавному контекстах;
- вибудова структурної ієрархії складових регіоналістики (районістика, регіонологія, регіонознавство);
- визначення місця урбаністики в структурі регіональної історії;
- осмислення проблеми кордонів і порубіжних територій у глобалізаційному контексті.

Статейний формат дає змогу лише тезисно відтворити новації, які на рубежі тисячоліть змінили напрям і фокус дослідження регіональної специфічності. "Просторовий поворот" (термін Е.Соджі) зафіксував не лише ускладнене бачення співвідношення часу й простору, але й практичну відмову від усталених штампів географічного чи геополітичного детермінізму. У баченні німецького історика Юргена Остерхаммеля, просторові сприйняття не повинні інтерпретуватися лише через статичні образи світу й фіксовані коди; не існує типового й одного для всіх китайського чи ісламського розуміння простору. "Образи простору завжди відкриті для нового й здатні включати в себе буквально неймовірне". Всі просторові категорії потребують історизації, всі державні структури займаються територіалізацією управління, або виробництвом "територіальності". У тому числі й "уявленням кордонів" – ця тенденція, яка намітилася ще у XIX ст., повною мірою реалізувалася лише у наш час⁶.

Співвідношення часу й простору, яке на цій основі складається, Д.Гарві вклав у формули "конвергенції часу – простору" чи "стиснення часу – простору". У нових термінах визначається географія відмінностей, співвідношення локального і глобального і у постмодернізмі. Ж.Бодріяр, приміром, в ключі семіотики вибудовував картину "семіургічного" суспільства, в якому просторові відносини організовані не стільки навколо виробництва й обміну, скільки навколо семіотичних кодів, серійних знаків. Симулякри стирають межу між реальним та уявним.

Психогеографія, що вибудовує свої пріоритети навколо максими "простір vs час", наголошує: "ми повинні зрозуміти простір, відчути його, просто освоїти. Що ми знаємо про село? Чи здатні ми просто розшифрувати "частину міста"? Що таке серце міста? Душа міста? Як пізнавати своє місто? Відповіді на всі ці питання французький літератор і філософ Жорж Перек відшукує в руслі творення середовища, яке давало б людині "стійкі, непорушні, майже недоторкані" орієнтири, робило її саму "частиною географії"⁷.

За цих умов цілком природним стало значне оновлення й ускладнення уявлень про взаємодію простору й цивілізації. Теорії географічного деметрмінізму виразно поступилися місцем спочатку

⁶ Остерхаммель Ю. Трансформация мира: история XIX века // *Ab imperio*. – 2011. – № 3. – С. 98-99, 128, 137.

⁷ Перек Ж. Просто пространство. Дневник пользователя. – СПб., 2012.

геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації у конкретний географічний простір), а потім і геоспаціалізму (з розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості і фокусування уваги на онтологічній динаміці просторових образів). У баченні Д.Замятіна під геоспаціалізмом розуміється ідеологічний, цивілізаційний, культурний перехід до просторових форм відтворення основних видів людської діяльності⁸.

Новітні, геокультурні у своїй основі підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоекономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, аналізу їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоекономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, то в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропо-структур, переміщень населення.

На пострадянському терені новітні підходи до взаємодії природи й суспільства поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності і стимулюють відхід від радянської моделі делокалізації простору. Регіони лишаються "уявленими спільнотами" (термін Б.Андерсона), але регіональна ідентичність стає цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації. В Україні досліджуються, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми й закономірності антропогенізації відповідних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури у процесах внутрішнього "ущільнення" регіонального простору.

У загальному руслі оновленої "просторової науки" зазначають істотної трансформації ті межі інформаційного простору історичної регіоналістики, які здавалися усталеними ще років 10 тому. Можна сказати й більше – сама парадигма гуманітаристики піддається суттєвому переосмисленню, насамперед під тиском природознавства. Нещодавно доволі обґрунтовану претензію на створення нової гуманітарної історії висловив американський біолог Джаред Даймонд. Виділяючи серед природознавчих наук ті, які, на його погляд, можуть претендувати на статус "історичних" (кліматологія, еволюційна біологія, палеонтологія та ін.), він доводить, що запозичення використовуваних ними методів може виявитися продуктивним і для гуманітаріїв.

⁸ *Замятин Д.* Геоспациализм. Онтологическая динамика пространственных образов. Стаття 2. Цивилизация, проект Модерна, глобализация и геоспациализм // *Общественные науки и современность.* – 2011. – № 6. – С. 165-173.

Оскільки поняття "регіоналізм" зазнало останнім часом значних трансформацій у бік розширення інформаційного поля і урізноманітнення смислів, кардинальне питання, яке постає перед дослідниками, можна сформулювати у такий спосіб: чи адекватно відбиває ці зміни сучасна регіоналістика? Поступ на цьому напрямі очевидний, але питання все ж лишається. Більше того, пошук відповідей на нього ускладнюється у зв'язку з очевидними претензіями природознавства на концептуальний вплив у сфері історичного пізнання – аж до цілковитої переорієнтації парадигми гуманітаристики. Останнім часом знову стали модними закиди у бік останньої з боку природознавців у тому, що, мовляв, гуманітарії надто слабо реагують на негативні технологічні явища у планетарному масштабі і навіть не намагаються проаналізувати, в якій мірі вони спричинені помилками, зробленими в минулому. Якщо визнати ці закиди слушними, є всі підстави поширити їх і на сферу регіоналістики.

Істотний перегляд проблематики глобальної історії у руслі таких підходів, розпочатий ще у 80-х рр. Е.Вульфом, уже в новому столітті продовжили Г.Іггерс, Дж.Бентлі, П.Меннінг. Останній, приміром, вбачає принципову відмінність нового напрямку всесвітньої історії, який він називає науково-гуманітарним (*scientific cultural*), у освоєнні ним методів еволюційної біології, екології, палеонтології, хімії тощо⁹. Для регіоналістики завдяки таким підходам відкриваються нові можливості щодо дослідження міграційних процесів, трансферу технологій, поширення релігійних вірувань, інфекційних хвороб тощо.

У цьому контексті цікавими і доволі продуктивними уявляються наміри каліфорнійського професора, біолога і географа Джареда Даймонда щодо створення нової гуманітарної історії. Можна по-різному ставитися до спроб природознавця, фахівця у сфері еволюційної біології, здійснити серію "інтервенцій" у сферу історіографії; адже всі вони в сумі ілюструють уже стократ тиражовану максимуму про вирішальний вплив географічних умов на розвиток соціумів. На перетині історії й географії з ухилом у бік соціальної історичної екології створені такі вартісні дослідження, як "Земля та еволюція людини" Люсьєна Февра, "Середземномор'я в епоху Філіпа II" Фернана Броделя, "Історія клімату" Емануеля Ле Руа Ладюрі і багато інших. Географічно-екологічний напрямок незмінно присутній у працях з історичної географії, аграрної історії, історії техніки тощо. Адже людина, зауважує В.Вжосек, рівною мірою є елементом природи і екосистеми¹⁰. У чому ж полягає новизна підходів Дж.Даймонда?

⁹ Manning P. Navigating World History: Historians Create a Global Past. – New York, 2003.

¹⁰ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. – С. 121.

На наш погляд, автору вдалося вирішити одразу кілька завдань, вийшовши на новий рівень теоретизації, систематизації й метафоризації. Приваблює новизною насамперед пропозиція щодо доцільності поділу природничих наук на історичні (астрономія, еволюційна біологія, геологія, палеонтологія, кліматологія та ін.) і неісторичні (фізика, хімія тощо) і щодо необхідності запозичення гуманітаріями порівняльних та інших методів, застосовуваних у "історичному природознавстві". Те, що Даймонд пропонує, зрештою можна вкласти у формулу біосторії – з врахуванням здобутків генетики, епідеміології, фізіології, історичної екології тощо. На величезному порівняльному матеріалі він доводить: для виживання цивілізацій завжди багато важили зміни клімату, дружньо чи вороже налаштовані сусіди, ставлення мешканців до довкілля. Запустити колапс можуть і епідемії, і посухи, і зміни структури торгівельних відносин, і управлінські помилки. А нерівність між народами створює не лише сила зброї, але й активність мікробів і якість харчів¹¹.

Для історичної регіоналістики висновки Даймонда цінні тим більшою мірою, що вони допомагають збагнути витоки відмінностей у розвитку різних соціумів і різницю в дії аналогічних чинників у сприятливих і несприятливих середовищах. Долі локальних цивілізацій виявляються настільки "наближеними" до природних і випадкових чинників, що проблема соціально-класових чинників, яка домінувала у марксистському суспільствознавстві, відразу ж відходить на другий план. Не випадково Дж. Даймонда називають на Заході "Деном Брауном" науково-популярної оповіді і відзначають його книги престижними преміями. Адже своїми підкріпленими безліччю спостережень розмірковуваннями він доводить: успішний науковий пошук здатен забезпечити прогнозування майбутнього, а в деяких деталях – і шляхи його оптимізації.

Даймонд ненав'язливо відкидає західноцентризм і переносить центр дослідницької уваги на периферію, бо надає великого значення "оптимальній фрагментації" – сприятливому для розвитку сполученню природних, соціальних, технологічних, культурних передумов. Саме у врахуванні найбільш значущих варіацій середовищних параметрів, які піддаються системності, зокрема у з'ясуванні залежності локальних, культурних чинників від екології, він бачить шлях розвитку історичного знання, базованого на природничих засадах "Блага цивілізації – річ неоднозначна" – цей його висновок прекрасно ілюструється безліччю історичних пасажів, які в міждисциплінарному руслі антропологізації "перекодовує" у своєму предметному полі регіоналістика.

¹¹ Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. Витоки нерівностей між народами. – К., 2009; Даймонд Дж. Коллапс. Чому одні общества виживають, а другие умирают. – М., 2008.

Оскільки проблеми екології у сучасному світі стають смисложиттєвими і важко піддаються розв'язанню, ідея всесильності технологічних рішень потребує кардинального перегляду. Йдеться по суті про нову екологічну мораль, параметри якої ще належить вибудувати. І тут надзвичайно важливо досліджувати ресурси розвитку соціумів саме у територіальному вимірі і в регіональному контексті. Те, що є безсумнівним благом для одних регіонів, створює проблеми "вічного конфлікту" в інших. Сьогодні всі хочуть жити "як у Європі". Але планета не витримає поширення на всі країни й континенти тих масштабів споживання, які утвердилися в країнах "золотого мільярда". Отже, кожна країна має дбати не лише про нарощення ресурсів, але й про модуси спілкування, культурні детермінанти, інноваційність у сфері агрокультури тощо. Тут відкривається справді безмежний простір для порівняльного аналізу історичного досвіду господарювання у різних регіонах, за різних політичних режимів, у різних соціокультурних середовищах.

Сучасні уявлення про генетико-еволюційний розвиток національних держав базуються на тезі про "залежність від шляху" ("*path dependence*"), запропонованій Дугласом Норттом¹². Суспільство в будь-якому разі є заручником попередніх стадій свого розвитку. При цьому "регіональна своєрідність завжди доповнюється міжрегіональними спільними рисами", а "регіональна диференціація складається історично, в руслі еволюції, трансформації усього культурного простору країни – *суперечливого, але єдиного*". Культурний капітал регіону розглядається у прямій залежності від стану збереженості історичної й духовної спадщини, традицій, пов'язаних із національними особливостями способу життя й соціальної поведінки, історичного минулого країни¹³.

Щоб забезпечити фронтальний вихід на такий – досить високий – рівень регіонального аналізу, необхідно постійно дбати про вдосконалення понятійного тезаурусу. Важливою умовою при цьому виступає інноваційність, здатність до міждисциплінарного діалогу, відповідність вимогам і викликам часу. Застосовуючи шкалу, запропоновану для культурально-соціологічних теорій Дж. Александером та А. Рідом, можна визначити такий діапазон вимог до історичної регіоналістики: "ця наука історично обумовлена; вона теоретично оформлена, відповідально ставиться до емпірики, уважна до епістемології, шукає валідність пояснень"¹⁴.

¹² North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Oxford, 1991; Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. – М., 2010.

¹³ Сиземская И.Н. Социокультурное пространство России: реалии и перспективы // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 23.

¹⁴ Александер Дж., Рид А. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии // Социс. – 2011. – № 8. – С. 14.

Тезаурус регіоналістики постійно оновлюється й розширюється. Якісні зміни у ньому відбуваються, за запропонованою соціологами класифікацією, шляхом розширення значень (генералізація), відповідного їх звуження (спеціалізація), уточнення (елевація) тощо. Дасться ознаки і значний вплив метафоричного моделювання.

Смисловим ядром (дескриптором) в тезаурусі регіоналістики виступають, природно, поняття *регіон* і похідні від нього – регіоналізм, регіоналізація, регіональна ідентичність тощо. Але доводиться рахуватися з тим, що не меншою мірою на цю роль можуть претендувати і більш широкі, узагальнюючі поняття (простір, територія, місце), які також мають у своєму супроводі багато похідних. Полісемантичність наукової мови регіоналістики зумовлена також потужним впливом понять, прив'язаних до географічного чинника (геокультура, історична географія (*time-geography*), кордону (фронтир, транскордонність). Поняття, розміщені на просторовій (горизонтальній) шкалі, здатні, за М.Новиковою, корелювати з безліччю інших. Приміром, у філософії з поняттями *система/цілісність*, у культурології – з поняттями *еволюція/інволюція*, в історії – з поняттями *релікт/анклав*, в етнології – з поняттями *народ/етнос/нація*, в лінгвістиці – з поняттям *регіолект*. Саме поняття "регіон" може вживатися у значенні: 1) одиниці адміністративно-територіального поділу; 2) периферії, провінції, окраїни; 3) території, пов'язаної з кордоном (порубіжжя); 4) незаселеної території ("дике поле"); 5) "малої батьківщини"; 6) "свого Всесвіту". На думку авторки, саме це, останнє значення "найточніше охоплює суперечливу семантику "регіону" як культурного поняття й таку ж суперечливу специфіку "регіоналізму" як типу світосприйняття й соціальної поведінки... Архаїчна сумісність "дому" й "світу", найбільш "свого" й найбільш "вселенського", *двополюсна їхня єдність*, будучи накладеною на "мультиверсуми" й "мегаверсуми" сучасності, якраз і створює динамічну (навіть драматичну, бо контраверсійну) сутність регіоналізму"¹⁵.

Зрозуміло, що складності у територіальній аналітиці створюються не самим лише розмаїттям понять, але й досі не подоланою невизначеністю у вибудові їхньої ієрархії. Якщо розмежувати глобальне і локальне нескладно, то вже при визначенні точок дотику і розмежувань у системі "національне – регіональне" натрапляємо на певні ускладнення.

Міжнародники вбачають у регіоні національну підсистему світової політики, історики й культурологи застосовують це поняття здебільшого на означення частини якоїсь національної цілісності. У суспільній географії співіснують обидва підходи. Критерії регіональності скрізь нечіткі, але існує розуміння кількох рівнів, на

¹⁵ Новикова М.А. Регионалистика: вызовы и перспективы // http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp_491_105-108.pdf.

кожному з яких регіональність виявляє якусь із своїх багатьох іпостасей. Б.Хеттн виокремлює п'ять таких рівнів – від регіону як суто географічного феномена ("проторегіону") через вибудову складної соціальної системи із транслокальними зв'язками і розгалуженою мережею регіональних інституцій аж до регіону-держави як супранациональної спільноти із власною ідентичністю і певним ступенем політичної автономності¹⁶.

Щоб не потонути у багатоманітності підходів і визначень, варто розмежовувати теоретичний і практичний аспекти регіональної систематизації. У загальнотеоретичному (внутрідержавному) сенсі під регіоном найчастіше розуміють територіальне співтовариство – структурну одиницю, що перебуває на мезорівні між суспільством як цілісністю і територіальними спільнотами низового рівня – населеними пунктами. У рамках ЄС побутує визначення такого регіону як "територіальної одиниці, на один рівень нижчої, ніж держава". Це може бути і історично сформована, чітко диференційована за певними ознаками цілісність, і умовна конструкція, потрібна дослідникові для окреслення власного предметного поля. У практичному сенсі регіон – це найчастіше певний об'єкт державного управління і водночас ареал самоврядних функцій. У цьому розумінні про регіон можна говорити як про формалізоване співтовариство його громадян¹⁷.

У найзагальнішому ж вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. І.Зварич характеризує регіон як складну соціоетномезоекономічну систему, як соціотериторіальний комплекс, що виступає як цілісна просторова організаційна форма життєдіяльності населення, підпорядкована єдиному політико-адміністративному центру і об'єднана різноманітними виробничо-трудовами, соціально-економічними, культурно-духовними та іншими зв'язками¹⁸. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим.

І все ж, хоч як би ставитися до багатозначності й розмитості поняття "регіон", не можна не бачити того, що саме завдяки йому виявився розхитаним традиційний модерністський проект, в якому єдиним рівнем політичного аналізу виступала держава-нація. Нині усюди в світі регіони (краї, провінції) розглядаються як певні геогра-

¹⁶ Hettne B. Globalization, Regionalism and the Europeanization of Europe // Politeia. – 1996. – № 3. – Р. 106-112.

¹⁷ Лапин Н.И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // Социс. – 2006. – № 8. – С. 26.

¹⁸ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009. – С. 60.

фічні архетипи, які у політичній і історичній географії відіграють таку ж роль, як морфоструктури у геоморфології. За І.Салімовим, вони, як і морфоструктури, підвладні "неявним", не лише вертикальним, але й горизонтальним зсувам. Якщо центральна влада будь-де прагне до "політичного вирівнювання" земель, останні, навпаки, змагаються за набуття певного державно-адміністративного статусу, повторюючи такі спроби багаторазово, інколи впродовж сотень років. Тому періоди стабілізації в житті імперій час від часу змінюються тектонічною активністю – одні локальні поняття зникають, інші утворюються. "Зміни у політичному рельєфі Росії зумовлені не чисто політичними, національними чи іншими чинниками, а більш глибокими процесами розвитку регіонів, механізм яких далеко не прояснений, а наслідки важко прогнозовані"¹⁹.

Про Україну у цьому контексті йдеться як про політико-географічне прикордоння, своєрідну "поверхню вирівнювання", на якій упродовж століть стикалися й перепліталися інтереси Росії, Польщі, Австро-Угорщини. Те, що "базис ерозії" упродовж XVI–XVIII ст. переміщувався із Росії убік Польщі, безпосередньо зачіпало інтереси українців, оскільки Правобережна Україна не лише стала основним ареалом польсько-російського протистояння (ускладненого втручанням Туреччини і Швеції), але й зазнала цілої серії запустінь і безпрецедентних руйнувань. Експансія Росії на Захід уже в другій половині XVIII ст. призвела до фактичного поглинення нею України із цілковитою втратою решток української автономії. Природним у цьому контексті стало спочатку формування регіональної "малоросійської" ідентичності, а потім і модерної української нації. А "боротьба за статус" визначила не лише напрям еволюції останньої, але й значною мірою вплинула на конфігурацію нового квазіфедеративного державного об'єднання. Безликий "умовно український" простір став рельєфним і, що надзвичайно важливо, дістав чітко зафіксовані кордони. Це дало змогу в ході розпаду СРСР окреслити територію України без серйозних конфліктів і протистоянь.

Попри складності в чіткому дефініціюванні тезаурусу теоретичного базису "регіонобудівництва" (не в останню чергу зумовлені розмитістю відправної категорії "регіон"), сьогодні вже можна впевнено констатувати: як у дослідженні різних аспектів внутрідержавних, центр-периферійних відносин, так і особливо в осмисленні інтеграційних процесів у сучасному світі дискурс регіоналізму вже став звичною концептуальною рамкою соціального аналізу. Всупереч багатьом побоюванням регіоналізм виявився не перешкодою на шляху глобалізації, а, навпаки, ефективним засобом відновлення рівноваги, поставленої під загрозу імовірною втратою певних опор

¹⁹ Салімов І. Политическая геоморфология России // Империя пространства. Хрестоматия по геополитике и геокультуре России. – М., 2003. – С. 13-17.

стабільності національних держав. Швидке зростання кількості регіональних інтеграційних об'єднань і неухильний, хоч і небезпроблемний процес інтенсифікації внутрірегіональних, міжрегіональних та транскордонних зв'язків є переконливим свідченням того, що багатоярусна конструкція регіоналізму вже стала невід'ємним елементом глобальної архітектури сучасного світу.

За таких умов не могла не зазнати радикальних трансформаційних змін і вся система регіональної науки, яка менш як за століття пройшла шлях від прикладного напрямку економічних досліджень, сфокусованих на проблемах розміщення виробничих потужностей, до складного міждисциплінарного комплексу наукового знання про регіони в усій їхній багатофункціональності й поліваріантності. У цей комплекс входить теорія регіоналізму і практика регіонабудівництва у часовому і просторовому вимірах, включаючи регіональне планування й прогнозування як у масштабах окремих країн, так і на міждержавному рівні. При цьому базисне оновлення регіоналістики відбувається не тільки у традиційній для неї економіко-географічній сфері, але й особливо відчутно у царині історії, політичних наук, іміджелогії тощо.

Перші результати трансформації регіональної науки очевидні. Дедалі чіткіше вимальовується наукова парадигма дослідження не лише територіальної специфічності й "горизонтальної" взаємодії у широкому часовому діапазоні, але й відповідної соціокультурної динаміки, з процесами формування регіональної самосвідомості включно. Але не менше важить і поява вкрай необхідного для просторової аналітики мезорівня дослідження соціальних, економічних, політичних, культурних процесів, проміжного між глобальним і локальним. У такий спосіб заповнюється середня ланка у дихотомії *глобальне – локальне*, що відкриває додаткові можливості для уведення в систему безлічі категорій і понять, які побутують і взаємонакладаються у процесі осмислення взаємодії часу і простору.

Ми стали свідками (до певної міри й учасниками) не тільки освоєння регіоналістикою нової для неї ніші інтеграційної взаємодії, але й інтенсивної диференціації наукового знання про регіони відповідно до профілю практично усіх природничих і соціогуманітарних наук. Особливо відродно відзначити, що вже сьогодні історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту як її складовою частиною не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір та його членування. Змінюється кут зору на співвідношення загального й "головного" (у цій ролі прийнято було бачити "національний наратив") та часткового й "периферійного" (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). "Звуження" дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької

парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь останнього.

Дисциплінарний статус історичної регіоналістики вже достатньою мірою усталений. Її концептуалізація створила по суті новий, "горизонтальний" вимір історичних досліджень, коли суспільства розглядаються як сукупність територіально відокремлених одиниць – із своїм набором сутнісних характеристик, які можна порівнювати і ранжувати за просторовою шкалою. Розглянуті під таким кутом зору регіони постають і у вигляді унікальних, постійно змінюваних територіальних комплексів, і в іпостасі суб'єктів, які самі себе вибудовують у процесі історичного розвитку. Культурний регіон – територія, об'єднана відносною гомогенністю, спільним історичним минулим, традиціями – вдячний об'єкт для різнотипних наукових досліджень. Не менші евристичні можливості відкриває процес "уявлення" регіонів (за аналогією з андерсонівською нацією).

Зрозуміло, що концептуалізація історичної регіоналістики могла відбутися лише в контексті інтенсивних методологічних та епістемологічних пошуків. Йдеться насамперед про зрушення у бік історико-культурних підходів та про нові прийоми освоєння і критики джерел. У теоретико-методологічному полі перевага віддається "сенсibiliзуючим" поняттям, які не стільки окреслюють і описують об'єкт, скільки допомагають дошукуватися його історичних коренів та сутнісних характеристик.

Недостатньою мірою концептуалізованою лишається, однак, диференціація різних підсистем у межах регіоналістики, як і розмежування її фундаментальних і прикладних функцій. Запропонований географами ще у 80-х рр. минулого століття кваліфікаційний критерій виходив із розмежування когнітивних і прикладних функцій у регіональному аналізі. В ієрархії складових регіоналістики після винесення у перший системний блок *теорії районування* (з визначенням інтегрованої моделі регіону і критеріїв територіальної однорідності й функціональної організації) у наступні блоки виокремлювалися *районістика*, *регіонологія* (районологія, регіоніка) та *регіонознавство*. Районістика відносилася до прикладної сфери (методи, критерії районування, делімітації кордонів тощо), регіонологія розглядалася як система наукового пізнання процесів і факторів регіоноутворення і функціонування регіонів, поняттям "регіонознавство" позначалася частина країнознавства, зосереджена на дослідженні регіональних специфічностей²⁰. За всієї умовності такого членування (сприйнятого, до речі, далеко не всіма навіть у

²⁰ Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. – М., 1988. – С. 260.

середовищі фахівців-географів) воно все ж давало відправні орієнтири для систематизації й класифікації явищ і процесів, що підлягають регіональному аналізу. На наш погляд, відповідна шкала з успіхом може використовуватися і задля впорядкування термінологічного арсеналу історичної регіоналістики. У нашій термінопрактиці ми використовуємо поняття теорії у максимально широкому трактуванні, охоплюючи всі теоретико-методологічні аспекти сучасного регіоналізму – як у внутрідержавному, так і у міждержавному вимірі. Історична регіоналістика у баченні відділу – це насамперед дослідження еволюції форм територіальних організацій у різних регіонах і на різних історичних етапах. Районістика, яка розглядається як прикладна галузь знання, виростала із конкретних проблем членування простору і передбачала пошук критеріїв районування й осмислення практичних проблем зонування територій. Історична регіоналістика вже виходить на рівень фундаментального знання про специфічність регіонального розвитку з врахуванням природних особливостей, характеру розселення людності, урбанізованості території тощо. Тут йдеться не стільки про "рукотворні" фактори регіоноутворення, скільки про об'єктивні, сформовані ходом історичного розвитку, чинники регіоналізації.

Поєднання у цьому руслі регіонального аналізу історико-генетичних та історико-порівняльних підходів забезпечує можливість відтворення складної еволюції форм самоорганізації локальних спільнот і відповідних форм соціонормативної культури. А головне – саме на цьому шляху досягається заповнення "лакуни" між глобальними ("макро-") і локальними ("мікро-") рівнями дослідження, яка до недавня доволі відчутно гальмувала розвиток місцевої історії. Йдеться про мезорівень ретроспективного соціального аналізу, на якому регіон розглядається як цілісність, що потребує специфічного кута зору – одночасно і через "телескоп" і через "мікроскоп".

Очевидно, що саме розрізнення макро-, мезо- і макрорівнів ретроспективного соціального аналізу створює ґрунт для більш чіткої концептуалізації предметних полів історичних субдисциплін – не стільки на основі розмежування "старих" і "нових" підходів, скільки в руслі переосмислення на конкретно-історичному матеріалі проблеми співвідношення часу і простору, загального і особливого. Адже у традиційних підходах мезорівень практично не проглядається.

Нині не тільки локалізовані версії історії, але й узагальнені версії соціологічних побудов уже не можуть існувати поза парадигмальними мезо- підходами. Активно розроблювана соціологами концепція мезорівня стосовно регіону відкриває для соціогуманітаристики не лише шляхи оновлення термінологічного інструментарію, але й нові параметри окреслення предметних полів. За Р.Симоняном, мезорівень рухливий і мінливий, бо є функцією багатьох перемінних, у тому числі часу, етнокультурних особливостей соціуму, простору

взаємодії соціальних інституцій. На цьому рівні діють закономірності, притаманні як низовому, так і верхньому рівням. Оскільки у мезо-просторі створюються об'єктивні передумови для збереження й розвитку локальних осередків самобутніх культурних явищ і водночас для транскордонних форм співробітництва, саме в рамках регіоналістики створюється найбільш сприятливий ґрунт для дослідження діалектики загального й особливого, зокрема, трансформації окремого в унікальне. "Регіональність (як цілісність) і є та нова якість, яка утворюється у підсумку взаємодії й взаємного доповнення етнокультурних співтовариств (як елементів), що створюють цю цілісність"²¹.

Що ж до історичного регіонознавства, то вміщення його у контекст порівняльного країнознавства відкриває, на наш погляд, нові обрії для концептуалізації вітчизняної історії не на основі суто "подієвих" підходів, вміщених у хронологічну схему, а на ґрунті просторової парадигми – "за регіонами й місцями", простеженими у контексті історії країн, до яких ці ареали у різні часи входили. Оновлений у такому ключі ракурс дасть змогу подивитися свіжим поглядом на центр-периферійні відносини, усвідомити мінливість понять "центральності" й "периферійності" залежно від історичного контексту. Сподіваємося, що саме на цьому шляху відбуватиметься поступовий відхід вітчизняної історіографії від спрощених, ходульних схем "700-літньої колоніальної залежності України" і від зображення суспільних збурень на території сучасної України у відриві від тих соціальних, політичних, релігійних процесів, які відбувалися в Європі і в імперіях, до складу яких ці території входили. Нашим відділом запропонована нова схема багатотомної історії України "у регіональному" зрізі"²², яка, однак, навряд чи має шанси на реалізацію у найближчій перспективі.

Питання про тематичні складові історичної регіоналістики теж не є таким однозначним, як це здається на перший погляд. У якому співвідношенні перебувають, приміром, історична регіоналістика й історична урбаністика? Здається, що оскільки міста є формотворчими центрами в регіональних системах, історичне містознавство приречене на поглинання його історичною регіоналістикою. Справді, міська історія входить в систему регіоналістики і становить її науковий фундамент. Але якщо говорити про історичну урбаністику як самостійний науковий напрям, то, на наш погляд, повністю "поглинати" його системою регіоналістики непродуктивно. Адже межі предметного поля історичної урбаністики значною мірою

²¹ Симонян Р.Х. Концепция мезоуровня применительно к региону // Социс. – 2010. – № 5. – С. 52-61.

²² Див.: Верменич Я. До дискусії про концепцію синтетичної "історії України" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 36. – К., 2010. – С. 63-72.

визначають параметри, які за своєю універсалістською компонентою є надрегіональними і навіть наддержавними. Приміром, органічною складовою історичної урбаністики є теорія "образу міста", яка за своїм звучанням є загальнопланетарною і органічно вписується у особливий науковий напрям, який прийнято визначати як міську семіотику. Йдеться про вклад персоналізованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального "культурного гнізда", а також про пов'язану з містом опоетизовану знакову символіку. Природно, що окремі елементи міської семіотики органічно вписуються у теорію архітектури, соціальної діагностики самопочуття людини у просторі, географію культури, дослідження ментальностей тощо.

У дослідженні міської історії у різних ракурсах – історико-генетичному, соціально-економічному, порівняльному тощо Л.Репіна пропонує умовно виділяти: 1) порівняльно-типологічний підхід (предмет дослідження – місто і його варіанти); 2) еволюціоністський чи універсалістський (предмет – урбанізація); 3) локальний (предмет – місто як цілісний організм у його зв'язках з периферією); 4) соціально-контекстуальний (місто як функція системи вищого рівня); 5) системно-структурний (місто як підсистема із своїми "мікроструктурами")²³. Соціально-контекстуальний підхід і становить теоретичну основу т.зв. нової міської історії (*urban history*).

М.Доган із задоволенням констатує, що колишній гібрид – "урбаністичні дослідження" – завдяки міждисциплінарному обміну концептами, методами, теоріями, практиками, інструментарієм нині є самостійною спеціальністю. Вона включає суб-поля, які охоплюють спеціалізації соціології, географії, антропології. Соціологи (Р.Парк, Е.Берджес, Л.Вірт, Е.Хоулі) та географи (Е.Ульман, А.Кросбі) виявилися особливо успішними у суб-полі "людської екології", історики (П.Берк, Ч.Тіллі) – у теоретизації своїх побудов завдяки запозиченню соціологічних концептів (структура, функції, соціалізація, модернізація, соціальна мобільність тощо). Поняттям "гібридизація" вчений позначає процес порушення традиційних кордонів спеціалізації і обміну здобутками, в ході якого і у природничих, і у соціальних науках "величезні айсберги відривалися від материкового льоду"²⁴.

Стадіальна специфіка урбанізаційних процесів – це саме те, що вирізняє найбільш сучасні, контекстуальні підходи в історичній урбаністиці. Побачити місто у процесі його складної еволюції, у контексті більш широких систем (цивілізацій, способів виробництва, держав) і у багатоманітності виконуваних ним функцій (господарських, адміністративно-політичних, воєнно-стратегічних та інших) – такі

²³ Репіна Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 193-194.

²⁴ Доган М. Социология сферы социальных наук // Социс. – 2010. – № 10. – С. 3-13.

завдання ставляться їхніми прибічниками перед собою й широким загалом містознавців. Але цим вони не обмежуються, оскільки головною їхньою метою є представлення міста як цілісності, як просторового втілення усіх його соціальних зв'язків, у тому числі із сільською округою. У фокусі уваги перебуває також формування ієрархії міських мереж, типологізація міст і значення процесів урбанізації в історії людства. Зрозуміло, що для перетворення міста із звичайного полігону, на якому розгорталися в часі події його становлення й розвитку, у об'єкт багатопланового дослідження внутрішніх стимулів його саморозвитку необхідним виявилось залучення напрацювань соціології, історичної й економічної географії, культурології та інших суміжних галузей знання.

Як нам уявляється, переосмислення основних домінант міської історії має починатися з оновленого погляду на еволюцію громадянського суспільства. Адже, за А. Неклессою, "громадянське суспільство – похідне міської культури". Співтовариство городян-громадян виразно заявляє про себе у контексті комунальної, інноваційно- й особистісно орієнтованої культури Нового часу, яка сформувала поміж іншим новий тип господарської діяльності разом з відчуттям людської гідності. Уже знаменита Charta Magna – Велика хартія вольностей 1215 р. узаконювала право на протест громадян проти сваволі тиранів. Американська і Велика французька революції XVIII ст. удосконалили цю норму таким чином: за певних умов право на повстання є не лише правом, але й обов'язком громадян. У процесі подолання станової організації попередньої епохи міська культура переносила логіку власного розвитку на великі простори національних держав, об'єднані спільним "безперервним плебісцитом"²⁵.

Більшість дослідників урбанізаційних процесів солідарні у тому, що саме відсутність у Російській імперії розвинутої міської культури як практики самоврядування й самоорганізації зумовила революційні катаклізми, недолугі владні імпровізації, і, як наслідок, перехоплення систем управління приватно-корпоративними структурами (кланами). Звідси поглиблений інтерес науковців до співвідношення тих доз емансипації, які надає городянину міська аура, із одночасною втратою ним "спонтанності самовиявлення" (Л. Вирт). Специфічний міський спосіб життя, який зазвичай позначається поняттям "урбанізм", створює, за Виртом, "сегментарний характер і утилітарну тональність міжособистісних відносин у місті"²⁶.

Як правило, урбанізм представляється як результат урбанізації, але в соціології ці два поняття прийнято розводити. Урбанізація – це

²⁵ Quo Vadis? Перспективы становления гражданского общества в России (часть II). Круглый стол журнала "Полис" // Полис. – 2012. – № 3. – С. 77-84.

²⁶ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. – М., 2005. – С. 106.

історичний процес зростання старих і поширення нових міст, підвищення їхньої ролі в економічному, політичному, культурному житті суспільства. Урбанізм – стиль життя, притаманний міському середовищу – з власними критеріями успіху, поведінковими стереотипами. Далеко не кожний урбанізований регіон має відповідний рівень урбанізму; там, де багато мігрантів, можуть домінувати сільські звички.

Процеси урбанізації у сучасному світі розвиваються надзвичайно стрімко. Якщо 1900 р. 86% населення Землі проживали у сільській місцевості, то в 2008 р. кількість міського й сільського населення на планеті зрівнялася. Україна увійшла до числа 25 країн світу з найбільшою кількістю міських жителів²⁷.

Науковий інтерес до міста як найоптимальнішої системи розселення й самоорганізації соціумів підтримується як суто прагматичними потребами, так і завданнями осмислення його функціонально-просторових, виховних функцій. Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання – історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо. Місто як носій динамічних потоків соціальної еволюції перебуває у фокусі уваги соціологів, демографів, фахівців з теорії управління. Під впливом епістемологічних новацій кінця ХХ століття дедалі більшу увагу дослідників привертають суб'єктивні образи міст, а також ідеалізовані моделі "градів" як осередків гармонії й краси.

Відрадною прикметою останнього часу є уведення міської історії у простір дослідження територіальних ідентичностей. Міська ідентичність стала самостійним об'єктом аналізу в руслі кількох нових наукових напрямів (*city identity*, *urban-related identity*, *social urban identity*). Прижилися й активно використовуються зарубіжними містознавцями терміни, пов'язані з відчуттям місця (*sense of place*), укоріненістю (*rootedness*), прив'язаністю до місця (*attachment of place*). В руслі феноменологічних підходів "друге дихання" дістала теорія "духу місця" (*genius loci*)²⁸.

Інститут історії України НАН України вже протягом кількох років працює над проектом "Історична урбаністика: теорія містознавства і методика літочислення". Не йдеться, зрозуміло, про дослідження всього комплексу проблем історичного містознавства, оскільки такі його напрямки, як історія містобудування й архітектури, історія

²⁷ Україна – в лідерах по кількості міського населення // День. – 2008. – 10 квітня.

²⁸ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 109-111.

пам'яткоохоронної діяльності, історія окремих населених пунктів вже дістали задовільне висвітлення. Не заглиблюватимосся тут і у сферу прикметних особливостей урбаністичного топосу, образів міст і відповідних міфоритуальних систем – це здебільшого царина культурології та літературознавства. Пріоритетним для пропонованого проекту є дослідження міського простору у теоретико-методологічній площині, вироблення основ сучасного містознавства як міждисциплінарного наукового напрямку із використанням світового досвіду, розробка наукових критеріїв типології міст.

У рамках виконання даного проекту 2009 р. видано брошуру В.Бабюха "Методика літочислення міст: світовий досвід". Її можна розглядати як першу спробу окреслення найбільш гострих проблем екохронології у її специфічному міському вимірі. Автор справедливо звертає увагу на те, що поряд із проблемами визначення віку міст, віднесення до категорії міст тощо існують проблеми так званого "урапатріотизму" та політичних замовлень. Не концентруючи увагу на мотиваціях, використовуваних задля "зістарення міст", В.Бабюх зосереджується на світовому досвіді аналізу принципів, концепцій, підходів та методик датування²⁹.

Ще одна праця, виконана в контексті названого проекту, має назву "Міська історія України: проблеми початкового датування". Це науково-довідкове видання, в якому у вигляді порівняльної таблиці представлені дати заснування міст і селищ міського типу, зафіксовані в енциклопедичних виданнях, довідниках, ресурсах Інтернет, а також відповідний авторський коментар. Істотні розбіжності у датуванні навіть у тих виданнях, які мають бути джерелом найбільш точних, вивірених даних, свідчать про нагальну потребу у виробленні бодай загальних критеріїв у підходах до міського літочислення, а також у нових джерельних пошуках.

Зрозуміло, що урбаністика, незалежно від того, наскільки автономний вигляд у її складі має історичне містознавство чи міська історія, може повноцінно функціонувати лише "на стику" кількох споріднених дисциплін – історії, географії, економіки, соціології, культурології, соціальної психології, екології і багатьох інших. Діапазон її інтересів справді неосяжний – від урбогенезу до проблем сучасного урбаністського універсуму, співвіднесених із певним хронотопом. Головне тут – простеження цілісності урбанізаційного процесу поза вузькими – локально-часовими чи локально-просторовими рамками. Допустимість абстрагування від конкретного "історичного матеріалу" навряд чи може бути кимось оспорена – адже масив міської історії у цивілізаційному вимірі безмежний, а багатобарвність соціально-просторового середовища урбанізованих зон вимагає узагальнених, феноменологічних підходів.

²⁹ Бабюх В. Методика літочислення міст: світовий досвід. – К., 2009. – С. 5.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовані в рамках історичної локалістики, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми – з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку – спочатку інерційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик із боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А.Тойнбі категорії "виклику" і "відповіді". На думку редактора англійського журналу "Urban history" Р.Роджерса, саме у царині дослідження міст створюється найкращий ґрунт для дискусій з історіографічних і методологічних проблем та міждисциплінарного співробітництва. Такі дискусії, приміром, стали регулярними на міжнародних семінарах, які раз на три роки проводить стокгольмський Інститут міської історії, що існує з 1919 р.³⁰

Надзвичайно важливою у цьому контексті уявляється проблема типологізації міст. Поняття "тип" досить рідко використовується у містознавстві, хоч, здавалося б, методологія типологічного порівняння міст на основі критеріїв подібності та відмінності уже належним чином відпрацьована. Ще гірше стоїть справа з виробленням узагальненої ідеал-типової моделі міста для кожного регіону і кожного періоду, а також із пошуком методів типологізації та ідентифікацій міських спільнот. Історико-часовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного історичного типу суспільства (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

Зрозуміло, що будь-які схеми типологізації міст можуть дати лише приблизне уявлення про багатоманітність форм міської організації і про проблеми, які у зв'язку з цим виникають. У цьому розумінні має рацію російська дослідниця О.Тяпкина: "Місто, будучи багатомірним і складним соціальним організмом, ніколи не буде зрозумілим і вивченим до кінця – не лише внаслідок своєї багатогранності, але і в силу своєї метафізичної сутності, яка вислизає від дослідника у процесі вивчення. Але, незважаючи на ці пізнавальні складності, вивчення міста необхідне тому, що воно є не лише самостійним суспільним організмом, але й структуроутворюючим елементом суспільства і повністю поділяє його долю"³¹.

³⁰ *Маловичко С.И., Булыгина Т.А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

³¹ *Тяпкина О.* Малый город как объект изучения локальной истории // *Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках.* – Челябинск, 2003. – С. 94.

Чимало надій (мабуть, все-таки завищених) у оновленні методологічних підходів до міської історії пов'язуються з постмодернізмом. В рамках постмодерністських підходів вдалося запропонувати хоч і далеко не в усьому безспірний, але значно гнучкіший погляд на місто і на урбанізаційний процес, змістивши фокус дослідження від статичних констант міського життя (форма розселення, архітектурні стилі, функціональні структури тощо) до невловимого "духу міста" та самопочуття його мешканців як відображення викликів часу.

Постмодернізм постулює розкутий погляд на історію та її суб'єктивне сприйняття, орієнтує на пошук у минулому істини, "не поміченої ніким раніше"³². Під виразним впливом постмодернізму формувалися нові наукові напрями, що тісно корелюють із містознавством – історична антропологія, історія повсякденності, мікроісторія, біографіка, теорія комунікацій тощо. Кинувши виклик однозначності та заполітизованості метанаративів, постструктуралістська парадигма знання зосередилася саме на відмінному, локально-специфічному, а також на розрізненні реального та "уявленого". Спроби постмодерністів перемістити локус історичного дослідження від структур верховної влади до повсякденних інтересів людей повинен був однозначно стимулювати інтерес до аналізу поведінки людей у замкненому просторі міст. Під цим же кутом зору розглядалися постмодерністами акти меморіалізації – здебільшого як прояв хибної свідомості та заідеологізованості.

Певним відображенням постмодерністського впливу можна вважати і несподіване відродження інтересу до психогеографії, хоч концептуальні рамки цього напрямку у науковому дискурсі лишаються невизначеними. Сам термін з'явився з подачі ліворадикала, основоположника "ситуаціонізму" Гі Дебора в опублікованій 1955 р. статті "Вступ до критики міської географії". Тоді він пов'язувався з надривним сприйняттям Парижа як міста, що втратило первісний, закладений у нього смисл. Надалі, за К.Кобриним, психогеографія багато в чому перетворилася у "хонтологію" (*hauntology*). Її трактують як "привид майбутнього, що не відбулося, у декораціях минулого, що втратило смисл". Ідея "реставрації", "повернення" втраченого смислу міського простору у сучасних версіях психогеографії корелює з ідеєю "поділеного капіталом часу" – втратою традиційного міського обличчя внаслідок поділу міст на райони "для роботи" і "для відпочинку"³³. Скептичні ремінісценції щодо минулого й сучасного поєднуються з рефлексіями з приводу невизначеного майбутнього. Але проглядаються і більш раціональні підходи щодо необхідності уважного розгляду проблем "образу міста" – архітектурних домінант, зон притягання й відштовхування, міського мікроклімату тощо.

³² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 276-277.

³³ Кобрин К. Ситуации психогеографии // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 2. – С. 78-92.

Важко сказати, чи знайде сучасний "психогеографічний дрейф" своїх прихильників в Україні. Надто вже скептично сприймаються його витоки в ідеях "Ситуаційного Інтернаціоналу" і "лівих рухах 50–60-х рр. Але у тій чи іншій формі ідеї тривоги з приводу втрати традиційного обличчя міст, погіршення міської екології й загальної атмосфери міського спілкування у вітчизняному культурному просторі присутні. Треба гадати, що надалі психічний стан міського мешканця ще більшою мірою залежатиме від стану довкілля. А отже, матиме майбутнє й історична екологія, бо все, що відбувається в житті міст нині, має свої історичні витоки.

Серед тих нових моделей в структурі соціального знання, які справляють чи не найбільший вплив на переосмислення параметрів регіональної історії, на особливу увагу заслуговує т.зв. фронтірна. Навряд чи Ф.Тернер, пускаючи в обіг понад століття тому небезспірну концепцію ролі фронтіру в американській історії, міг передбачити її наступний методологічний тріумф. По суті у започаткованому ним ключі була піддана фронтальному перегляду уся проблематика погранич, а відтак і уся схема центр-периферійних відносин. Коли кордон постає у ролі одного з головних інноваційних чинників (а саме це сталося на рубежі тисячоліть у контексті глобалізаційних процесів), тьмяніють і втрачають сенс навіть класичні схеми І.Валлерстайна. Адже саме у "кордонному" контексті, з врахуванням різних темпоритмів історичного часу, центри й периферії здатні мінятися місцями, а усталені, здавалося б, ідентичності набувати "плаваючих" обрисів. Роль "центральної" як основної домінувати у нації- і державобудівництві виявилася істотно скоригованою; їй на зміну дедалі частіше приходить думка про загальну "фронтіризацію" сучасного світу, пов'язану з порушенням цілісності духовних основ усіх "класичних" цивілізацій. За умов, коли в особливій і навіть критичній "пограничній" ситуації опинилася основна частина світу, виявився актуальним і "затребуваним" досвід тих пограничних соціумів, які зуміли протистояти "ударам стихій зовні і всередині людини" єдино правильним розумінням цілісності як єдності у багатоманітності³⁴.

Представлення духовного "хаокомосу" (термін В.Льїна) цивілізаційного пограниччя як взаємодії дискурсів різного походження й характеру – це лише один, але доволі перспективний шлях долання соціально-психологічних комплексів, породжених бінарною опозицією "ми – вони" в "точках біфуркації". Подолання монологічної замкнутості, притаманної, зокрема, європоцентризмові, украй необхідне саме тепер, коли детерміністські моделі й схеми у "суспільстві

³⁴ Див., напр.: *Шемякин Я.Г.* Дискурс взаимодействия и взаимодействие дискурсов: Россия – Латинская Америка – Запад // *Общественные науки и современность*. – 2011. – № 3. – С. 79-96.

невизначеності" не працюють. Методологічному територіалізму – звичці досліджувати проблеми у реальному просторово-територіальному контексті – здатна кинути виклик лише нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють щільність інформаційних потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів.

Кардинальних змін зазнає проблема осмислення простору – він перестав бути "фоном", перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються, так і на їхнє сприйняття. Зрозуміло, що у цьому зв'язку актуалізується і потребує додаткових дослідницьких зусиль проблема типологізації погранич, де специфічність культурних та інформаційних обмінів виявляється значно виразніше, ніж у регіонах Центру. Пограниччя виступає нині як самостійний дослідницький об'єкт із власним способом буття.

Сьогодні вже можна говорити про створення умов для концептуалізації історичної лімології – напряду історичної регіоналістики, який фокусує увагу на дослідженні погранич як інтегральних соціокультурних феноменів, що перебувають на перетині цивілізаційних і культурних кордонів. Теоретичну базу для нього створюють рівною мірою як напрацювання географічної й політологічної лімології, так і уже значною мірою здійснений на матеріалі багатьох країн комплексний аналіз етапів і особливостей формування специфічних історико-контактних зон у рамках "фронтир-студій".

Запропоновані А. Паасі, Д.Ньюменом, П.Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Постмодерністські підходи дали змогу "засипати прірву" у дослідженнях зовнішньої і внутрішньої політики, увести проблему у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон.

У цьому зв'язку відділ історичної регіоналістики бачить своє завдання у тому, щоб переважно на вітчизняному матеріалі, але з обов'язковим уведенням проблеми у світовий "кордонний" контекст, розглянути феномен кордонів і погранич у різних ракурсах – геополітичному, геоеконічному, геокультурному. Концептуалізація історичної лімології постає при цьому як пріоритетне завдання, сфокусоване на представленні погранич водночас і як соціокультурних феноменів, і як "уявлених" ментальних конструктів. Передбачається, що кожен ареал пограниччя буде піддано науковому аналізу з врахуванням його історичної еволюції.

Створення на такій основі цілісної картини територіального устрою України у більш як тисячолітньому хронологічному діапазоні уже не уявляється "непідйомною" справою. Адже відділ має досвід простеження еволюції адміністративно-територіального устрою на українських землях, починаючи від часів Київської Русі³⁵. Нині від з'ясування логіки минулих адміністративно-територіальних перекроювань території (включно з аналізом невдало розпочатої у 2005 р. адміністративно-територіальної реформи) плануємо перейти до розробки теоретико-методологічних моделей осмислення усього комплексу проблем, вкладених В.Каганським у поняття "територіальна тектоніка".

Ретроспективний погляд на те, як влада структурувала підпорядкований їй простір, шукаючи оптимальний з її погляду статус периферій по відношенню до центру, як ламала усталені вже адміністративні межі, якщо вони здавалися їй незручними, як вводила нові щаблі управління, пристосовуючи їх до ускладнених потреб, як перекроювала карти міст, щоб зменшити відстань між собою і підлеглими – це занурення у скарбницю історичного досвіду, в якій можна знайти і приклади, гідні наслідування. Не йдеться, зрозуміло, про прямі запозичення – радше про аналогії, які, як показав у свій час М.Вебер, здатні допомогти у простеженні зміни різних видів поєднання і розділення господарчих, адміністративних та інших функцій, а, отже, прояснити співвідношення раціональності й ірраціональності у житті соціумів³⁶.

Не варто, зрозуміло, розглядати вже зроблене як суму непорушних істин. Прислухаємося до цікавих міркувань Анрі Лефевра: "Історія свідчить, що в історії науки і суспільства лише деякі речі піддаються систематизації, причому тимчасової і у будь-який момент готової розвалитися на частини". Рефлексує думка має навчитися вмщувати себе в історичну діалектику, діалектику передбачуваного і передбачуваного, детермінованого й випадкового, формує при цьому ті вимоги й запитання, які ставить ця діалектика³⁷. Зміна діалектичного співвідношення між часом і простором, яка відбулася на наших очах, засвідчила як можливості розкутих дискурсів, так і обмеженість безспірних, на перший погляд, істин. Проблема хронологічних відмінностей у розвитку культурних областей, яка зазвичай позначається поняттям регіональної специфічності, у світлі "просторового повороту" постала у якісно новому вигляді. Які відкриття й ремінісценції принесуть з собою нові повороти, ми можемо лише здогадуватися.

³⁵ *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. – К., 2009.

³⁶ *Вебер М.* История хозяйства. Город. – М., 2001. – С. 21.

³⁷ *Лефевр А.* Введение в современность. Прелюдия первая. Об иронии, майевтике и истории // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 2. – С. 51-53.

Фактом, однак, є те, що саме історична регіоналістика прокладає стежки нового усвідомлення складних, далеко не завжди очевидних, взаємовідносин між історичним часом і простором. Феномен "регіональної темпоральності" (термін Ю.Остерхаммеля) допомагає зрозуміти, чому беззмістовними є спроби ділити всесвітню чи національну історію на вивірені з точністю до року часові сегменти. Епохальні пороги необхідно визначати окремо для кожної просторової одиниці³⁸. Можливості для конструювання таких "витончених мереж часу" і надає сучасна регіональна аналітика. Регіони постають у її предметному полі як історично сформовані підсистеми антропосоціетальної цілісності, "малі світи", які формують підвалини життєдіяльності людей на основі самоорганізації й самовиявлення.

Щоб збагнути ритм їхньої життєдіяльності, важливо досліджувати не самі лише регіони з відповідними ідентичностями, але й простір "між" ними – сферу перехресних впливів, контактних зон, конфліктних ареалів у максимально широких хронологічних діапазонах і у компаративних контекстах. Лише за цих умов історична регіоналістика зможе вийти на рівень вимог, адекватних викликам XXI століття.

³⁸ *Остерхаммель Ю.* Трансформація мира: история XIX века // *Ab imperio.* – 2011. – № 3. – С. 24, 33, 58.

*Сергей Маловичко,
Марина Румянцева*

**ИСТОРИЯ ЛОКУСА
В КЛАССИЧЕСКОЙ,
НЕКЛАССИЧЕСКОЙ
И ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ
МОДЕЛЯХ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

Статья вторая: (3) Региональная история vs историческое краеведение в неклассической науке (4) Новая локальная история vs историческое краеведение в постнеклассической модели исторического знания

Становление исторического краеведения как области знания

В первой статье мы предложили гипотезу, смысл которой в том, что историческое краеведение в качестве самостоятельной области исторического изучения конституируется в неклассической науке, в конце XIX – начале XX в., в условиях кризиса линейной модели национально-государственного историописания и начала разрушения иерархической структуры исторического знания.

Существенным фактором обретения историческим краеведением самостоятельности был отрыв местной истории от научного исторического знания в области методов исторического исследования. Мы уже отмечали, что по мере профессионализации исторического знания любительский уровень местного историописания делает его все более и более маргинальным в отношении исторической науки. На наш взгляд, эта тенденция проявляется, в первую очередь, в способах обращения к историческим источникам – часто весьма вольных, в придании безусловной ценности историческим фактам, понимаемым, естественно, в рамках классической науки, и в особой риторике местного историописания. Все эти составляющие местной истории не претерпевали существенных изменений в течение XIX – начала XX в.

Заметим, что в это время, во второй половине XIX – начале XX в, в европейской и в российской исторической науке идет рефлексия методов исторического изучения, при этом специальное внимание уделяется вопросам источниковедения. Методологическая рефлексия получает обобщение в разнообразных учебниках исторического метода (И.Г. Дройзен – 1858, Э. Бергейм – 1889, Э. Фриман – 1886, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос – 1898, А.С. Лаппо-Данилевский – 1910-1913, В.М. Хвостов – 1914).

Приведем несколько примеров размышлений авторов местных историй об источниковой базе их работ. Еще в самом начале XIX в. историк Переславля-Залесского отмечал: «Что следует до древности заведения города и других строений, равно бывшего в нем княжения, и происхождения во время его и после достопамятных происшествий..., оное почерпнул я из разных книг; а из каких? Читатель усмотрит означение их на каждой, где следует, странице»¹. В середине XIX в. В.А. Борисов пространно замечал по этому поводу: «...Я будучи не ученым, зная одну русскую грамоту и имея одну любовь к древностям, своей рукописи не мог дать ученого плана и изложения, – и все, мною написанное, почитаю не более, как сборником старинных и частию новейших материалов для полнейшей истории г. Шуи. При том же многие сведения помещаю собственно для своих сограждан [т.е. горожан – С.М., М.Р.]; многие любознательные найдут в них для себя немало любопытного и нового, касательно древнего быта, устройства и управления Шуи. С уверенностью могу сказать, что в описании моем нет ничего неправдоподобного. Ибо все основал я на письменных актах, подтверждаю ими же и преданиями, заслуживающими всякое вероятие»². А.М. Ильин в начале XX в. об исторических источниках по истории Ростова-на-Дону писал: «Кроме письменной литературы автор воспользовался многими указаниями и сообщениями ростовских старожилов»³.

Местные историки могли рефлексировать и о своей практике использования исторических источников (как этого требовали правила оформления научной работы по истории), но при этом, признавая ее нарушение в своих исследованиях, прибегали к риторике, как это сделал, например, И.И. Дубасов, написавший: «Иногда я, действительно, не указывал источников, откуда брал известные факты. Но это потому, что в некоторых случаях, вследствие разбросанности моих материалов, мне пришлось бы под строчку текста ставить несколько строк указаний на источники»⁴.

Практика местной истории в Европе, по справедливому замечанию современных историков С.Г. Эллиса и И. Микаилидиса, отличалась от научной истории почти полным отсутствием анализа,

¹ [Плишкин П.] Историческое, географическое, топографическое и политическое описание города Переславля Залесского, сочиненное коллежским асессором П. Плишкиным. М., 1802. С. I-II.

² Борисов В.[А.] Описание города Шуи и его окрестностей, с приложением старинных актов. М., 1851. С. II.

³ Ильин А.М. История города Ростова на Дону: очерк с рисунками в тексте. Ростов н/Д., 1909. С. 3.

⁴ Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края : [в 6 вып.]. Тамбов, 1890. Вып. 3. С. 4.

выстроенного контекста и характеризовалась сбором фактической информации⁵. Действительно, у того же И.И. Дубасова мы находим такое рассуждение: «Что касается замечаний о неделании мною выводов, то я на это могу сказать лишь то. Предвзятых идей и понятий я не имел, приступая к своим работам, фактов к ним не подбирал и вообще так смотрел на дело, чтобы архивные факты, постепенно выясняясь, больше сами за себя говорили»⁶.

Еще в середине XX в. (1959 г.) В.Г. Хоскинс заметил о местном британском историописании, что оно, во многом, осталось в рамках антикварного типа письма истории, что «много местных историков продолжают писать... без осознания фундаментальных вопросов, на которые они должны дать ответ. Все факты о прошлом их сельского населенного пункта или округа имеют равную ценность; поэтому их истории выглядят как перечисление глав без особой объединяющей темы, а каждая глава – собрание больших или меньших несвязанных фактов»⁷.

Фактический материал, по-прежнему, представлялся самым ценным в подобного рода исследованиях, и он разбавлялся авторами литературной обработкой текстов, в зависимости от хорошего или менее хорошего владения литературным слогом. Большинство местных историков, писавших о далекой древности своих локусов, начинали изложение с кода загадки, риторического «зацепляющего крючка», маркирующего раскрытие тайны возникновения локуса. Например: «Точное время построения города сего [Вологды – С.М., М.Р.] и кем онный основан неизвестно», «Время основания г. Владимира [на Клязьме – С.М., М.Р.] с точностью не определено исторической наукой», «Начало города Торжка сокрыто во мраке давно минувших столетий», «Время основания Смоленска – неизвестно, но...» и т.д.⁸ Конечно, после «но» начиналось самое главное – открытие тайны. Такой дискурсивный ход был призван как заинтересовать читателя, так и показать сложность вопроса, поставленного автором. Решаемая на эвристическом

⁵ [Ellis S.G., Michailidis I.] Introduction: Regional and Transnational History in Europe // Regional and Transnational History in Europe / eds by S.G. Ellis, I. Michailidis. Pisa : Plus-Pisa Univer. Pr., 2011. P. 5. (A Cllohworld reader. Is. VIII).

⁶ Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края... Вып. 3. С. 5.

⁷ Hoskins W.G. Local History in England. L. : Longman, 1972. P. 27.

⁸ Брусилов Н.[П.] Опыт описания Вологодской губернии. СПб., 1833. С. 14; Георгиевский В.[Т.] Город Владимир на Клязьме и его достопримечательности. Владимир, 1896. С. 7; Историко-статистическое описание города Торжка, составленное Новоторжского Борисоглебского монастыря иеромонахом Илиодором, что ныне Строителем Тербенской пустыни. Тверь, 1860. С. 1; Никифоров Ф.[Л.] Описание города Смоленска 1858 года // Памятная книжка Смоленской губернии. Смоленск, 1859. С. 85.

уровне задача требовала ответа (отсроченного по закону повествования), развернутого в событийный ряд и тем самым превращенного в чисто эмпирическую операцию с большим объемом фактического материала.

Однако, как мы уже замечали, сами «факты» иногда подменяются или под видом «фактов» вводятся совершенно произвольные исторические конструкции, а в качестве аргументов используется простая риторика. Вот один из примеров разрушения аргументированного дискурса авторской риторикой. Выясняя время основания Волоколамска, Н.А. Рожественский писал: «Начало этого города неизвестно; но если верить преданию, то он в первой половине XI столетия существовал уже [здесь и далее выделено нами – С.М., М.Р.] при реке Ламе... Это предание некоторым образом подтверждается Воскресенскою летописью; в ней упоминается об Волоке под 1138 годом. До этого же времени должно полагать он был в числе безымянных городов построенных князьями»⁹. Как видим, это «подтверждение» объясняет существование города во второй четверти XII в., но отнюдь не в первой половине XI в. Поэтому объяснение историописателя «должно полагать он был» является лишь желаемым, но произвольным конструктом. Суждение же профессионального историка всегда исходит от сообщения исторического источника, а не из того, каким оно могло бы быть.

Местным историкам уже с конца XIX в. ставили в упрек подмену научно-исследовательской процедуры риторической. Поэтому интересна реакция местных историков на сделанный им упрек. Например, И.И. Дубасов, отвечая по этому поводу критику, свое возражение превратил в очередную риторическую фигуру, написав: «Риторикой мы называем все искусственное, ходульное, напыщенное, лицемерное. Я же писал свои краткие и редкие отступления с любовью к местной истории и искренностью»¹⁰.

Как и английский историк В.Г. Хоскинс, итальянский историк А.Д. Момильяно в местной истории Италии и Франции находил именно антикварный тип историописания. По его мнению, интерес местных историков заключается, в первую очередь, в поиске исторических фактов¹¹. Со второй половины XVIII в. и до настоящего времени в российском местном историописании, и в первую очередь, в историческом краеведении, начиная с момента его становления, исследователи находят как *антикваризм*, так и черты *эрудитского*

⁹ Рожественский Н.А. Описание города Волоколамска, Московской губернии // Сборник материалов для изучения Москвы и Московской губернии. М., 1864. Ч. 7. С. 1.

¹⁰ Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края... 1889. Вып. 5. С. 1.

¹¹ Momigliano Ar. Les origines des recherches sur l'Antiquité // Momigliano Arnaldo. Les fondations du savoir historique. P., 1992. P. 61.

типа знания¹². Антикваризм характеризуется тягой историописателя к мелкому, ограниченному, зачастую устаревшему; эрудитский тип – страстью к любимым, даже недостоверным сообщениям источников, чужим текстам и вообще сбору большого объема «фактов» без их серьезного анализа. Говоря о современном краеведении, В.Н. Козляков отмечает как раз присущие ему эрудитские и антикварные черты, подчеркивая, что с научной точки зрения в традиционном краеведении присутствует «ограниченность предмета исследования и, как следствие выводов <...> Имея под руками только “свой” материал, краеведы *мало интересуются общей историей России* [выделено нами – С.М., М.Р.]¹³, их работы имеют лишь служебное, прикладное значение»¹⁴.

Региональная история vs историческое краеведение в неклассической модели науки

В предыдущей статье было отмечено наше несогласие с подходом некоторых современных историков, не дифференцирующих исследовательские практики местной и региональной историй. Рассмотрение последней не входит в число задач настоящей работы. Но, чтобы лучше понять различие двух исследовательских практик, относящихся к разным типам исторического знания, мы проведем их сравнение.

Сегодня можно встретить утверждение, что «пионером региональной истории» был известный французский историк М. Блок, монография которого «Иль де Франс: страна вокруг Парижа» как нельзя лучше воплотила идею А. Берра об изучении регионов Франции¹⁵.

¹² Подробнее см.: Румянцева М.Ф. Локальная история в актуальном социокультурном пространстве // Ставрополь – врата Кавказа: история, экономика, культура, политика. Ставрополь, 2002. С. 28-34; Маловичко С.И., Стрелов В.И. Романтическая дискурсивная практика в ставропольском историописании о развитии образования в губернии // Там же. С. 115-127; Маловичко С.И. Тип исторического знания в провинциальном историописании и историческом краеведении // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. Ставрополь, 2005. Вып. 7. С. 5-27; Штергер М.В. Провинциальная историческая мысль последней трети XIX – начала XX века (по материалам Тобольска и Омска) // Автореф. дис... канд. ист. наук. Омск, 2003. С. 9.

¹³ Напомним, что в предыдущей статье мы обращали внимание на то, что в классической модели местная история была подчинена национально-государственному нарративу.

¹⁴ Козляков В.Н. Провинциальный «мир»: очерки истории и культуры. Рязань, 2002. С. 5.

¹⁵ Jacobson S. What is a Region? Regions in European History / Jacobson S., Andersen A., Bešlin B., Goederle W., Gyore Z., Muigg M. // Regional and Transnational History in Europe... P. 14,15.

Действительно, А. Берр, начиная в 1900 г. издание «Журнала исторического синтеза» (под названием «Журнал синтеза» – «Revue de synthèse» издается до сих пор) задумал научную программу синтеза знаний вокруг истории¹⁶. В программной статье к проекту он указывал на новое место, которое должна занять историческая психология (по мысли А. Берра, выражающая идею синтеза в истории) в изучении не только общечеловеческого или национального, но и регионального. По мнению ученого, одним из важных инструментов, помогающим изучать региональные истории (régionaux d'histoire) и выявлять «душу» региона, будет провинциальная психология¹⁷. А. Берр инициировал и издание отдельных монографий (девять выпусков), посвященных провинциям и регионам Франции, в том числе написанных М. Блоком, а также Л. Февром¹⁸.

Нельзя не согласиться с тем, что исследование М. Блока специально было посвящено одному из регионов государства, но, выявляя таким образом «пионера», историки обходят вниманием изменения, происшедшие в исторической науке второй половины XIX – начала XX в.

Как уже можно было заметить, практика местной история рождалась и развивалась параллельно со становлением классической модели европейской историографии, она брала пример с этой модели и даже задействовала ее фактологию. Но уже со второй половины XIX в. сложившаяся модель классической европейской историографии перестает удовлетворять часть историков, которые выступили против одной из черт устоявшейся схемы государственной истории – принципа государственной централизации. На наш взгляд, именно критика историками этого принципа позволила обратить внимание на объекты исторического исследования, которые являлись лишь отдельными частями той или иной государственной территории.

А.П. Щапов в 1861 г. писал: «У нас доселе господствовала в изложении русской истории идея централизации; развилось даже какое-то чрезмерное стремление к обобщению, к систематизации разнообразной областной истории. Все особенности, направления и факты областной исторической жизни подводились под одну идею правительственно-государственного, централизованного развития»¹⁹. Через год французский историк Э. Семишон актуализировал

¹⁶ *Boutroux Ém.* Histoire et synthèse // *Revue de synthèse historique.* 1900. Т. 1. № 1. P. 9-13.

¹⁷ *Sur notre programme* // *Ibid.* P. 1-8.

¹⁸ *Febvre L.* Philippe II et la Franche-Comté: Étude d'Histoire Politique, Religieuse et Sociale. P., 1912; *Bloch M.* L'Ile-de-France (Les pays autour de Paris). P., 1913. (Les Régions de la France. Т. IX.)

¹⁹ *Щапов А.П.* Великорусские области и Смутное время (1606-1613) // *Щапов А.П.* Соч. : в 3-х т. СПб, 1906. Т. 1. С. 648.

вопрос о государственной централизации и «подавлении» местных коммунальных обычаев разрастающимся государством²⁰. По мнению американского исследователя Е.К.Л. Голда (работавшего под руководством Г.Б. Адамса, инициировавшего изучение истории отдельных штатов), высказанному в начале 1880-х гг., традиции истории государственной централизации оказались настолько сильными в науке, что внимание ученого склонно концентрироваться на федеральной, а не на местной истории и эту тенденцию нужно преодолеть²¹.

На рубеже XIX–XX вв. все очевиднее становится кризис линейной модели истории, и профессиональная историография сосредотачивается на истории не столько диахронных процессов, сколько на истории синхронических социальных, экономических, культурных, в том числе и региональных структур, помещаемых в исследовательской практике в широкий контекст (И.М. Гревс, И.В. Лучицкий, М.М. Богословский, Г. фон Белов, А. Леру и др.²²).

Заметим, что в начале XX в. представитель баденской школы неокантианства Г. Риккерт, рассматривая экспликацию контекста как необходимое качество научного подхода к изучению истории, писал: «История... стремится, подобно генерализирующим наукам, понять все в известной связи [здесь и далее выделено автором – С.М., М.Р.] ... Историческая связь всякого исторического объекта имеет, так сказать, два измерения, которые можно было бы назвать измерениями широты и долготы, т.е., во-первых, история должна установить отношения, связывающие объект с *окружающей его средой*, и, во-вторых, проследить от начала до конца в их взаимной связи различные стадии, последовательно проходимые объектом, или, иначе говоря, изучить его *развитие*»²³. Аналогичную мысль высказывал в тот же период и русский неокантианец А.С. Лаппо-Данилевский. В связи с

²⁰ *Semichon E.* Histoire de la Ville d'Atmiale et de ses Seigneurs, Sepuis les Temps Anciens Jusqu'à nos Jours. P., 1862.

²¹ *Gould E.K.L.* Local Self-Government in Pennsylvania // Prospectus of the Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science / ed. by H.B. Adams. Baltimore, 1883. P. 22.

²² *Гревс И.М.* Очерки из истории Римского землевладения (преимущественно во время Империи). СПб., 1899 Т. 1; *Лучицкий И.В.* Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене). К., 1898; *Богословский М.М.* Смоленское шляхетство в XVIII в. // Журнал министерства народного просвещения. 1899. Ч. CCCXXII. Март; *Below G. von.* Das ältere Deutsche Städtewesen und Bürgertum. Bielefeld ; Leipzig, 1898; *Leroux A.* Le Massif Central. Histoire d'une Région de la France. P., 1898.

²³ *Риккерт Г.* Философия истории // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998. С. 147.

проблемой интерпретации исторического источника он писал: «Понятие о той культуре, к которой источник относится, получает.. различные значение, смотря по тому, представлять ли ее себе в виде некоей *системы ее элементов* [здесь и далее выделено нами – С.М., М.Р.] или в виде некоей стадии ее эволюции, т.е. *принимать ли во внимание “состояние культуры”* или “период культуры” для истолкования источника; значит, можно различать и два вида типизирующей интерпретации источника: *систематическую* и эволюционную»²⁴.

Совершенно по-иному, но не менее определенно ставят проблему авторы цивилизационных теорий. Например, О. Шпенглер заявляет, что он против того, чтобы, как это делают историки, «учитывать поверхностно наблюдаемые события духовно-политического рода..., упорядочивая их сообразно “причине” и “следствию” и прослеживая их внешнюю, рассудочно-доходчивую тенденцию», и утверждает необходимость изучения «*морфологического сродства* [здесь и далее выделено автором – С.М., М.Р.], внутренне связующего язык форм всех культурных сфер...»²⁵.

Таким образом, вместо традиционной истории, представленной линейным повествованием, в зарождающейся неклассической исторической науке акцент сделан на горизонтальное измерение культуры, и одной из проблемных областей становится история отдельного региона / регионального процесса в национальном (а нередко и международном) контексте.

Несмотря на то, что практика изучения прошлого одного региона еще не была отрефлексирована в исторической науке, в Российской империи профессиональные историки, выбирая в качестве объекта изучения историю региона, отмежевывали от научных исследований работы местных историописателей, как это сделал, например, Д.А. Корсаков²⁶.

Начиная с 80-х гг. XIX в., по мере рефлексии над предметом своего исследования и выделения особого поля научной историографии под названием *областная история*, ученые стали выводить за рамки науки местную историю и игнорировать ее, как, например, В.Г. Ляскоронский. Историк в 1897 г. подчеркивал, что «в русской исторической литературе существует немало трудов, посвященных разработке областной истории», и при этом перечислил киевских, казанских и московских ученых – своих современников, после чего определенно добавил: «Можно сказать, что всесторонняя, подробная

²⁴ Лапто-Данилевский А.С. Методология истории : [в 2 т.]. М., 2012. Т. 2. С. 112.

²⁵ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории : [в 2 т.] М., 1993. Т. 1 : Гештальт и действительность. С. 132.

²⁶ Корсаков Д.[А.] Меря и Ростовское княжество: Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. Казань, 1872. С. 7-8.

разработка истории русских земель только что началась, и с каждым годом расширяется и вглубь и вширь все больше и больше, предлагая на суд ученого мира все новые и новые труды»²⁷, – тем самым давая понять, что более чем столетняя практика местного историописания им за историю не признается.

Другие его коллеги, принимаясь за историю той или иной земли, все же отмечали существование местной истории, но, критикуя, низводили ее до маргинального состояния. Так, Д.И. Багалей написал об одном из таких трудов, что он «отличается вообще компилятивным характером и самостоятельного значения не имеет»²⁸. А П.В. Голубовский, приступив к изучению истории Смоленской земли, перечислил нескольких местных историописателей (в том числе, уже упомянутого нами в предыдущей статье Н.А. Мурзакевича) и отметил, что они «представляют собой не более как компиляции, не имеющие никакого научного значения»²⁹.

Таким образом, приведенные выше примеры дают представление о том, что между местной и региональной историями (даже в период начального вызревания последней) не было ничего общего. Местная история, эволюционировавшая в направлении краеведения, и региональная история выполняют разные функции. Первая целенаправленно (хотя, возможно, и неотрефлексированно) конструирует ориентированное на удовлетворение потребностей локального социума историческое знание о его прошлом, которое не базируется на исторической науке (но задействует ее аппарат). Местная история могла и может существовать, только подражая линейной модели классической европейской историографии, только в таком виде возможна ее трансляция в массовое сознание.

При этом следует учитывать, что для классической модели исторического знания не столь легко дифференцировать социально ориентированную и научно ориентированную историю. Сам национально-государственный нарратив в той или иной мере выполнял функцию социально ориентированного историописания. Классическая европейская историография XIX в. была основным инструментом, транслирующим в общественное сознание англичан, немцев, французов, русских представление об особой значимости собственного государства, прошедшего долгий и нелегкий исторический путь. По мнению К. Лоренца, национальная история выполняла сугубо практическую функцию и «для большинства профессио-

²⁷ [Ляскоронский В.Г.] История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография Василия Ляскоронского. К., 1897. С. IV.

²⁸ [Багалей Д.И.] Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства : исследование Д.И. Багаля. М., 1887. С. XIII.

²⁹ Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. К., 1895. С. I.

нальных историков... девятнадцатого и двадцатого веков эта практическая ориентация связана с созданием определенной идентификации с государством»³⁰.

Местная история (историческое краеведение) относится к социально ориентированному типу исторического знания и сегодня помогает проводить искусственную коммеморацию, столь необходимую как для больших, так и для малых общностей. Неслучайно, на сайте «Российский краевед» говорится «об историческом краеведении как инструменте формирования исторического сознания». Более того, там подчеркивается, что историческое краеведение изучает то или иное место для поворота «в практическое русло традиций и тенденций регионального развития» [выделено нами – С.М., М.Р.]³¹, что само по себе говорит о социальной, а не научной его направленности.

Региональная история выростала уже из неклассической историографии, поэтому ее научная модель имеет намного меньше точек соприкосновения с непосредственными потребностями социума и особенно его первичной социальной потребностью в формировании своей идентичности на основе общей социальной (исторической) памяти, поскольку региональная история в большей степени отвечает на актуальные вопросы трансформирующейся науки, а не ставит целью поиск локальной или региональной идентичности.

Новая локальная история vs историческое краеведение в постнеклассической модели науки

В предыдущей статье мы определенно заявили свою научную позицию – подход Научно-педагогической школы источниковедения. О.М. Медушевская, оформившая теорию этого направления в первом десятилетии XXI в., характеризовала актуальное состояние исторического знания следующим образом: «Профессиональное сообщество историков находится в ситуации смены парадигм... По отношению к философии исторического познания следует говорить не столько о смене, сколько о сосуществовании и противоборстве двух взаимоисключающих парадигм. Одна из них... опирается на многовековую традицию и в новейшее время идентифицирует себя с философией уникальности и идиографичности исторического знания... Другая парадигма истории как строгой

³⁰ Lorenz C. Drawing the Line: «Scientific» History between Myth-making and Myth-breaking // Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts / eds. by S. Berger, L. Eriksonas, A. Mycock. NY. : Berghahn, 2008. P. 36.

³¹ См.: Российский краевед [Электронный ресурс]. URL: <http://www.roskraeved.ru/index.php?page=spisok-distiplin#2> (дата обращения: 10.03.2012).

науки, стремящаяся выработать совместно с науками о природе и науками о жизни общие критерии системности, точности и доказательности нового знания...»³²

В целом разделяя эту позицию, отметим все же некоторое наше несогласие с ней. Если О.М. Медушевская предлагает заместить модель смены парадигм моделью их противоборства, то мы бы пошли дальше и предположили, что речь идет не о противоборстве двух парадигм (в широком понимании этого слова), а о параллельном сосуществовании социально ориентированного историописания, на основе нарративной логики, и научно ориентированной истории – истории как строгой науки. Тем более, что и сама О. М. Медушевская пишет, что первая парадигма «неотделима от массового повседневного исторического сознания»³³. И далее: «В силу своей адекватности повседневному историзму массового сознания парадигма нарративной логики преобладает в мире»³⁴.

Это уточнение вводит нас в проблематику постнеклассической науки.

Напомним и уточним нашу исследовательскую гипотезу: постнеклассическая модель науки предполагает, в первую очередь, признание конструирующей деятельности познающего субъекта; в исторической науке это приводит к разрыву социально ориентированной и научно ориентированной истории, а в области истории локусов – к разрыву краеведения как социально ориентированного историописания, целенаправленного на формирование локальной социальной памяти, и собственно локальной истории (новой локальной истории) как предметного поля в структуре актуального научного исторического знания.

Историческое краеведение актуализируется в условиях кризиса доверия к историческому метарассказу, – в первую очередь, к нарративу национально-государственного уровня, – как та сфера общественной деятельности, которая может обеспечить локальную идентичность. Отчетливый маркер актуализации краеведения (местной истории) – это его поощрение государством, что проявилось, в частности, во введении курсов краеведения в школьную программу. Краеведение в этой ситуации выступает как идеологическое средство государственного или национального утверждения. Это обстоятельство не могло не повлиять на усиление когнитивной модели краеведения и одновременно на актуализацию прежней краеведческой традиции, которая продолжает поставлять необходимый иллюстративный

³² Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории. М., 2008. С. 15-16.

³³ Там же. С. 15.

³⁴ Там же. С. 16.

материал для подтверждения отдельных, нередко противоположных, тезисов, выдвигаемых специалистами по национальной и региональной истории.

Местная история (историческое краеведение) как социально ориентированное знание существует параллельно знанию научному и при этом не должно рассматриваться как маргинальное или ущербное и т.д. Это иное, **ненаучное** знание, в котором нуждается общественное, а теперь массовое сознание.

Заметим, что сами местные историки, осознавая свою роль в жизни локального сообщества, отделяли (правда, крайне редко!) свое знание от научного, но не умаляли своей социокультурной роли. Еще в 1867 г. известный нижегородский историописатель А.С. Гациский, подготовив первый выпуск «Нижегородского сборника», написал в редакторском Предисловии слова, которыми сумел выразить **ненаучную** значимость местного исторического знания: «Мы сами сознаем недостатки... но мы не менее сознательно убеждены в том, что от нас не потребуют больше того, что мы могли дать... Но с твердой верой в пользу того дела, которое мы начали, мы думаем, что вклад наш в сумму местного знания имеет свою долю ценности, несмотря на все его недостатки»³⁵.

Сложность взаимоотношений новой локальной истории и исторического краеведения как частного варианта соотношения социально ориентированного историописания и постнеклассической исторической науки ярко проявляется, на наш взгляд, в проблеме так называемой *профессионализации местной истории*.

Проблема научной профессионализации местного исторического знания была и для многих остается актуальной. С одной стороны, профессиональные историки отказываются принимать самодостаточность местной истории и призывают местных историописателей к большей научности, конструированию контекста, анализу и т.д.³⁶, не понимая, что тем самым навязывают ей черты научной истории, к которой местная история не принадлежит по своей природе. Это связано с тем, что под влиянием идеологии сциентизма ученые еще продолжают настаивать на борьбе с «ложной» практикой историописания³⁷, на том, что формируемая историческая память должна

³⁵ [Гациский А.С.] Предисловие // Нижегородский сборник, издаваемый Нижегородским губернским статистическим комитетом, под редакцией действительного члена и секретаря комитета А.С. Гациского. Нижний-Новгород, 1867. Т. 1. С. I.

³⁶ Kammen C. Introduction: Local History – In Search of Common Threads // The Pursuit of Local History: Readings on Theory and Practice / ed. by C. Kammen. Walnut Creek (California), 1996. P. 12-13.

³⁷ Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. М. : Весь Мир, 2000. С. 29.

как можно точнее «отражать» реальные события прошлого и, следовательно, историки должны противостоять всякого рода «псевдоисториям»³⁸.

С другой стороны, местными историками (краеведами) указания на **ненаучность** их знания по-прежнему часто воспринимаются с обидой. В этой связи специалисты в области исторического краеведения, – может быть целенаправленно, но скорее по незнанию современной философии науки и теории исторического познания, – смешивают разные поля современного исторического знания, а по сути, разные его типы – социально ориентированный и научный. Например, на открытии Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов (Санкт-Петербург, 2007) С.О. Шмидт указал: «Организация Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов [здесь и далее выделено нами – С.М., М.Р.] – явление показательное не только в плане развития научных знаний, но и как характерный фактор современной жизни, свидетельство возрастающего внимания к *проблематике краеведения* [заметим, что съезд назывался Съездом историков-регионоведов – С.М., М.Р.] и в среде ученых, и у общественности, и в органах управления»³⁹. Более четко мысль о том, что научные предметные области, изучающие отдельный локус или регион (новая локальная история, региональная история) являются, по сути, краеведением (sic!), оформил В.Ф. Козлов, добавивший, что настоячивые «попытки отдельных историков подменить (заменить) термин “историческое краеведение”, иным, чаще всего калькированным [из зарубежного опыта – С.М., М.Р.], термином, скорее всего, обречены на неудачу»⁴⁰. С российским краеведом солидарны некоторые британские специалисты в области местной истории, которые сожалеют, что сегодня новые предметные поля исторической науки «используют специализированную терминологию и не пытаются установить коммуникации с неспециалистами»⁴¹. Отсутствие

³⁸ Carrier R.C. The Function of the Historian in Society // The History Teacher. 2002. Vol. 35. № 4. P. 519-526.

³⁹ [Шмидт С.О.] Обращение председателя Союза краеведов России, академика РАО Сигурда Оттовича Шмидта // Труды Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов (Санкт-Петербург, 11-13 октября 2007 года) : в 3 т. СПб., 2010. Т. 1. С. 27.

⁴⁰ Козлов В.Ф. Историческое краеведение как научное направление (о спорах вокруг определения, задач, перспектив развития) // Труды Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов... Т. 1. С. 69.

⁴¹ [Dyer C.] Introduction: Local History in the Twenty-First Century / [Dyer C., Hopper A., Lord E., Tringham N.] // New Directions in Local History since Hoskins / eds by Christopher Dyer, Andrew Hopper, Evelyn Lord and Nigel Tringham. Hertford : Univer. of Hertfordshire Press, 2011. P. 3-4.

специальной терминологии (что для научного труда было бы странным требованием!) эти авторы расценивают как несомненное достоинство местной истории. Они пишут: «... позитивное качество местной истории – это ее цель быть доступной для широкой читательской аудитории, что предполагает, что она избегает академический “птичий язык” и чересчур специальную терминологию, чтобы усилить эффективность коммуникации с широкой публикой через выступления, сайты и издания»⁴².

Другие историки все-таки считают, что разница между научным историческим знанием и его ненаучной формой должна быть отрелексирована, как должны быть проведены и предметные границы между местной, региональной и иными историями. Еще в середине XX в. Ф.Д. Джордан, говоря о присутствии научного подхода в изучении местного / регионального прошлого, признал, что «значительная часть того, что обычно называется “местной историей” в действительности представляет из себя региональную и межрегиональную историю»⁴³.

Действительно, положение местной истории и исторического краеведения в историческом знании оказывается не столь уж однозначным, как кажется некоторым авторам. Сам факт существования под видом изучения истории модели историописания, которая по своим исследовательским параметрам не соответствует критериям профессионализма современной науки, провоцирует историков к тому, чтобы задуматься о том, чтобы переквалифицировать местных историков и краеведов в специалистов в области региональной истории. Именно такой вопрос относительно местных историков задал А.Дж.Х. Джексон⁴⁴. Однако он оказался не первым, на несколько лет ранее утвердительно на такой вопрос уже отвечали. По мнению Т.А. Бэрнхэрта, предпринималось много усилий, чтобы смягчить существующие между исторической наукой и местной историей противоречия. Поэтому, в качестве рецепта избавления последней от провинциализма, Т.А. Бэрнхэрт еще в 2000 г. предложил принять местным историкам исследовательскую практику региональной истории⁴⁵. О том, что мы сейчас приводим не отдельные

⁴² Ibid. P. 6.

⁴³ *Jordan Ph.D.* The Nature and Practice of State and Local History. Washington : Service Center for Teachers of History, 1958. P. 12.

⁴⁴ *Jackson A.J.H.* Process and Synthesis in the Rethinking of Local History: Perspectives Contained in Essays for a County History Society, 1970 – 2005 // International Journal of Regional and Local Studies. 2006. Vol. 2. № 1. P. 7.

⁴⁵ *Barnhart T.A.* Of Wholes and Parts: Local History and the American Experience [Электронный ресурс] Localités / Localities. Paper 1. URL: <http://thekeep.eiu.edu/localities/1/>

высказывания зарубежных историков, а ведем речь о тенденции, присутствующей в современной историографии, свидетельствует аналогичное мнение, высказанное об историческом краеведении. Почти десять лет назад Л.А. Егорова предложила отказаться от термина *историческое краеведение* в пользу *исторической регионалистики*. Краеведение, по ее мнению, можно «оставить для любителей местной истории и старины, разграничив, тем самым, поля деятельности»⁴⁶.

Мы же, в свою очередь, еще раз со всей определенностью подчеркнем, что новая локальная история реализует модель постнеклассической науки, историческое краеведение, по-прежнему ориентируясь на классическую модель научного знания и нарративную логику историописания, удовлетворяет общественную потребность в обеспечении идентичности на основе коммеморации – общей исторической памяти социума⁴⁷. Их сравнение вне понимания трансформаций научного знания от классической к неклассической и далее – к постнеклассической модели, а также соотношения социально ориентированного историописания и истории как строгой науки подобно поиску ответа на вопрос: кто кого поборет – слон или кит?

Сложности размежевания новой локальной истории и исторического краеведения носят, на наш взгляд, скорее психологический, чем эпистемологический характер, о чем свидетельствует явно болезненное отношение краеведов к выведению их сферы деятельности за пределы науки. Традиция сциентизма оказалась очень устойчивой. Анализ этого феномена выходит далеко за рамки рассматриваемой нами проблемы. Но всё же наметим несколько факторов, заставляющих, по-прежнему, рассматривать науку (имплицитно подразумевается – классическую модель науки) как высшую форму знания, а значит и стремиться стереть грань между историческим краеведением и научной историей. Классическая наука имеет целью достижение истины, понимаемой как наиболее адекватное соответствие знания так называемой «объективной реальности». Отсюда – вполне логично, что иные

⁴⁶ Егорова Л.А. Перспективы развития и использования методов школы исторического краеведения в сфере локальных исторических исследований // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках. Челябинск, 2003. С. 51-52.

⁴⁷ Недавно мы уже рассматривали проблему модификации функций краеведения как социально ориентированного историописания при переходе от постмодерна к постпостмодерну и трансформации его взаимоотношений с новой локальной историей: Маловичко С.И., Румянцева М.Ф. Краеведение: дисциплина исторической науки vs форма общественного сознания // Краеведение как феномен провинциальной культуры : мат-лы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения Андрея Федоровича Палашенкова (1886-1971) (Омск, 27-29 октября 2011 г.). Омск, 2011. С. 32-38.

формы знания дают «искаженное» представление о реальности, а, следовательно, должны быть преодолены. Неклассическая и тем более постнеклассическая наука усложняет понятие истины и, в результате, не претендует на сингулярность истинного знания. Явно устаревшая классическая модель науки все же востребована: она консервируется школьной системой образования, что свидетельствует о расхождении научного знания и общественного сознания, формируемого на основе классической модели науки. Не последнюю роль в этом процессе играет государство, взявшее на вооружение идеологию сциентизма и санкционирующее соответствующую систему образования. Этот аспект подробно проанализирован Полом Фейерабендом – философом-постпозитивистом с наиболее радикальными воззрениями, в частности, и на классическую модель науки⁴⁸.

В заключение с осторожностью заметим, что в начале XXI в., с переходом от постмодерна к постпостмодерну, ситуация начинает несколько меняться: государство все более нацелено на формирование общенациональной исторической памяти, что реализуется через конструирование «мест памяти» государственного, но не локального масштаба. Модельным примером такой искусственной коммеморации служит учреждение в России в 2005 г. государственного праздника – Дня народного единства (4 ноября)⁴⁹. Однако, на наш взгляд, такое изменение идеологии не влечет вытеснения локальной исторической памяти, формируемой историческим краеведением, общегосударственной исторической конструкцией, но усложняет структуру исторического знания, порождая, в лучшем случае, множественность идентичностей.

⁴⁸ Фейерабэнд П. Против методологического принуждения. // Фейерабэнд П. Избранные труды по методологии науки. М., 1986. С. 125-466.

⁴⁹ Подробнее см.: Румянцева М.Ф. «Места памяти» в структуре национально-исторического мифа // Диалог со временем : Альманах интеллектуальной истории. М., 2007. Вып. 21. С. 106-118.

Владимир Стрелецкий

**РЕГИОНАЛИСТИКА
И ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ:
ОБЛАСТЬ ВЗАИМНЫХ ИНТЕРЕСОВ
И ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

Регионы, регионализм и регионализация изучаются, как известно, с разных предметных позиций, но их комплексный, интегральный анализ, нацеленный на выявление взаимосвязей и взаимозависимостей, имеет особенно большое значение. Один из давних, наиболее распространенных и продуктивных научных подходов в сфере региональных исследований – **историко-географический**. Характерно, что в настоящее время, по мере формирования комплексной **регионалистики** как сравнительно новой интегральной научной дисциплины, усиливается ее взаимодействие с другой, уже давно сложившейся дисциплиной, также возникшей на стыке разных наук, – **исторической географией**.

Как подчеркивал еще в середине прошлого века У. Айзард, «классик» *региональной науки*, специфические черты региона и сам путь его исторического развития опосредованы сложнейшим клубком взаимозависимостей: «... в этом клубке переплетаются межрайонные системы населения, обеспеченности ресурсами, размещения производства, местных особенностей хозяйства, распределения доходов между различными социальными группами, состояния платежного баланса, рынков сбыта, центральных мест и городских конурбаций, административной и политической организации, институтов и даже моральных ценностей, стимулов и социальных целей»¹.

В российском общественном сознании конца XX – начала XXI веков широкое распространение получил термин «**регионоведение**», характеризующий соответствующую междисциплинарную область знания, комплекс наук (либо «синтетическую» науку), в фокусе внимания которых и находятся регионы. Сами дефиниции, так же как и определение объекта изучения и конкретных предметных рамок «регионоведения», в трактовках разных авторов довольно сильно различаются. И.Н. Барыгин, профессор факультета международных отношений СПбГУ, предметом регионоведения считает «сам регион, а также его изучение во всех возможных проявлениях и интерпретациях»². Но несмотря на столь широкое определение, де-факто регионоведение трактуется им,

¹ Айзард У. Методы регионального анализа. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1966 [Isard, 1960]. С.25.

² Барыгин И.Н. Регионоведение. М.: Аспект Пресс, 2007. С.27.

главным образом, как комплексная социально-политическая дисциплина, сфокусированная на рассмотрении региональных политических феноменов, в определенной их увязке с экономическими и социальными. Представляется очевидным, что данные аспекты все же не охватывают «всех возможных проявлений и интерпретаций».

Ученые-географы Ю.Н. Гладкий и А.И. Чистобаев особо подчеркивают комплексный, интегральный (и вместе с тем – географически центрированный) характер регионоведения, имеющего своей целью «изучение специфики социально-экономического, политического, культурного, этноконфессионального, природного, экологического развития относительно целостных территориальных образований, именуемых регионами»³. При этом, как подчеркивают авторы, несмотря на широкое использование англоязычного термина *regional science*, регионоведение нельзя считать самостоятельной научной дисциплиной; более того, оно является, по Ю.Н. Гладкому и А.И. Чистобаеву, «неотъемлемой частью географической науки»⁴. В качестве синонимов регионоведения могут также использоваться термины «районоведение», «районология», «регионология», «районография», «регионология», «регионалистика», «регионика» и даже «региональная география» (что симптоматично – при такой трактовке регионоведение есть именно структурная часть географии); однако термин «регионоведение», как отмечают авторы, семантически наиболее точно фокусирует внимание на характеризующее им понятие.

В.А. Дергачев и Л.Б. Вардомский, напротив, разграничивают «*регионоведение*» и некоторые терминологически близкие ему понятия (в частности, «*регионалистику*»). Регионоведение, в их интерпретации, изучает региональные группировки, страны и их регионы как субъекты международных и межрегиональных отношений. Такая трактовка, с одной стороны, частично выводит проблематику регионоведения за рамки традиционного географического дискурса, а с другой стороны, отчасти сужает его предметное поле, акцентирует внимание на регионах, в первую очередь, как на субъектах пространственно-структурных отношений и связей.

Регионалистика же в данной концептуальной схеме мыслится методологической основой регионоведения и исследует «объективные процессы формирования территориальных сообществ (надгосударственных группировок, стран и внутригосударственных административных регионов), стремящихся наиболее эффективно использовать внешние и внутренние факторы развития и противостоять вызовам глобализации»⁵. Существуют и другие дефиниции. Так, регионалистика может рассматриваться как «макродисциплина, которая оперирует обобщенными, итоговыми результатами специализированных

³ Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Регионоведение. М.: Гардарики, 2002. С.6.

⁴ Там же.

⁵ Дергачев В.А., Вардомский Л.Б. Регионоведение. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С.4.

исследований, выполненных в рамках отраслевых естественных и гуманитарных дисциплин»⁶. В такой интерпретации регионалистика выступает в роли своего рода связующего звена, объединяющего самые разные направления региональных исследований, и именно эту трактовку разделяет автор данной статьи.

Ключевые понятия регионалистики – регион, регионализм, регионализация, региональный метод. Простейшие трактовки категории «регион» – физико-географическая (регион как сегмент земной поверхности, отличающийся определенной однородностью физической среды) и политико-юридическая (регион как административно-территориальная единица государства). Однако современная регионалистика имеет дело и с более сложными, многомерными трактовками региона. Часто это понятие трактуется в очень широком контексте, охватывает большую совокупность стран и территорий и соотносится с обширными геополитическими зонами, геоэкономическими и геочивилизационными пространствами (во избежание терминологической путаницы в этом значении иногда используется термин «макрорегион»).

Иной концепт региона доминирует в исследованиях регионалистов, работающих на внутристрановом уровне. В западной социокультурной и политической регионалистике широко распространена точка зрения, в соответствии с которой регионы являют собой, прежде всего, самоорганизующиеся территориальные сообщества людей. Являя собой единство в разнообразии, они образуют единицы пространственной таксономии, занимающие как бы промежуточные ступеньки между индивидуумом и государством. Поскольку единство региона мыслится при этом именно как общность людей, при таком исследовательском подходе просто невозможно обойтись без учета фактора исторического наследия. Территориальные общности людей – категории не просто изменчивые, но развивающиеся перманентно, и не случайно одно из самых распространенных в регионалистике понятий – это понятие хронотопа (пространство + время). Временная доминанта в региональном анализе не менее важна, чем пространственная. Ключевые характерные особенности регионов связаны не только с настоящим, но и с прошлым. Сами концептуальные рамки регионального анализа задают необходимость историко-географического исследовательского синтеза.

Историческая география – смежная наука, сформировавшаяся, как известно, на стыке истории и географии. Наиболее широко распространена точка зрения, согласно которой она изучает физическую, социально-экономическую, культурную, политическую географию прошлых эпох в исторической динамике.

Существуют большие различия в определении предмета исторической географии представителями исторической и географической

⁶ Манаков А.Г. Основы культурно-географической регионалистики. Учебное пособие. Псков: Изд-во ПГПУ, 2006. С.5.

наук, а также разных национальных школ исторической географии. В исторической науке историческая география большей частью трактуется как дисциплина, изучающая пространственную сторону исторического процесса, либо как историческая дисциплина, изучающая конкретную географию прошлого той или иной страны или территории. Многие из историков пытались, и иногда небезуспешно, связывать исторические события с особенностями географической среды тех или иных регионов. Однако на практике часто дело сводилось к (несомненно, тоже очень важной) работе по локализации упоминаемых в исторических источниках пунктов, событий и прочих сведений. Иначе говоря, историческая география рассматривалась как сугубо вспомогательная историческая дисциплина, занятая преимущественно решением задач географической «привязки» событий и явлений.

У физико-географов преобладает взгляд на историческую географию как на науку, изучающую изменения природной среды в антропогене (четвертичном периоде), когда появляются человек и человеческое общество. В таком понимании историческая география — лишь один из разделов палеогеографии, объектом исследования в рамках которого является последний, «исторический» этап развития природы Земли (в противоположность грандиозному по продолжительности «доисторическому» этапу). В недрах данного исследовательского направления сложилась особая субдисциплина – историческая география ландшафтов⁷; в настоящее время, наряду с понятием «историческая география ландшафтов» широко используется также термин «историческое ландшафтоведение».

В обществоведческих же и гуманитарных историко-географических дисциплинах (исторической географии населения, социальной, экономической, культурной, политической географии) традиционно основное внимание уделяется изучению т.н. «временных срезов» (особенностей географии общества, характеризующих ту или иную эпоху). Вместе с тем, к исторической географии относят и работы, сфокусированные на изучении истории современных географических объектов, исторических корней сложившейся географии населения, хозяйства, культуры, а также на исследовании эволюции социально-пространственных структур различного уровня иерархии.

Региональные методы исследований, современная концептуализация которых дается в «новейшей» теоретической регионологии, стихийно осваивались исторической географией, тем не менее, с самых первых этапов ее формирования и развития. Нынешний этап интенсивного взаимодействия исторической географии и регионалистики – это фактически лишь завершающая фаза долговременного процесса «освоения» историко-географами региональных исследовательских методов и регионального дискурса.

⁷ См.: Жекулин В.С. Историческая география ландшафтов. Новгород, 1972; он же: Историческая география: предмет и методы. Л.: Наука, 1982.

Национальные школы исторической географии и традиции регионального анализа

Историческая география как особая область знаний⁸ начала формироваться в эпоху Возрождения и Великих географических открытий. Наибольшее значение для её становления имели в XVI в. работы фламандских географов и картографов А. Ортелия и Г. Меркатора, итальянского географа Л. Гвичардини, в XVII-XVIII вв. – труды голландского географа Ф. Клювера и французского учёного Ж.Б. Д'Анвиля. В XVI-XVIII вв. развитие исторической географии было неразрывно связано с исторической картографией; особое внимание в историко-географических работах уделялось вопросам исторической динамики размещения населения, расселения разных народов, изменениям государственных границ на политической карте мира.

В XIX-XX вв. предмет исторической географии расширился; в круг вопросов её рассмотрения вошли проблемы исторической географии хозяйства, взаимодействия общества и природы в историческом прошлом, изучение исторических типов природопользования и др. Важным и самостоятельным направлением в исторической географии стало также изучение географических представлений прошлых исторических эпох.

Ведущие национальные историко-географические школы, сформировавшиеся в XIX-XX вв., отличаются глубоким своеобразием. Наиболее тесная «смычка» между историей и географией сложилась на рубеже позапрошлого и прошлого столетий во Франции. В русле геоисторического синтеза выполнены главные труды выдающегося французского географа – Элизе Реклю: основанная им знаменитая серия «Земля и люди. Новая всеобщая география»⁹ фактически утвердила роль исторической географии в страноведении и регионоведении. Историко-географические традиции школы Э. Реклю были успешно продолжены в работах представителей французской школы «географии человека» – Поля Видаля де ла Блаша¹⁰ и его последователей (Ж. Брюн, А. Деманжон, Л. Галлуа, П. Деффонтен и др.). П. Видалем де Ла Блашем были сформулированы важнейшие принципы POSSИБИЛИЗМА, на многие десятилетия ставшего методологической основой развития не только французской, но и всей западной исторической географии.

Именно во французской школе «географии человека» было сформулировано представление и об *историческом районе* как главном объекте

⁸ Яцунский В.К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII вв. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955.

⁹ Реклю Э. Земля и люди. Всемирная география. Т. 1-19. СПб.: Изд-во О.Н.Попова, 1898-1906 [Reclus, 1876-1894].

¹⁰ Vidal de la Blache P. Histoire et géographie. Atlas Générale Vidal – Lablache. Paris, 1894; он же: Tableau de la géographie de la France. Paris: Hachette, 1903-1908; он же: Principes de géographie humaine. Paris: Armand Colin, 1922.

историко-географических исследований. Наиболее последовательно понятия «географического района» и «исторического района» разводит Ж. Брюн¹¹. Если географические (т.н. «естественные») районы, по Брюну, являются собой природные единства (тезис, ставший впоследствии объектом жесткой критики Брюна социо- и культур-географами), то районы исторические, всегда «складывающиеся из нескольких единств», суть продукт длительного развития, а их единство «создается волей человека».

В XX в. традиции геоисторического синтеза во французской науке поддерживались также в рамках исторической школы «Анналов», прежде всего в работах Л. Февра¹² и особенно Ф. Броделя. Последний, будучи профессиональным историком, оказал очень глубокое воздействие и на развитие географической науки. Автор капитальных многотомных исторических трудов, главные из которых уже после его кончины были переведены на русский язык¹³, Ф. Бродель уделял первостепенное внимание анализу пространственных структур, специфичных для разных эпох и разных регионов мира. Не удивительно, что в странах Запада этот французский ученый признан «мэтром» регионалистики и до настоящего времени остается одним из самых цитируемых авторов в гуманитарных и социальных науках.

В Германии важный толчок становлению и развитию исторической географии дали работы Ф. Ратцеля – основоположника и лидера немецкой антропогеографии. В фокусе внимания этой научной школы находились вопросы влияния природных факторов на историю разных народов. Также в работах Ф. Ратцеля подробно описывались распространение локальных и региональных комплексов культуры по Земному шару, роль исторических контактов в формировании культуры народов – в неразрывной связи с ландшафтными особенностями соответствующих территорий¹⁴.

Еще со времен А. Гумбольдта и К. Риттера немецкие географы уделяли пристальное внимание изучению вопросов изменчивости облика земной поверхности. Не удивительно поэтому, что именно в Германии родилась концепция культурного ландшафта и были заложены основы

¹¹ Bruhnes J. La géographie humaine. Paris: Armand Colin, 1910.

¹² Febvre L.P.V., Bataillon L. A geographical introduction to history. NY, 1925 [франц.: Febvre, Bataillon, Paris, 1924] и др.

¹³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, 15-18 вв. Т.1-3. М.: Прогресс, 1986-1992 [Braudel, 1967-1979]; он же: Что такое Франция? Кн.1-2. М.: Изд-во им. Сабашниковых 1994-1997 [Braudel, 1986]; он же: Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Ч.1-3. М.: Языки славянской культуры, 2002-2004 [Braudel, 1949].

¹⁴ Ратцель Ф. Народоведение. СПб.: Просвещение, 1902. Т.1-2. [Ratzel, 1885-1888]; он же: Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. Т.1-3. СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1903-1906 [Ratzel, 1901-1902]; Ratzel F. Anthropogeographie. Bd.1. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart: J. Engelhorn, 1882. Bd.2. Die geographische Verbreitung des Menschen, Stuttgart: J. Engelhorn, 1891.

историко-географических культурно-ландшафтных исследований¹⁵. Уже авторы первых немецких работ по культурному ландшафту стали применять *методы историко-географических реконструкций*. Так, О. Шлютер четко разводит термины «*Urlandschaft*» – т.е. ландшафт, существовавший до начала широкомасштабного антропогенного воздействия на него, – и «*Kulturlandschaft*» – т.е. ландшафт, формирование которого было приурочено к определенной исторической стадии, когда стало возможным «сотворчество» человека и природы¹⁶. Отметим, что при этом О. Шлютер не ограничивался теоретическими декларациями, но оставил после себя колоссальное научное наследие, в т.ч. в области исторической географии. Его метод широко использовался в эмпирических региональных исследованиях при анализе конкретных геосторических ситуаций, сопутствовавших трансформации первозданных, девственных ландшафтов в ландшафты культурные.

Среди наиболее значительных и масштабных работ здесь следует назвать осуществленное О. Шлютером и его учениками исследование динамики лесопокрытой площади Центральной Европы в эпоху Великого переселения народов в первой половине – середине I тысячелетия н.э.¹⁷. Массовые миграции населения, а также широкое распространение экстенсивного земледелия стали в этот период мощными факторами антропогенизации ландшафтов к северу от Альп и к югу от Ютландии и побережья Северного моря. О. Шлютером была предпринята попытка детальной реконструкции первичных ландшафтов («*Urlandschaft*») Средней Европы и исторических «волн» дефорестации региона, сопровождавших крушение античного миропорядка и становление раннефеодальных отношений. Ввиду специфики проводимой работы, историко-географическое картографирование площадей и контуров лесных массивов (значительно сокращавшихся) и реконструкция архаичных ландшафтов проводились с привлечением многих видов источников, ранее фактически не использовавшихся географами-ландшафтоведами (хроники римских и средневековых историков, активые материалы, данные топонимики и ономастики и т.п.).

Связь с культурно-ландшафтными исследованиями – характерная и специфическая черта немецкой исторической географии. Немецкие историко-географы второй половины XX в., особенно Хельмут Егер¹⁸

¹⁵ *Schlüter O.* Die Ziele der Geographie des Menschen. München: R. Oldenburg, 1906.

¹⁶ *Schlüter O.* Die Erdkunde in ihrem Verhältnis zu den Natur- und Geisteswissenschaften // *Geographische Anzeiger*. 1920. Bd. 21. S.145-152, 213-218.

¹⁷ *Schlüter O.* Die Siedlungsräume Mitteleuropas in frühgeschichtlicher Zeit. Bd.1-2. Remagen: Bundesanstalt für Landeskunde, 1953-1958.

¹⁸ *Jäger H.* Zur Geschichte der deutschen Kulturlandschaften // *Geographische Zeitschrift*. 1963. Bd.51. S.90-143; он же: *Historische Geographie*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag, 1969; он же: *Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 1987.

и Клаус Фен¹⁹, внесли большой вклад в развитие теории культурного ландшафта. По Х. Егеру, историческая география изучает земное пространство, освоенное человеком в историческом прошлом, используя в первую очередь синхронистический метод «временных срезов» («Querschnitt-Verfahren»). К числу ее важнейших задач Х. Егер относит исследование культурных ландшафтов определенной исторической эпохи в пределах крупных географических макрорегионов Земли²⁰.

Характерно, что в Германии историческая география выросла именно из «лона» географической науки. Но у нее есть своего рода «близнец» и в науке исторической. Это научное междисциплинарное направление, известное в ФРГ под названием «культурно-ландшафтной истории» («Kulturlandschaftsgeschichte»). Оно развивается преимущественно усилиями историков (Х.М. Клинкеберг, Л. Петри, Х. Аубин и др.), но его последователи пользуются многими подходами и методиками, заимствованными из исторической географии, и широко публикуют свои научные труды в географических изданиях. Хотя приверженцы данного направления используют главным образом не синхронистические, а диахронические методы, оно постепенно сближается с традиционной культурно-ландшафтной школой немецкой исторической географии и, по мнению некоторых исследователей, даже может рассматриваться как одно из течений в рамках последней²¹.

В странах англосаксонской языковой и культурной традиции (Великобритании, США и др.) историческая география стала бурно развиваться после Первой мировой войны. Признанным лидером британских историко-географов еще с 1930-х гг. стал Клиффорд Дарби, работы которого в области исторической географии считаются классическим примером успешного использования методологии т.н. «временных срезов», в значительной мере именно им теоретически и обоснованной²². Работы К. Дарби существенно продвинули вперед источниковедческую базу исторической географии, в оборот которой фактически впервые в таких масштабах стали вовлекаться письменные материалы, относящиеся к соответствующим историческим эпохам, причем не только разного рода исторические хроники, но и кадастровые книги земель и прочие официальные документы. Акцент

¹⁹ Fehn K. Zum wissenschaftstheoretischen Standort der Kulturlandschaftsgeschichte //Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München. 1971. Bd. 56. S.95-104; Perspektiven der historischen Geographie: Siedlung - Kulturlandschaft - Umwelt /Verf.: K. Fehn. Bonn: Selbstverlag von K.-D. Kleefeld und P. Burggraaff, 1997.

²⁰ Jäger H. Historische Geographie. Braunschweig: Georg Westermann Verlag, 1969. S.86.

²¹ Fehn K. Zum wissenschaftstheoretischen Standort der Kulturlandschaftsgeschichte //Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München. 1971. Bd. 56. S.100.

²² Darby H.C. On the relations of geography and history //Transactions and Papers, Institute of British Geographers. 1962. Vol.30. P.1-14.

при этом делался на комплексных и очень тщательных обследованиях небольших территорий, по которым удавалось собрать подробные данные²³. Тем большего уважения заслуживает тот факт, что К. Дарби и его ученикам, наряду с многочисленными локальными (крупномасштабными) исследованиями, удалось подготовить сводные историко-географические труды страноведческого характера²⁴. Схожих взглядов на предмет и содержание исторической географии придерживались и другие ведущие британские историко-географы XX в. – Г. Ист²⁵, Н. Паундс²⁶, К.Т. Смит²⁷. Они, как и Дарби, считали, что главная задача исторической географии – реконструировать географическую картину прошлых исторических эпох, используя комплексный (интегральный) подход.

В США историческая география в период своего формирования испытала сильное влияние идей модернизированного и адаптированного к новейшим научным веяниям географического детерминизма («энвайронментализма»), главными проводниками которого в американском научном сообществе на рубеже XIX-XX вв. были Элсуорт Хантингтон и Эллен Семпл. Отсчет развития американской исторической географии часто ведут с публикации первой книги Э. Семпла «Географические условия в американской истории»²⁸, ученицы Ф. Ратцеля, воспринявшей многие положения его антропогеографии. Ситуация принципиально изменилась в 1920-е годы, когда очевидным стал отход большинства историко-географов от энвайронментализма, на смену которому пришли более «гибкие» и эвристически продуктивные идеи поппуляристов, заимствованные главным образом из западноевропейской географии.

Наибольшее значение для развития американской исторической географии, несомненно, имели работы Карла Зауэра – основоположника знаменитой Берклийской (Калифорнийской) культурно-ландшафтной и историко-географической школы. Главной задачей исторической географии, по Зауэру, является изучение взаимозависимости

²³ Особую известность получило исследование, выполненное английскими историко-географами во главе с К. Дарби на основе детальной обработки территориально-дробных данных т.н. «Книги страшного суда» – земельной описи, произведенной в Англии Вильгельмом Завоевателем в 1086 г. [*Darby H.C. Domesday England. Cambridge: Cambridge University Press, 1977*].

²⁴ *Darby H.C. Historical geography of England before 1800. Cambridge, 1936*; он же: *A new historical geography of England. Cambridge: Cambridge University Press, 1973*.

²⁵ *East W.G. Geography behind history. L.- NY: Nelson, 1938*.

²⁶ *Pounds N.G.J. An historical and political geography of Europe. L.: Harrap, 1947*.

²⁷ *Smith C.T. Historical geography: current trends and prospects //Frontiers in geographical teaching / R.J. Chorley, P. Hagget, eds. L.: Methuen, 1965. P.118-143*.

²⁸ *Semple E.G. American history and its geographic conditions. Boston: Houghton Mifflin, 1903*.

всех составных компонентов ландшафта природного и культурного происхождения, выделяемых для каждого класса явлений, в исторической динамике. В программной работе «Морфология ландшафта»²⁹ культурный ландшафт определялся им как «территория, отличающаяся характерной взаимосвязью природных и культурных форм»; при этом культура интерпретировалась как активное начало во взаимодействии с природной средой, природный ареал – как посредник («фон») человеческой деятельности, а культурный ландшафт – как результат их контакта. Данная мировоззренческая установка, восходящая к классическим традициям географического POSSIBILISMA, была принята последователями Зауэра из числа ученых Берклийской школы, хотя в целом далеко не все американские историко-географы ее разделяли.

К. Зауэр детально исследовал вопросы происхождения культурных растений и исторической географии ранних типов земледельческого хозяйства (особенно в Новом Свете), а также проблемы исторической и культурной географии американских индейцев (преимущественно юго-запада США, Западной и Центральной Мексики). В монографии «Agricultural Origins and Dispersals»³⁰ он выдвинул т.н. экологическую теорию возникновения производства пищи и отстаивал представления о полицентризме происхождения разных типов сельского хозяйства. По Зауэру, древнейший центр земледелия в Старом Свете располагался не на Ближнем Востоке (как в то время считали Г. Чайлд и другие ведущие специалисты по истории неолитической революции), но в Юго-Восточной Азии, а в Новом Свете – в северных предгорьях Анд. Полемизируя с Г. Чайлдом, К. Зауэр утверждал, что земледелие едва ли могло самостоятельно возникнуть в речных оазисах аридной полосы Евразии: они сильно подвержены засухам и наводнениям и их освоение предполагает наличие у местного населения достаточно зрелых гидротехнических навыков. Американский ученый придерживался мнения, что условия для зарождения сельского хозяйства благоприятнее были в более гумидных областях Земли либо в регионах с возвышенным рельефом.

Другим «классиком» американской исторической географии принято считать Ралфа Брауна, концепция которого зиждется на иных, в сравнении с К. Зауэром, методологических принципах. Для Р. Брауна реконструкция географических условий прошлых исторических эпох представляла самостоятельную научную ценность³¹. Процессуальный же

²⁹ Sauer C.O. The morphology of landscape //University of California Publications in Geography. 1925. No.2. P.19-53.

³⁰ Sauer C. Agricultural origins and dispersals. NY.: American Geogr. Society, 1952.

³¹ Brown R.H. Mirror for Americans: likeness of the eastern seaboard 1810. NY.: American Geogr. Society, 1943; он же: Historical geography of the United States. NY.: Harcourt, Brace, 1948.

(генетический) подход к исторической географии, присущий К. Зауэру и другим представителям Берклийской школы, предполагал, что такие реконструкции органично вписываются в контекст анализа эволюционных изменений культурных ландшафтов и необходимы для понимания исторически сложившихся структур расселения, географии современной сельскохозяйственной и других видов человеческой деятельности. С начала второй половины XX в. в американской исторической географии предпринимаются попытки интегрировать оба подхода; примерами этого рода могут служить «синтетическая» концепция исторической географии Эндрю Кларка³² и «геоисторическая» концепция американской истории Уолтера Уэбба³³.

В становлении русской исторической географии в XVIII в. первостепенную роль сыграли работы В.Н. Татищева и И.Н. Болтина, а в XIX в. – труды Н.И. Надеждина³⁴, Н.П. Барсова³⁵, И.П. Филевича³⁶. Историко-географическая проблематика занимает важное место в трудах выдающихся российских историков XIX в. и начала XX в. – С.М. Соловьёва, В.О. Ключевского, П.Н. Милюкова.

Как самостоятельное междисциплинарное научное направление российская историческая география оформилась в конце XIX – начале XX вв. В этот период сложилась крупнейшая национальная школа исторической географии, во главе которой стоял академик М.К. Любавский – преемник В.О. Ключевского по кафедре русской истории Московского университета (с 1911 г. по 1917 г. его ректор). «Визитной карточкой» нового направления стала классическая работа М.К. Любавского «Историческая география России в связи с колонизацией»³⁷. Главный же труд великого русского ученого – «Обзор истории русской колонизации» – увидел свет только через 60 лет после его кончины³⁸. Труды М.К. Любавского получили мировое признание и дали толчок

³² *Clark A.H.* Historical geography//American geography: Inventory and prospect / P.E. James, C.F. Jones, eds. Syracuse, NY.: Syracuse University Press, 1954. P.70-105.

³³ *Webb W.R.* Geographical-historical concepts of American history //Annals of the Association of American Geographers. 1960. Vol.50. №2.

³⁴ *Надеждин Н.И.* Опыт исторической географии русского мира //Библиотека для чтения. 1837. Т.22; он же: Об этнографическом изучении народности русской //Записки Русск. Геогр. об-ва. СПб., 1847. Т.2.

³⁵ *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава: Библ. Я. Кротова, 1873.

³⁶ *Филевич И.П.* История древней Руси. Т.1. Территория и население. Варшава, 1896.

³⁷ *Любавский М.К.* Историческая география России в связи с колонизацией. М.: Типо-Литография И.И. Любимова, 1909; 2-ое изд.: СПб.: Изд-во «Лань», 2000.

³⁸ *Любавский М.К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. М: Изд-во Моск. Ун-та, 1996.

первому «взлету» российской исторической географии, в которой в дореволюционные годы появились работы комплексного характера, выполненные профессиональными историками³⁹. Большое значение имели и историко-географические исследования региональной направленности (Ю.В. Готье, П.Н. Буцинского, Д.И. Багалей).

Параллельно этому историко-географическая проблематика заняла важное место и в трудах русских антропогеографов, получивших широкую известность благодаря великолепным регионально-историческим описаниям⁴⁰.

В СССР историческая география развивалась в большей степени усилиями профессиональных историков, нежели географов, в связи с чем она трактовалась в советский период преимущественно как историческая научная дисциплина (В.К. Яцунский, Л.А. Гольденберг, Л.Г. Бескровный, А.В. Муравьев, В.В. Самаркин, Я.Е. Водарский, В.М. Кабузан и др.). Вопросы исторической географии разрабатывались в трудах многих ведущих советских историков (М.Н. Тихомировым, А.Н. Насоновым, Б.А. Рыбаковым).

Наибольшее признание в отечественной исторической географии середины – второй половины XX в. получили работы В.К. Яцунского и его последователей. Именно В.К. Яцунскому, считавшемуся лидером советской школы исторической географии, принадлежит наиболее широко распространенная в советский период дефиниция предмета этой научной дисциплины, неоднократно воспроизводившаяся в многочисленных историко-географических изданиях. Историческая география, по В.К. Яцунскому, «должна на основе периодизации, принятой в исторической науке, дать ряд характеристик физической, экономической и политической географии данной страны или территории на соответствующие моменты времени»⁴¹. Соответственно, им выделялись историческая физическая география, историческая география населения, историко-экономическая география и историко-

³⁹ Кузнецов С.К. Русская историческая география, курс лекций читанных в Московском археологическом институте в 1907/08 г. М.: Изд-во Моск. археологич. ин-та, 1910; Середонин С.М. Историческая география. Лекции читанные проф. С.М. Середониным в Петроградском Археологическом институте, посмертное издание. Пг.: Тип. гл. упр. уделов, 1916; Спицын А.А. Русская историческая география. Пг.: Императорский Петроградский археологич. ин-т, 1917.

⁴⁰ Безобразов В.П. Народное хозяйство России. Московская (Центральная) промышленная область. СПб.: Изд. Департамента торговли и мануфактур, 1882-1885; Крубер А.А. Антропогеография. Вып.1-2. М.: Изд. Моск. ун-та, 1913-1914; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества (под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского и под общ. рук. П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского. В 19 тт. - СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1899-1914; Синицкий Л.Д. Очерки земледелия (Антропогеография). Пг., М.: Книгоиздат. т-во «Книга», 1923 и др.

⁴¹ Яцунский В.К. Историческая география как научная дисциплина // Вопросы географии. Сб. 20. 1950. С.13-41.

политическая география. Естественно, как писал В.К. Яцунский, что «все элементы науки должны быть изучаемы не изолированно, а в их взаимной связи и обусловленности», а географические характеристики предыдущих периодов должны быть не статическими, а динамическими, то есть показывать процесс изменения пространственных структур. «Схема Яцунского» неоднократно воспроизводилась во многих работах советских историков, обращавшихся к историко-географической проблематике.

Региональный метод достаточно широко использовался в историко-географических исследованиях, проводившихся профессиональными географами⁴². Сохранилась традиция историко-географического анализа и в геурбанистике. Типичными сюжетами историко-географического изучения городов можно считать анализ изменений их географического положения, функциональной структуры, динамики городской сети в пределах той или иной страны или территории. Исторической географии городов отведено много места в обзорных трудах ведущих российских урбанистов⁴³. Сравнительно обособленное положение среди направлений российской исторической географии заняла школа Л.Н. Гумилёва, разработавшего собственную концепцию взаимосвязи этноса и ландшафта и трактовавшего историческую географию как народоведение⁴⁴.

Важный толчок развитию исторической географии в СССР во второй половине XX в. дало издание специализированных историко-географических сборников под эгидой Всесоюзного географического общества. В них публиковались статьи не только географов и историков, но и представителей многих смежных наук – этнографов, археологов, демографов, экономистов, специалистов в области топонимики и ономастики, фольклористики⁴⁵. С конца XX в. фактически новым на-

⁴² Бернштейн-Коган С.В. Волго-Дон: историко-географический очерк. М.: Изд-во АН СССР, 1954; Витвер И.А. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. М.: Географгиз, 1963; Иофа Л.Е. Города Урала. М.: Географгиз, 1951; Кабо Р.М. Города Западной Сибири: очерки историко-экономической географии. М.: Гос. изд. геогр. лит., 1949; Покишиевский В.В. Заселение Сибири: историко-географические очерки. Иркутск: Иркут. обл. гос. изд-во, 1951 и др.

⁴³ Лаппо Г.М. География городов. М.: Владос, 1997; Перцик Е.Н. Города мира. География мировой урбанизации. М.: Международные отношения, 1999; Пивоваров Ю.Л. Основы геурбанистики. Урбанизация и городские системы. М.: ВЛАДОС, 1999.

⁴⁴ Гумилев Л.Н. По поводу предмета исторической географии // Вестник ЛГУ. Серия геологии и географии. 1967. №6. С.120-129 и др.

⁴⁵ Историческая география России / Вопросы географии. Сб. 83 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков, Н.П. Никитин, Я.Е. Водарский. М.: Мысль, 1970; История географических знаний и историческая география. Матер. Моск. фил. Геогр. Обва СССР. Вып.5. М.: Изд-во МФГО, 1975 и др.

правлением, возрождающимся спустя несколько десятилетий в России, становится историческая география культуры⁴⁶. Стремлением сблизить профессиональные позиции историков и географов, возродить историческую географию именно как целостную дисциплину, были продиктованы организация с 1996 г. Научного семинара по исторической географии при Институте географии РАН в Москве и выпуск трёх «Вестников исторической географии»⁴⁷. В свою очередь, на базе Института всеобщей истории РАН в начале XXI в. был организован Центр исторической географии, инициировано издание ежегодных сборников «Историческая география» (первый том⁴⁸ вышел в 2012 г.).

Взаимодействие географов и историков в области региональных исследований остается серьезной проблемой, в исторической географии все еще отчетливо проявляются междисциплинарные перегородки. Профессиональные историки и географы, занимающиеся проблемами исторической географии, недостаточно знают работы «смежников», зачастую проводят даже схожие исследования фактически в отрыве друг от друга. *Концепция региона*, успешно преодолевающая крайности номотетического и идеографического полюсов в гуманитарных и общественных науках, как раз и может стать тем связующим звеном между учеными-историками и географами, которое бы и обеспечило возможность реального геоисторического синтеза.

В этом отношении анализ опыта развития мировой исторической географии в XX в. имеет чрезвычайно большое значение. Конечно, сложившиеся междисциплинарные перегородки проявляются, так или иначе, в развитии гуманитарных и социальных наук и в странах Запада⁴⁹, где уже традицией стало проводить различие между понятиями *историческая география* и *геоистория*. Первая из них рассматривается преимущественно как пространственная дисциплина, относящаяся к системе географических наук, вторая – как преимущественно историческая дисциплина. Историческую географию, в сравнении с геоисторией, отличает большее внимание к вопросам пространственной неоднородности изучаемых феноменов, их внутренней дифференциации в исторической динамике. В свою очередь, геоистория – дисциплина, в большей мере «вписанная» в проблемное поле раз-

⁴⁶ Манаков А.Г. Геокультурное пространство северо-запада Русской равнины: динамика, структура, иерархия. Псков: Центр «Возрождение при содействии ОЦНТ, 2002; Суций С.Я., Дружинин А.Г. Очерки по географии русской культуры. Ростов - н/Д: СКНЦ ВШ, 1994 и др.

⁴⁷ Вестник исторической географии. Вып. 1. М.–Смоленск: Изд-во Смоленского гумм. ун-та, 1999; Вып.2. М.–Смоленск: Изд-во «Ойкумена», 2001. Вып.3. М.: Изд-во «Эслан», 2005.

⁴⁸ Историческая география. Т.1. / Отв. ред. И.Г. Коновалова. М.: Кругъ, 2012.

⁴⁹ См., в частности: Baker A.R.H. Geography and History: Bridging the Divide. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; Historical geography: Progress and prospect / Ed. by M. Pacione. – L.-Sydney-Wolfeboro, New Hampshire, 1987

нообразных смежных гуманитарных и общественных наук. Ее развитие в странах Запада в XX в. было тесно связано с исторической геополитикой, а в последнее время также и с геоэкономикой – сравнительно новой, формирующейся научной дисциплиной. Понятие региона в западной геоистории занимает, как и в исторической географии, одно из ключевых мест в научном тезаурусе. Но «геоисторические» регионы, как правило, более крупные пространственные образования, чем те, что исследуются историко-географами, и рассматриваются часто как целостности, без учета (или почти без учета) их внутреннего хронологического разнообразия.

И все же грань между исторической географией и геоисторией достаточно условна, и во многих случаях разделить исторический и географический дискурс в работах западных исследователей практически невозможно. Граница между этими дисциплинами «прозрачна» и не мешает ученым – географам и историкам, «освоившим» методологию *регионального анализа*, – эффективно проводить комплексные и «стыковые» исследования.

Историко-географический синтез в региональных исследованиях: тенденции и перспективы

Отметим несколько характерных тенденций, отличающих взаимодействие исторической географии и регионалистики в настоящее время.

Во-первых, одним из важнейших проявлений этого взаимодействия становится все больший разворот регионалистики в сторону комплексного, синтетического исследования пространственных и временных структур. Как известно, в исторической географии традиционно широко используется метод т.н. «временных срезов», позволяющий, в большей или меньшей степени, реконструировать картину географии конкретного общества в конкретную эпоху. Но существенным недостатком данного метода является статичность анализа, поскольку динамике исследуемых явлений при этом уделяется гораздо меньше внимания, чем их текущему состоянию. В этой связи особый интерес представляет наметившийся в зарубежной науке поворот ученых-регионалистов в сторону изучения именно динамических, эволюционных в широком смысле, процессов, без чего немислим подлинный синтез истории и географии. Статические «срезы» географической картины той или иной эпохи, безусловно, сохраняют свое значение как одно из важных научных направлений региональных исследований, но они никоим образом не могут покрыть собой все их проблемное и тематическое «поле».

Во-вторых, в конце XX в. – начале XXI в. в развитии регионалистики, испытавшей со стороны т.н. «новой» западной исторической географии глубокое влияние посмодернистских мировоззренческих установок и подходов, отмечается известная смена исследовательских

акцентов. Все большее внимание в ней уделяется *историко-географическому изучению нематериальных феноменов*, в т.ч. представлений о географическом пространстве и среде обитания у разных территориальных общностей людей и в разные исторические периоды. В известном смысле в регионалистике меняется сам историко-географический дискурс. Самый очевидный пример этого – подлинный «бум» в странах Запада исследований феномена региональной идентичности на рубеже XX–XXI вв.

В-третьих, очевидной тенденцией развития современной регионалистики становится широкое внедрение *принципа полимасштабности* в региональные историко-географические исследования. Особенно характерна эта тенденция в исследованиях феномена культурного регионализма; от выбора масштаба, *локуса* историко-географического исследования региональных культур зависит очень многое: культурные регионы имеют свою иерархию. Культурная идентичность как бы многоярусна: можно одновременно себя ощущать гентуэцем («местечковый» патриотизм), лигурийцем, итальянцем, человеком Средиземноморской Европы, всей Европы, западной цивилизации в целом. Как отмечал известный социолог, один из основоположников политической регионалистики ФРГ Х.-Г. Велинг⁵⁰, в Германии (которую часто и справедливо называют подлинной «лабораторией регионализма») местечковое – земляческое – региональное – национальное самосознание (*Wir-Bewusstsein*) образуют как бы разные пространственные «концентры» единой культурной идентичности.

Современный регионализм все более определяется и обуславливается возрастанием функций как места, так и социального времени. Поэтому учет роли унаследованных структур в региональном развитии имеет не только теоретическое, но и огромное практическое значение, позволяя в т.ч. грамотно и верно определять приоритеты региональной политики. Выработка стратегий регионального развития и конкретных технологий их реализации во многом зависит как раз от того, с какими унаследованными социальными и пространственными структурами приходится сталкиваться при определении региональных приоритетов применительно к той или иной территории. Внимание современной регионалистики к историко-географической проблематике объясняется многими причинами, но в т.ч. и практическими, вполне рациональными. Усвоение и творческая переработка наследия российских историко-географических школ, достижений до-революционной антропогеографии и богатейшего опыта мировой исторической географии являются в этом отношении задачами перво-степенной важности.

⁵⁰ Regionale politische Kultur / Red.: H.-G. Wehling. Stuttgart - Berlin - Koeln - Mainz: Kohlhammer, 1985. S.11.

Галина Вербиленко

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ
ТА ЇЇ МІСЦЕ У ВИВЧЕННІ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

Процес вивчення історії на всіх її рівнях становить досить складне завдання. Насамперед це стосується висвітлення минулого таких складних суспільно-політичних утворень, як сучасні держави з усіма особливостями їх генези та формування. Адже лише незначна кількість із них (передусім це так звані «карликові» держави) мають підстави говорити про власну реальну, а не декларативну унітарність, відсутність розбіжностей між різними внутрішніми регіонами. Особливості історичного розвитку того чи іншого району майже кожної європейської країни часто зумовлюють потребу у спеціальних галузях науки, що досліджують регіональність у різних її проявах. Традиційно цю роль виконувала історична географія. Сформувавшись на стиковому просторі історії й географії, вона виявилася тим фундаментом, на якому у наш час вибудовується міцний каркас історичної регіоналістики.

Домінуючі у сучасній науці визначення мети і завдань історичної географії як науки базуються на таких підвалинах: а) конкретизації в просторових координатах уявлення про історичні процеси на конкретних територіях; б) вивчення взаємозв'язків та взаємодії природних і соціально-економічних явищ; в) осмислення проблем, які існують на перехресті історії й географії¹. Об'єктом цієї дисципліни як науки є вивчення фізичних, економічних, політичних, етнічних особливостей територій від появи людського суспільства до наших днів, взаємодія природи і суспільства, вплив господарської діяльності на географічне середовище, географічних факторів – на виробництво і етногенез. При цьому не має ключового значення навіть критерій визначення регіону: етнічний, економічний, географічний, історичний тощо. Всі вони в певній мірі знаходять своє відображення у науково-дослідницьких методиках.

Історична регіоналістика у процесі своєї концептуалізації спиралася на напрацювання історичної географії, але ніколи не замикалася в руслі пропонованих нею підходів. Акумуляція здобутків

¹ *Бачинська О. А.* Географія історична // *Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 83.*

різних наукових спеціальностей – суспільної та економічної географії, урбаністики, етнології, антропології, археології, соціології, культурології та інших – забезпечила для неї значно ширший науковий простір, що дозволяє не лише висвітлювати характерні для регіону історичні феномени – топоніміку, окремі історичні факти та артефакти, особливості менталітету і політичної культури, але й формує цілісний комплекс уявлень про регіони та їх місце у суспільному поділі праці.

Особливої актуальності проблема історико-географічної регіоналізації набуває сьогодні, коли, незважаючи на очевидні тенденції уніфікації, все гостріше постають питання особливостей розвитку кожного окремо взятого району планети й некоректності спроб звести до одного зразка політичну, економічну та соціальну модель життя населення регіону. Тенденції до сепаратизму яскраво прослідковуються у багатьох державах, інколи набуваючи досить радикальних форм розв'язання: від заяв про створення власної держави (Шотландія², Каталонія) до кривавої різанини між сунітами та шиїтами у Іраку. В Україні сепаратистські тенденції у перші роки незалежності виявилися в Криму, але їх швидко вдалося подолати.

Виразні регіональні особливості в Україні не стали на заваді формуванню єдиного цілого – української держави, об'єднаної суспільною думкою представників всіх її складових частин. Але потреба визначення особливостей менталітету, ціннісних орієнтацій, і особливо специфічних рис культури у регіональному вимірі існує реально, і не лише з точки зору подолання тих розбіжностей, які існують між населенням Заходу і Сходу, Півночі і Півдня України. Дослідження локальної історії, зосередженої на проблемах місцевої специфічності – важливий напрям країнознавства³. Комплексний аналіз цих проблем можливий лише за дотримання ряду умов – визначення реальної, а не адміністративної території того чи іншого регіону, його історії і факторів, котрі зближують та віддаляють конкретний регіон від інших складових сегментів України.

Сучасна єдність всіх українських земель та зафіксована в Конституції України її унітарність є результатом політичних процесів другої половини ХХ ст.: результатів та наслідків двох світових воєн, національної політики країн, до складу яких входили сучасні українські території, розпаду СРСР тощо. При цьому не були ліквідовані (і не могли бути!) ні регіональні, ні історичні особливості розвитку різних районів держави, котра здобула свою незалежність лише в

² Названа дата референдуму о независимости Шотландии. – див. <http://lenta.ru/news/2013/03/21/date/>

³ *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012.

1991 р. Тому дуже часто спроби висвітлити історію України як єдиний лінійний процес наштовхуються на значні труднощі, сформульовані ще на початку ХХ ст. Адже в той час, коли територія України була поділена між різними державами, і закладалися підвалини для того регіонального поділу країни, який ми маємо на сьогодні⁴.

По праву автором основних українських методологій історико-географічної регіоналізації вважають М. Грушевського. Комплексно висвітлюючи історію України та прагнучи об'єктивно показати особливості розвитку всіх її складових, він мав розпочати з розробки критеріїв територіально-структурної класифікації регіональних історичних досліджень. З цією метою він наголошував на необхідності висвітлення історичних процесів у двох розрізах: горизонтальному та вертикальному. Горизонтальний зріз, на думку вченого, передбачав вивчення територій-земель, історично обумовлених географічними умовами, продуктивними, комунікаційними особливостями, з усім їх подальшим соціальним і культурним розвитком. В свою чергу до вертикального зрізу відноситься комплексний образ економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку⁵. Отже, фактори, котрі відносяться до компетенції історичної географії, становили основу горизонтального зрізу знань, котрий є невід'ємною та необхідною складовою історії держави і народу.

Поділяючи концепцію М. Грушевського щодо двох зрізів історичного знання, спробуємо визначити також складові ознак, за якими здійснюється регіоналізація України та відповідно зв'язок її історії з географією. Окрему прив'язку до необхідності використання методик історичної географії при дослідженні історії регіонів України, на нашу думку, створюють природно-географічні розбіжності місць їх локалізації. До таких передусім необхідно віднести Карпати – природну перепону і фактично природний кордон; степ – простір, відкритий для міграції ззовні; Кримський півострів. Саме ці географічні особливості сприяли формуванню на території країни регіонів, що належали до окремих господарських типів (землеробство та скотарство), і навіть окремих цивілізацій: осілої та кочової. Через це, аналізуючи історію кожного конкретного регіону, необхідно враховувати такі фактори, що виходять не лише з його сучасного стану, а передусім з історичних передумов заселення, державотворення та економічного розвитку досліджуваної території. Такими факторами, на нашу думку є:

1. Історичний час заселення регіону як людьми взагалі, так і сучасним, автохтонним населенням (передусім українцями); шляхи міграції населення в цей регіон протягом всієї його історії.

⁵ Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 5-6.

2. Приналежність регіону до конкретної держави на різних історичних етапах; зміни у адміністративному статусі за часів входження до того чи іншого державного утворення.

3. Наявність в регіоні національних меншин і їх вплив на культуру, свідомість, менталітет місцевого українського населення.

4. Політичні традиції регіону, зумовлені як його власним розвитком, так і впливами держав, до складу яких регіон входив протягом своєї історії: Польщі, Угорщини, Румунії, Османської імперії, Росії тощо.

5. Прив'язаність кордонів регіону до природних кордонів, державних кордонів в різний історичний час, можливість змін власних меж як через зростання, так і через втрату певної території.

6. Прив'язаність регіону до певного господарського типу та його економічної спеціалізації, зумовленої не лише суспільними потребами, а передусім природно-географічними чинниками: наявність певних ресурсів, можливості для вирощування тієї чи іншої агрокультури тощо.

Розглянувши вищенаведені фактори, ми бачимо, що всі вони невід'ємно зводяться до завдань, які ставить перед собою історична географія, перетворюючись таким чином на передоснову всього майбутнього дослідження історії регіону, незалежно від специфіки предмету вивчення: економіки, демографії, політичних чи культурних процесів.

Потреба об'єктивного висвітлення історії України таким чином стає невід'ємною від власне історії її регіонів, що історично сформувалися на території країни: Закарпаття, Галичина, Буковина, Волинь, Поділля, Крим, Донбас, Слобожанщина та ін. Значна частина з них має унікальні особливості, зумовлені не лише історичними обставинами, а й природно-географічними чинниками. Кожен з них, у відповідності до вищенаведених чинників, потребує власних методик та шляхів висвітлення історії, здавалося б, однакових історичних процесів. Адже неможливо навіть порівнювати процеси формування сучасних кордонів Криму та Закарпаття з економічними особливостями, котрі визначили специфіку Донбасу.

Особливої актуальності набули питання історичної регіоналістики, і відповідно використання методик історичної географії, у сучасній історіографії. Саме на рубежі XX-XXI ст. було досить чітко вироблено основні критерії та підходи як щодо визначення поняття регіону, так і щодо вивчення його в двох контекстах: як окремого історичного культурно-економічного феномена і як складової частини єдиної держави. З врахуванням історичних особливостей розвитку і формування сучасної української держави, її природно-географічної та етнополітичної неоднорідності, а також історичних традицій української історичної науки, базовим умовним поняттям

у вітчизняній регіоналістиці виступає саме історико-географічний регіон, а не історико-культурна зона, як у російських вчених⁶. Такий підхід ставить за мету вирішення передусім географічної проблеми – встановлення чітких меж певного «територіального соціуму», з його мовними, культурними, конфесійними, економічними особливостями і навіть власними політичними традиціями й орієнтирами.

В форматі вивчення регіональної історії досить складним є її взаємовідносини з краєзнавством, яке частина вчених вважає основою регіоналістики. Однак, на нашу думку, ці поняття жодним чином не можна ототожнювати, адже в них різні об'єкт і завдання дослідження. Краєзнавство, відповідно до прийнятого в науці визначення, є система вивчення частини країни (області, міста, тощо) переважно місцевим населенням. Основним його завданням є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури краю з пізнавальною, навчальною, виховною і практичною метою⁷. Отже краєзнавство орієнтується на межі не історико-географічних районів, а адміністративних одиниць, а ці останні переважно не співпадають з межами певного регіону. Тобто краєзнавство можна розглядати як підсистему регіоналістики, що надає їй певний емпіричний матеріал з історії населених пунктів, міграційних і колонізаційних процесів, характерних для того чи іншого краю.

Аналізуючи підґрунтя розбіжностей між краєзнавством і регіоналістикою, ми бачимо, що ледь не ключова його суть полягає саме у площині історичної географії, яка дає можливість не лише відірватися від штучних кордонів, встановлених сучасним адміністративним поділом держави, а й прослідкувати в історичній динаміці становлення та еволюцію природних меж досліджуваного об'єкта. При цьому необхідною стає чітка прив'язка «місця» до наукового визначення того чи іншого регіону, врахування розмитості уявлень про нього, і що найболючіше – відсутності чітких критеріїв, котрі дозволяють провести той умовний кордон навіть на короткому проміжку історичного часу. Досить показовим у цьому плані є приклад з південною Україною, наведений Т. Поповою, котра у своїх дослідженнях наголошує на труднощах, котрі виникають при виборі критеріїв для позначення кордонів регіону протягом тривалого періоду⁸. Фактично кордони згаданого регіону не співпадають

⁶ *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 224.

⁷ *Штович Є.Й.* Краєзнавство//Українська Радянська Енциклопедія.Т.5. – К., 1980. – С. 468.

⁸ *Попова Т.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – № 8-9. У двох частинах. – Ч.2.- К., 2002. – С.335-342.

з жодними сучасними адміністративними одиницями, більше того – не мають чітко вираженої географічної, етнічної, культурної чи економічної ознаки, спираючись на які, можна було-б визначити його умовну межу. Таким чином встановити їх можливо лише у прив'язці до конкретного часу, що по суті є завданням саме історичної географії.

Використання методик історичної географії і переваг, створюваних її місцем на стику двох дисциплін, дає змогу уникнути небажаних ускладнень з боку політики. Адже далеко не всі історичні регіони кожної країни чітко локалізуються в межах їх сучасних кордонів. Проблеми «спірних територій», на зразок Ельзасу-Лотарингії, на сьогодні можуть розглядатися лише у форматі історичної географії, тобто при прив'язці до конкретного місця, а не до конкретної держави. Особливо актуальне таке питання для України, яка в силу свого історичного розвитку і особливостей демаркації сучасних кордонів потрапила в досить складну ситуацію. Фактично кордони УРСР, що з часом стали кордонами незалежної України, були визначені волонтаристськими методами радянського керівництва без врахування історичних традицій, етнічних кордонів чи навіть географічних особливостей краю.

Реалізуючи власні політичні проекти, лідери Радянського Союзу, і передусім Й. Сталін, створили таку ситуацію, що частина історичних регіонів України опинилася по різні боки державних кордонів⁹. Будь-який натяк на неприродність ситуації зі Слобожанщиною, ряд районів якої на сьогодні є складовою частиною Росії; частина Галичини з центром у Перемишлі, котрий на сьогодні навіть змінив свою історичну назву на польську; історії Холмщини, Підляшшя, Берестейщини, що протягом довгого історичного часу були невід'ємною частиною української історії, тепер може бути сприйнята рядом політиків як своєрідна спроба перегляду діючих державних кордонів, піднявши «зворотні» звинувачення і претензії, котрі, на жаль, часто не менш обґрунтовані: це стосується насамперед Криму, де українці ніколи не становили етнічної більшості, Львова, котрий став українським лише в другій половині ХХ ст. Проте апеляція саме до методик історичної географії дозволяє, з одного боку розглянути регіони у їх географічній повноті (зокрема історія Галичини без Перемишляниці не може бути повною), а з іншої – показати зміну кордонів як історичне явище, а не лише як політичне рішення.

В цілому регіоналізація українських земель і формування її особливостей є результатом всієї історії території нашої країни. Адже з самого початку, з формуванням окремих культурних центрів,

⁹ Історія України: нове бачення/Під ред. В. Смолія. – К., 2000 – С. 359.

розпочався процес поділу на своєрідні регіони – ареали поширення археологічної культури. І в подальшому, з ускладненням суспільно-економічних відносин цей процес лише набув сили, актуалізуючись через постійні міграції різних етнічних груп. Саме аналіз археологічних пам'яток і зон їхнього поширення дозволяє чітко визначити кордони певного регіону, часто представленого не лише унікальними артефактами матеріальної культури, що різнило їх від сусідів, а й певною окремішністю антропологічного типу¹⁰. В подальшому археологія дозволяє прослідкувати розподіл території України на економіко-господарські зони, тісно прив'язані як до географічних чинників (степ, лісостеп, гірські райони), так і до напрямків міграцій населення – всього того, що так чи інакше перебуває у об'єкті вивчення історичної географії.

Зміна типу емпіричного матеріалу з археологічних артефактів на дані писемних джерел лише підтверджує тезу, за якою основними чинниками регіоналізації є географічно-кліматичні умови, міграції населення та господарський тип. Час існування Київської Русі, побудованої як конгломерат різноманітних за економічними можливостями, культурою та умовами компактного проживання східно-слов'янськими племенами¹¹, заклав підвалини до подальшого виникнення ряду сучасних регіонів: Наддніпрянщини з її центристсько-державницькою свідомістю і землеробським типом господарства; Донбасу та Причорномор'я з їх антикиївськими настроями (спочатку через ворожість кочовиків і землеробів, пізніше через штучно проголошене протистояння між пролетаріатом та селом) і скотарсько-кочовим господарством, котре в XIX ст. повністю змінилося на урбаністично-промислове; Наддністрянщини (Галичина, Буковина та певною мірою Закарпаття) з їх тяжінням до Західної Європи, власною, самодостатньою протягом багатьох століть економікою. Подальша регіоналізація українських земель, зумовлена втратою власної державності у XIII ст. та захоплення цих територій сусідами: Золотою Ордою, Великим князівством Литовським, Польщею, Московією лише загострила ті відмінності, що були очевидними ще за часів Київської Русі¹².

Однак ключову роль у становленні сучасної регіональної ситуації на Україні відіграло XIX ст. Адже саме в цей час відбувається формування сучасної української нації, котра продемонструвала не

¹⁰ Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 227.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. – Т.1. – К., 1991. – С. 422-423

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. - Т.2. – К., 1992. – С. 128-130.

лише власну відмінність від інших народів, передусім росіян та поляків, а й затвердила власні претензії на ті чи інші землі. Вперше спроба окреслення власної етнічної території і виділення її як окремого регіону була публічно виголошена діячами Головної Руської Ради у петиції до австрійського намісника Ф. Стадіона в квітні 1848 р.¹³ Потреба виокремити в самостійну адміністративну одиницю саме Східну, «руську» Галичину стала основою українського національного руху, починаючи з «весни народів» і аж до розпаду Австрійської імперії в 1918 р. При цьому, незважаючи на постійне декларування державницької єдності всіх українських земель, досить чіткими були і акценти на відмінності між землями, що на той час входили до імперії Габсбургів: Галичиною, Буковиною та Закарпаттям. Тож, незважаючи на близькі економічні умови, політичний статус та рівень національної самосвідомості, регіональна відокремленість була і надалі залишилась досить потужною.

Не менш значущі чинники формування регіональних особливостей XIX ст. існували на території Російської України. Процеси колонізації Півдня, що супроводжувалися міграцією в цей регіон значної маси неукраїнського населення, заклали підвалини для формування у Причорномор'ї та Приазов'ї власних субкультур, поліетнічних за своєю суттю. На відміну від Наддніпрянщини, де переважав український, сільський сегмент, у новоприєднаних регіонах ключову роль починають відігравати міста як культурні і економічні центри. Особливо ці процеси посилились після реформ 60-х років XIX ст., коли швидкими темпами відбувався розвиток капіталістичного господарства з відповідним тяжінням до урбанізації. Це ще більш активізувало міграційні потоки, що, окрім географічного вектора, отримали і новий – з сіл у міста¹⁴.

Так починає формуватися новий міжрегіональний кордон – економіко-культурний, не менш виразний, ніж етнічний чи політико-адміністративний. Таким чином, на початок XX ст. очевидним стає існування на території України трьох окремих регіонів: Малоросії, що включала в себе традиційні аграрні українські райони, передусім Наддніпрянщину; Новоросії – промислово-торгівельні, поліетнічні зони Причорномор'я та Донбасу; а також західноукраїнських земель, що взагалі перебували у складі іншої держави і розвивалися під її впливами. До того ж вищезазначені регіони по своїй структурі також не були однорідними, об'єднуючи в собі більш дрібні географічні, культурні та економічні сегменти.

¹³ Історія України: нове бачення/Під ред. В. Смолія. – К., 2000 – С. 187.

¹⁴ Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 232-233.

Така внутрішня регіоналізація, притаманна всім українським землям, була очевидною і для вчених: географів, економістів, істориків. Їх спроби «відірвати» свою дисципліну від суміжних, творити «чисту» історію чи географію об'єктивно не мали перспективи, і це було усвідомлено досить швидко. Власне розуміння необхідності залучення знань з географії до вивчення регіональної історії сформувався в українській історичній науці з самого моменту її перетворення з аматорської на професійну. Не маючи легітимної можливості творити об'єктивну історію України, вчені цієї доби починають активно співпрацювати передусім з географічними осередками Російської імперії, приділяючи при цьому головну увагу саме питанням вивчення особливостей конкретних регіонів. Перші сапроби накопичення фактичного історичного матеріалу щодо особливостей регіонів на Україні були тісно пов'язані з діяльністю Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, співробітники якого не лише збирали інформацію щодо етнографії, географії, історії, а й здійснювали її опрацювання. Одночасно з професійною історичною наукою в цей час формується також українська національна географія¹⁵, що значною мірою полегшило вироблення нових дослідницьких та аналітичних методик, в яких поєднувалися елементи обох дисциплін.

Подальшу роботу в галузі історичної географії здійснював В. Антонович і представники його наукової школи: О. Андрієвський, В. Вовк-Карачківський, І. Каманін, В. Щербина та інші, котрі в 70-х роках XIX ст. приділили значну увагу збиранню матеріалів для складання історично-географічного словника України в її етнографічних межах¹⁶. Саме на рубежі XIX-XX ст. формуються основні наукові методики історико-географічного дослідження регіонів як складових єдиної України. Поступово відходячи від краєзнавчих та етнографічних методик, характерних для другої половини XIX ст., вчені дедалі більше зосереджують свою увагу при дослідженні історії та географії певних районів на їх комплексних особливостях, зумовлених ключовими для історичної географії причинами: географічне середовище, міграції та економічні особливості. Важливу роль у цьому процесі відіграла науково-дослідницька діяльність М. Грушевського, котрий не лише визначив загальні підходи до висвітлення історії певних регіонів, а й на практиці продемонстрував шляхи їх застосування.

¹⁵ Шаробура І.М. Розвиток української географічної науки (початок XX століття) [http:// studentam.net.ua/content/view/7285/97/](http://studentam.net.ua/content/view/7285/97/)

¹⁶ Баженов Л. Володимир Антонович – один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – Випуск 2. – К., 2008. – С.215-222.

Проте більш детальне, і головне публічне висвітлення історико-географічних особливостей різних регіонів України на той час не користувалося популярністю серед провідних українських вчених та суспільно-політичних діячів. Адже сама концепція полірегіональності України ставила під сумнів ключовий лозунг українського національно-визвольного руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу»¹⁷. Через це питання регіональних особливостей і їх історико-географічної унікальності часто звужувалося до визнання певних відмінностей, зумовлених не об'єктивними обставинами національного державотворення, а діяльністю іноземних загарбників, котрі неоднорідно «полонізували» чи «русифікували» свої українські володіння. Така позиція вчених і політиків мала свої результати – з початком другої російської революції у лютому 1917 р. ідея національної єдності та унікальності охопила всю Україну, незалежно від її регіональних особливостей¹⁸.

Однак об'єктивна реальність наявності відмінностей між регіонами досить швидко проявила себе, продемонструвавши необхідність більш детального їх врахування у політичному житті, і відповідно – у наукових дослідженнях. Поява власних, регіональних політичних проектів, на зразок Донецько-Криворізької республіки, була зумовлена саме місцевими умовами, а не відсутністю національного патріотизму чи прямим втручанням ворожих іноземних держав¹⁹. По суті, саме нестача наукової інформації щодо регіональних особливостей стала однією з причин провалу українських визвольних змагань 1917-1920 рр., адже тогочасні політики, виховані під лозунгами єдності української нації, так і не змогли дійти порозуміння між собою, про що досить демонстративно говорить приклад фіктивності Акту злуки 22 січня 1919 р. Східноукраїнські і західноукраїнські політики, здійснивши цей важливий для України крок, так і не змогли подолати внутрішніх відмінностей, породжених саме регіональною особливістю менталітету Наддніпрянщини та Наддністрянщини, що помічали навіть сучасники тих подій²⁰. Таким чином, потреба подальшого історико-географічного дослідження регіональних особливостей України стала ще більш очевидною для вчених, котрі, відійшовши від революційно-політичної діяльності, знов зосередилися на науці.

¹⁷ Міхновський М. Самостійна Україна. – К., 2002. – С. 41.

¹⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. Київ–Відень, 1920. – С. 92-94.

¹⁹ Очерки истории Украины/под ред. Толочко П.П. – К., 2010. – С. 326.

²⁰ Цегельський Л. Від легенди до правди. Спомини про події в Україні пов'язані з Першим листопада 1918 р.– Нью-Йорк – Філадельфія, – 1960. – 117 – С. 118; Назарук О. Галицька делегація в Ризі. – Львів, 1930. – С. 44.

Не припинилась робота по накопиченню і опрацюванню матеріалу, що становить інтерес для історико-географічного дослідження регіонів, і в часи радянської влади, зокрема при Академії наук України. Різноманітні проекти на цей раз не мали ідеологічної несумісності з національними чи навіть політичними доктринами, адже знаходилися під жорстким контролем партійних комуністичних органів. Проте надмірна ідеологізація науки не завдала особливої шкоди історичній географії та регіоналістиці, більше того – змогла доповнити її новими даними передусім зі сфери економіки та соціології. Адже саме за часів УСРР-УРСР економічна регіоналізація в республіці посилилась, з часом до складу республіки було включено й інші українські регіони: Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, Крим, що також потребували особливої уваги не лише з боку вчених-дослідників, а й ідеологів правлячого режиму, економістів та навіть представників латентної опозиції.

Розпад Радянського Союзу і проголошення Україною незалежності, як і в 1917 р., не зняли проблему регіональних розбіжностей. Більше того, розширення меж свободи в ряді історичних та географічних регіонів спричинило активізацію автономістських регіональних рухів: русинського на Закарпатті, новоросійського на Півдні, «Интердвижения Донбасса», «Галицької асамблеї» тощо²¹. І хоча загрози для державної цілісності вони не становили, влада й науковий загаль дістали додатковий стимул для наукового дослідження регіонального розмаїття. Значно прискорився процес концептуалізації різних напрямів регіоналістики: історичної та сучасної. Одночасно вкотре активізувалися і дослідження в сфері історичної географії, що намагалися максимально об'єктивно, з застосуванням сучасних методик та методологій, позбавлених ідеологічного нашарування, прослідкувати етапи становлення української етнічної та державної території в цілому, меж і кордонів її регіонів, а також всього того комплексу питань, яке і вивчає ця наука. Проблеми історичної географії та регіоналістики досліджуються в системі Національної академії наук України (зокрема в Інституті історії України діє відділ історичної регіоналістики²²), у багатьох місцевих науково-освітніх центрах: університетах, музеях тощо. Проте зі збільшенням наукового інтересу і активності в галузі дослідження регіонів історичною географією відкривається все більше «білих плям», котрі потребують подальшого вивчення і опрацювання науковцями.

²¹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С. 88-93.

²² Структура Інституту історії України НАН України. – див. http://www.history.org.ua/?index_str.

Таким чином, підсумовуючи все вищенаведене, ми можемо встановити основні закономірності взаємозв'язку між історичною географією та регіоналістикою в Україні. Обидві ці галузі є невід'ємними частинами комплексного пізнання історії України. Внаслідок історичних обставин і особливостей становлення української держави наша країна потребує чіткого розуміння важливості всебічного висвітлення не лише загальної канви історії, а й тих процесів, що були характерні саме для конкретних регіонів: демографічних, природно-кліматичних, соціально-політичних тощо, котрі входять в сферу наукового інтересу не лише суто істориків, а й інших, суміжних з нею дисциплін, передусім географії. Українська історична географія має досить давні науково-дослідницькі традиції, виклики часу змушують її постійно оновлювати свій науково-категоріальний апарат, методичну та методологічну базу і дедалі тісніше співпрацювати як з новими науковими напрямками, в тому числі з історичною регіоналістикою, урбаністикою, політологією, статистикою.

Розділ 2
ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧЧЯ
В СИСТЕМІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Кульчицький Станіслав (Київ)

Румунія і Молдова: дві країни, одна нація

Дмитрук Володимир (Київ)

**До питання про територіальні розмежування
між Україною і Росією в складі СРСР**

Служинська Іванна (Київ)

**Формування українсько-російського кордону:
дискусії й політичні рішення 20-х рр. ХХ ст.**

Станіслав Кульчицький
РУМУНІЯ І МОЛДОВА:
ДВІ КРАЇНИ, ОДНА НАЦІЯ

Виступаючи опонентом під час захисту кандидатської дисертації Ю.Бабюха «Молдавська АРСР в складі УРСР: формування території та національний склад населення (1924-1940 рр.)», я поділився з членами спеціалізованої вченої ради деякими особистими враженнями, які стосувалися поставленої теми. Сподіваюсь, що ця чудова дисертація буде реалізована у книзі, а тут за порадою керівника дисертанта Ярослави Верменич хотів би викласти свої міркування, пов'язані з істотно ширшою проблемою – про вплив територіального чинника на етногенез румунського народу.

Дві події злилися для мене в одну. Перша з них – це урочиста хода у 1942 році румунської королеви та її багаточисленного почту Дерibasівською вулицею. Головна вулиця столиці нової румунської провінції «Трансністрія» (Задністров'я), якою стала моя Одеса, була тоді святково прикрашена. У спорудженій румунською адміністрацією міста альтанці в центральному міському сквері з левом і левицею грав духовий оркестр. Всюди майорили румунські прапори і транспаранти на недоступній мені, тоді п'ятирічній дитині, латинці. Постійно повторювані вигуки запам'яталися, і через багато років я ідентифікував їх з написами на транспарантах – «Траяска Романія Марє!» (Хай живе Велика Румунія!).

Друга подія сталася, коли я у складі групи науковців з різних країн прямував автобусом 14 травня 2012 р. в конференц-зал Академії наук Молдови. Наша конференція мала назву, над якою організатори, мабуть, довго думали, щоб зробити її зручною для всіх: «Бессарабія – 1812. Національна проблема, міжнародні ускладнення». Відкривалася вона напередодні 200-річчя підписання Бухарестського мирного договору 1812 р., за яким Бессарабія переходила з Османської імперії в Російську. Перетинаючи центральну площу Кишинєва, ми побачили два мітинги з протилежними за змістом транспарантами. Одні вітали 200-річчя звільнення Бессарабії від османського ярма, інші протестували проти її анексії Росією. Бухарестський договір був підписаний 28 (16 за діючим в Росії старим стилем) травня. Отже, обидва мітинги були синхронізовані не з ним безпосередньо, а з

³⁵ *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 55-56, 58.

початком наукової конференції, яку організував Румунський культурний центр ім. М.Емінеску в два етапи: 14 і 15 травня – в Кишиневі, 16 травня – в Яссах.

Незважаючи на 70-річну відстань між цими подіями, вони переконливо засвідчили, що певна частина румунської громадськості не може об'єктивно визначити етнічну територію свого народу ні за авторитарного ладу, ні в умовах демократії. Це вселяє в сусідів Румунії певну стурбованість, хоч у XXI ст. кордони не визначаються за допомогою збройної сили. Існує проблема дальшого існування Молдови як самостійної і суверенної держави, а також похідна від неї проблема Придністров'я.

Інтерпретації минулого часто використовуються для обґрунтування претензій, які висувуються у сьогоденні політичними силами. Чи може існувати безсторонній погляд на те, що відбувалося у минулому?

Щоб об'єктивізувати історичний аналіз, потрібно виконати, як мінімум, дві умови: уникати впливу сучасних оцінок та критеріїв і заглибитися у минуле якомога далі. Нерідко трапляється, що вузли сучасних суперечностей зав'язані у сивій давнині.

* * *

Сучасні європейські народи можна сміливо називати обранцями долі. У процесі багатовікового етногенезу вони вдало відповідали на історичні виклики. Народи, чия відповідь не була переконливою, стали для них лише матеріальним субстратом.

Однак доля сучасних народів складалася по-різному. Ла Манш не захистив місцевих жителів Британії від вторгнень з континента, але все-таки забезпечив майже тепличні умови для острівного етногенезу. Ця водна перешкода зробила англійців нацією моряків, яка одержала доступ до ресурсів всієї планети і перетворила свою країну на світову індустріальну майстерню. Не дивно, що англійська мова у XXI ст. стає мовою спілкування усіх землян.

Натомість романізованому населенню сучасної Румунії доводилося виживати і розвиватися у суворих умовах. Спочатку проторумуни відстоювали свою територію у боротьбі з угорцями, які прийшли з далекого Сходу, а потім досить невдало опиралися тиску Османської імперії. Етногенез румунів відбувався у трьох політично відокремлених один від одного регіонах – у Волощині, Молдові і Трансильванії. Тільки на короткий час ці території були об'єднані наприкінці XV ст. під рукою волозького господаря Міхая Хороброго. Можна назвати лише один регіон, де проторумуни вийшли за межі своєї первісної етнічної території – Бессарабію. Землі між Дністром і Дунаєм були заселені слов'янськими племенами тиверців, але з XIV ст. це вже була етнічна територія Молдови.

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. російські війська зайняли обидва дунайські князівства – Волощину і Молдову. Царський уряд мав намір під час укладення миру з переможеним противником просунути кордони імперії до ріки Серет, тобто поглинути всю територію Молдови. Але Наполеон Бонапарт уже зібрав армію для російського походу, і мирні переговори в Бухаресті довелося прискорювати. М.Кутузов встиг укласти мир за кілька тижнів до вторгнення французів, але йому довелося обмежитися лише частиною Молдови – Бессарабією.

Під час невдалої для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. над Дунайськими князівствами був встановлений колективний протекторат великих держав Європи, хоча їх васальна залежність від Османської імперії зберігалася. У січні 1862 р. Національні збори обох князівств проголосили утворення єдиного Румунського князівства, а в 1866 р. князем (з 1881 р. – королем) став один з принців пруської династії Гогенцоллернів. У травні 1877 р., тобто напередодні чергової російсько-турецької війни, Румунія проголосила свою незалежність.

Коли почала назрівати Світова війна, Румунія опинилася на «лінії вогню». Територія її була географічним продовженням Центральних держав, які мали намір воювати на два фронти – проти Франції і Росії. Протиборствуючі коаліції однаковою мірою були зацікавлені в тому, щоб румунська армія воювала на їхньому боці. На папері це була велика сила – 620 тис. солдатів і офіцерів плюс 420 тис. чоловік в запасі¹.

Для румунських правлячих кіл і, в ширшому розумінні, для всієї національної еліти стягнення в одній державі розпорошених етнічних земель було першорядним завданням. З початку ХХ ст. в румунських газетах лунали заклики, часто навіть істеричного характеру, воз'єднати з матір'ю-батьківщиною Трансильванію і Банат, які перебували у складі Австро-Угорщини. При цьому ігнорувалася та обставина, що Трансильванія була приблизно в рівних пропорціях населена як романізованим автохтонним населенням, так і угорцями з часів їхнього переселення в Центральну Європу. Так само Банат був однаковою мірою батьківщиною для багатьох поколінь румунів і сербів. З не меншою силою лунали заклики звернути увагу на південний захід Російської імперії – не тільки Бессарабію, а й задністровські землі, де вихідці з Дунайських князівств були присутні у вигляді емігрантів, які рятувалися від османського ярма.

Ніхто з журналістів, істориків або дипломатів не збирався відновлювати «історичну справедливість» силовим тиском на могутні імперії – Австро-Угорську або Російську. Але багато хто розумів, що у

¹ *Виноградов В.Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. – М., 1969. – С. 174.

Румунії шанси є. Треба було тільки не схибити у виборі переможця в тій війні, що розгорталася між імперіями.

У червні 1914 р. під час побачення престарілого засновника королівської династії Кароля Гогенцоллерна з Миколою II в Констанці російський міністр закордонних справ С.Сазонов спілкувався з оточенням короля, що дозволило йому зробити такий висновок: «Румунія намагатиметься приєднатися до тієї сторони, яка виявиться сильнішою і яка обіцятиме їй найбільші вигоди»². А тим часом очікуваною реакцією румунського уряду на початок війни було проголошення нейтралітету.

Дипломати Антанти і Центральних держав умовляли правлячі кола Румунії вступити у війну на їх боці впродовж двох років. Оскільки винагорода у вигляді Бессарабії здавалася недосить вагомою, австро-німецький блок обіцяв віддати задністровські землі включно з Одесою, про які постійно теревенили газетярі в Бухаресті. Однак прем'єр-міністр І.Бретіану сприймав ці обіцянки без ентузіазму, хоч не можна сказати, що він не вірив їм. На його думку, суть справи виглядала так: «Бессарабію важко захопити, але вдсятеро важче утримати». Навіть у випадку військового успіху Центральних держав його не приваблювала думка «жити поряд з покривдженим російським колоссом»³. Зарадити справі могло б лише розчленування Росії, але в Бухаресті мало хто вірив, що таке можливе.

Румунія вступила у війну на боці Антанти тільки у серпні 1916 р., тобто після успішного наступу російського Південно-Західного фронту на позиції Австро-Угорщини (брусилівський прорив). У політичній угоді, яка додавалася до воєнної Конвенції, союзники пообіцяли їй після перемоги у війні не тільки населені румунами райони Трансильванії, але й долину р. Тіси, де жили угорці; не тільки румуномовну Південну, але й Північну Буковину, де жили українці; не тільки Східний Банат з переважаючим румунським населенням, але й Західний Банат, де проживали головним чином серби⁴.

Вступ Румунії у війну ознаменувався майже негайною катастрофічною поразкою її армії. В грудні 1916 р. війська німецького фельдмаршала А.фон Макензена захопили Бухарест. Царському командуванню довелось створювати на відстані в 430 верст ще один фронт – Румунський. Російські війська обороняли 400 верст цього фронту, а румунські – 30⁵. Тим не менш, після розпаду Австро-Угорщини Румунія окупувала ті території, які були закріплені за нею політичною угодою з Антантою, що передувала вступу у війну.

² Там само. – С. 39.

³ *Нотович Ф.И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – Т. 1. – М. – Л., 1946. – С. 245.

⁴ *История Румынии. 1848-1917.* – М., 1971. – С. 544.

⁵ *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. – С. 189-190.

Більше того, наприкінці 1917 р. перед нею окреслилися сприятливі перспективи для поглинення Бессарабії.

Всупереч прогнозам І.Бретіану Російська імперія таки розпалася незабаром після повалення самодержавства. 15 грудня 1917 р. бессарабський представницький орган парламентського типу Сфатул Церій (Рада краю) проголосив Молдавську Народну Республіку. Вона утворювалася як федеративна частина вже не існуючої (хоч мало хто це розумів) після жовтневого перевороту у Петрограді Російської демократичної республіки. Ця ініціатива молдавських політичних партій зустріла схвалення Центральної Ради, яка менш ніж за місяць до того проголосила Українську Народну Республіку.

З утворенням УНР і МНР між ними одразу виникли територіальні суперечки. Виходячи з етнографічного складу населення Бессарабської губернії, УНР заявила претензії на три з дев'яти її повітів – північний Хотинський і два південні, біля гирла Дунаю – Аккерманський та Ізмаїльський. У свою чергу, МНР претендувала не тільки на всю Бессарабію, але й на регіон на лівому березі Дністра – Придністров'я, де проживало немало молдован. Однак територіальні претензії було вирішено заморозити до скликання Установчих зборів в обох державах⁶.

У Сфатул Церій, як це зрозуміло, переважна більшість місць належала представникам молдавських національних партій, які орієнтувалися на Румунію. Проголошення МНР вони розглядали як проміжний етап на шляху політичного об'єднання з королівством. Присутність на румунському фронті частин, які підпорядковувалися або Генеральному секретаріату УНР, або Раднаркому, перешкоджала молдавському парламенту встановити контроль над Бессарабією. Тому одразу після утворення МНР він звернувся до румунського уряду з проханням про військову допомогу. Уряд таку допомогу надав, але у формі обережного просочування невеликими загонами. До середини лютого 1918 р. Бессарабія була фактично зайнята румунськими гарнізонами. Ті члени Сфатул Церій, які прилюдно виступили проти присутності окупаційних військ, змушені були йти у підпілля.

На події першим відреагував Раднарком. Румунському посланнику у Петрограді Дж. Діаманді 29 грудня 1917 р. було вручено ноту протесту у зв'язку з неспровокованим вторгненням військ його держави на територію Росії. На румунський золотий запас, евакуйований під час війни в Москву, було накладено арешт. 26 січня 1918 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Румунією⁷.

Всі ці заходи не справили враження на королівський уряд. Тоді 6 лютого Раднарком створив Верховну автономну колегію з

⁶ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. – Кордони України: історична ретроспектива. – К., 1994. – С. 36.

⁷ Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1957. – С. 66-67.

російсько-румунських справ на чолі з Х.Раковським – людиною європейської слави, до 1917 р. – громадянином Румунії, одним із засновників румунської соціал-демократії. Колегія мала статус автономного органу Раднаркому, якому В.Ленін надав повноваження для самостійних дій на місці. Вона могла діяти як дипломатичними засобами, так і військовими.

Х.Раковський прибув в Одесу, де знаходився після взяття Києва головнокомандуючий південною групою радянських військ М.Муравйов. Мабуть, він повідомив про своє прибуття голову Раднаркому, тому що 27 лютого останній телеграфував Муравйову: «Дійте як енергійніше на Румунському фронті, погодивши дії з Раковським та його комісією»⁸. Трьома днями пізніше В.Ленін знову звернувся до Муравйова та його начальника В.Антонова-Овсієнка. У першій телеграмі він писав: «Зважаючи... на необхідність екстреної підтримки революційних загонів у Бессарабії, головнокомандуючий Муравйов та його північна армія (тобто дислокована на Подолі VIII армія, яка мусила відступити внаслідок німецького вторгнення в Україну після укладення 9 лютого Брестського миру між УНР і Центральними державами – Авт.) причисляються в розпорядження Румунської верхньої колегії»⁹. В другій телеграмі він вказував на необхідність особливо пильно охороняти багаті склади румунського уряду, щоб їх «передати в цілості румунському народові після повалення румунської контрреволюції»¹⁰.

Телеграми радянського вождя показують, наскільки непевною була ситуація в лютому 1918 р. З одного боку, нечисленним радянським військам, яким присвоювалася гучна назва «армій», доводилося відступати під тиском німецьких військ. 28 лютого більшовики змушені були залишити Київ, завойований двадцятьма днями раніше. З другого боку, Ленін турбувався про склади для майбутньої радянської Румунії. А 3 лютого, коли перервався телеграфний зв'язок між Петроградом і Брест-Литовськом, він скористався радіозв'язком, щоб повідомити «всім-всім» і особливо радянській мирній делегації в Брест-Литовську, що в Берліні утворилася Рада робітничих депутатів і ходять чутки про звільнення К.Лібкнехта з тюрми і призначення його незабаром головою німецького уряду¹¹.

Правлячі кола Румунії, які бажали за прикладом УНР укласти мирний договір з Центральними державами, теж відчували непевність ситуації. Раковському вдалося після прибуття в Одесу встановити від імені Раднаркому телеграфний контакт з румунським

⁸ *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 50. – С. 41.

⁹ Там само. – С. 365.

¹⁰ Там само. – С. 44.

¹¹ *В.І.Ленін про Україну.* – Ч. II. – К., 1969. – С. 83.

урядом і поставити перед його главою генералом А.Авереску питання про негайне виведення окупаційних військ з Бессарабії. Він чудово знав румунську політичну еліту і вміло скористався її острахом перед опанованим більшовиками «покривдженим російським колосом». Після нетривалих переговорів на початку березня 1918 р. в Одесі і Яссах (де перебував королівський уряд) був опрацьований текст радянсько-румунської угоди, за якою Румунія зобов'язувалася вивести свої війська з Бессарабії протягом двох місяців¹².

Як бачимо, реакція центрального російського уряду на спроби анексії Бессарабії була швидкою і рішучою. Залишивши поза увагою свої гучні декларації про право народів на самовизначення аж до відокремлення, Раднарком готовий був протистояти волі більшості населення Бессарабії утворити національну республіку, яка могла б визначитися, чи приєднуватися їй до румунського королівства, чи зберегти самостійність (щодо приєднання серед колишніх російських молдован не було єдності). Більшовицькі інтернаціоналісти готові були вітати тільки радянські, тобто залежні від них республіки – в Бессарабії, Румунії чи Німеччині.

Слід проаналізувати також реакцію Центральної Ради на анексію Бессарабії. Як відомо, український парламент визначив Третім Універсалом кордони УНР за етнографічним принципом і навіть відмовився від Криму, де українці були етнічною меншиною.

27 лютого 1918 р. Рада народних міністрів обговорила телеграму О.Севрюка – голови делегації Центральної Ради на мирних переговорах в Брест-Литовську. Телеграма стосувалася питання про укладення миру і майбутні мирні переговори між УНР та радянською Росією. Один з пунктів прийнятої постанови стосувався Бессарабії: «Питання відносно Бессарабії вирішує Українська Народна Республіка на підставі самовизначення націй, по згоді Румунії і Бессарабії, після виводу з території останньої військ Совіта народних комісарів»¹³.

З березня голова Ради народних міністрів і міністр закордонних справ В.Голубович надіслав ноту протесту урядам Центральних держав і Румунії, в якій підкреслювалося: «Незважаючи на те, що області заселення двох межуючих народів, українського і молдаванського, взаємно перемежуються, не підлягає сумніву, що в північній частині бессарабської території живуть переважно українці, а в полудневій (між гирлами Дунаю і Дністра коло берегів Чорного моря) мають вони відносну більшість, і, таким чином, Бессарабія щодо свого етнографічного, економічного і політичного положення творить одну неподільну цілість з основною територією Української Народної

¹² Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – С. 111-112.

¹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К, 1997. – С. 167.

Республіки». Звідси Голубович робив висновок, що питання про дальшу приналежність Бессарабії могло б бути предметом обговорення на мирних переговорах, що відбувалися в Бухаресті між Центральними державами і Румунією¹⁴.

Австрійці і німці в окупованому ними Бухаресті, де провадилися переговори з румунською стороною про сепаратний мир, не бажали, мабуть, ускладнювати порядок денний бессарабським питанням. Було зрозуміло, що румунські правлячі кола сподівалися компенсувати неминучі втрати сторони, яка програвала у війні, придбанням Бессарабії. Центральні держави не заперечували проти цього, розраховуючи на поступливість румунської сторони в інших питаннях. Отже, Бессарабія стала розмінною монетою у міжнародних подіях початку 1918 р.

Протест В.Голубовича залишився без відповіді. Відповідь, мабуть, очікувалася, тому що Мала рада поставила на обговорення бессарабське питання тільки 15 березня. Тоді М.Грушевський заявив: «З української сторони ніхто не має претензій на ті часті Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитися з Румунією, – місцева людність, а не румунське правительство, підчеркую я, – думаю, що зі сторони наших політиків не було б ніякого наміру обмежити те законне право кожної людності, кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитись з тою чи іншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бессарабії й полудневу»¹⁵.

Далі голова УЦР висловив побажання, щоб справа прилучення Бессарабії до Румунії не вирішувалася односторонньо волевиявленням румунського уряду і порозумінням його з Центральними державами, а щоб була прийнята до уваги воля місцевої людності. Він підкреслив, що воля населення української Хотинщини і двох південних повітів Бессарабської губернії (Аккерманського та Ізмаїльського), в яких українці склали відносну більшість, про приєднання до УНР документально зафіксована і не підлягає сумніву¹⁶.

Румунія уклала в Бухаресті прелімінарний мирний договір через місяць після Брестського договору УНР з Центральними державами. Після цього вона пропустила австро-німецькі війська через свою територію в Україну. Фердинанд, який став королем Румунії у вересні 1914 р. після смерті засновника династії Кароля, поспішив відпра-

¹⁴ *Дорошенко Д.* Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 200-201.

¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – С. 206.

¹⁶ Там само. – С. 206-207.

вити у відставку уряд генерала А.Авереску і призначив прем'єр-міністром германофіла А.Маргіломана. Знаючи про те, що в договорі з Центральними державами Бессарабія не згадувалася як край, що знаходився під суверенітетом УНР, Маргіломан став готуватися до поїздки в Кишинів, щоб підштовхнути Сфатул Церій до возз'єднання МНР з Румунським королівством із збереженням на певний час її автономного статусу. Перед поїздкою він заявив в інтерв'ю: «Якщо населення Бессарабії побажає возз'єднатися з матір'ю-Румунією, то остання буде дуже рада прийняти братній народ»¹⁷.

9 квітня у присутності глави румунського уряду Сфатул Церій схвалив приєднання Бессарабії до Румунії на засадах автономної провінції. Голосування було відкритим, а його результат – цілком прогнозованим. З 138 членів молдавського парламенту за постанову про приєднання до Румунії висловилося 86 депутатів, проти – тільки 3. 36 представників української, німецької і болгарської фракцій утрималися при голосуванні і заявили, що питання такої ваги мусить розв'язуватися на всенародному референдумі. 13 депутатів були відсутні¹⁸.

11 квітня Мала Рада одержала телеграму від О.Севрюка з Берліна, в якій повідомлялося про анексію Бессарабії. Рада прийняла безпорадну резолюцію, в якій урядові доручалося виступити з нотою протесту, адресованою Центральним державам і Румунії¹⁹. Колишній голова Генерального секретаріату В.Винниченко у редакційній «Робітничій газеті» прокоментував цю подію в сильних виразах, за якими приховувалася ця ж сама безпорадність: «Українська демократія і наш уряд сеї анексії не може визнати, не має права їй користися... А наш уряд, котрий виявив досить недбальства в українсько-румунській справі, не пославши свого уповноваженого до Бухаресту під час мирових переговорів Румунії з Центральними державами, мусить негайно, коли не хоче ризикувати своєю долею, розвинути відповідну міжнародну акцію, мусить рішуче протестувати перед Центральними державами проти сього акту міжнародного грабінництва і насильства Маргіломана»²⁰.

Після цього Центральна Рада вирішила діяти дипломатичним шляхом. У Бухарест було відправлено послом дуже авторитетну людину – члена Малої ради соціал-демократа М.Галагана. Однак десь через тиждень до влади в Києві прийшов гетьман П.Скоропадський,

¹⁷ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 37.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – С. 271.

¹⁹ Там само. – С. 273-274.

²⁰ Робітничая газета (Київ), 1918. – 21 квітня.

який зайняв щодо Румунії жорстку позицію. М.Галагана негайно відкликали, а нового посла не призначили. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко заявив, що Українська держава претендує на всю Бессарабію. Ця заява стала відповіддю на аргументи румунської сторони відносно того, що в Брестській угоді з Центральними державами, яку Центральна Рада підписала 9 лютого 1918 р., Бессарабія не згадувалася як край під суверенітетом УНР²¹.

До врегулювання питання про долю анексованого краю гетьманський уряд заборонив експорт товарів в Румунію. Це поставило країну, з якої Центральні держави інтенсивно викачували продовольство, в надзвичайно скрутне економічне становище. А.Маргіломан звернувся із скаргою в Берлін та Відень на уряд П.Скоропадського. Німеччина і Австро-Угорщина зберігали нейтралітет в цій конфліктній справі, але порадили Д.Дорошенку не загострювати ситуацію. Це примусило голову Ради міністрів Ф.Лизогуба і Д.Дорошенка 5 червня надати Румунії розгорнуту аргументацію щодо того, чому приєднання Бессарабії до королівства українці сприймають як анексію. У ноті зазначалося, що сам Сфатул Церій неодноразово підкреслював: «питання про остаточну політичну організацію Бессарабії буде в праві розв'язати лише нормальне народне представництво, зложене за умов повної свободи та з повними уповноваженнями до того»²². Тобто Сфатул Церій визнавав, що не є представницьким органом, створеним шляхом всенародного голосування. Це був вагомий аргумент, хоч офіційні представники Української Держави не згадували, що гетьманський режим теж не являв собою представницького органу.

Ще серйознішим аргументом була розповідь про те (мабуть, призначена не стільки румунському урядові, скільки Центральним державам), як організувалося волевиявлення Сфатул Церій у питанні приєднання МНР до Румунського королівства. В ноті відзначалося: «Правительство Української Держави, зрозуміло, не вважає за потрібне пояснити румунському міністерству закордонних справ, що все, що сталося в Кишиневі під тиском заведеного в той час румунською владою військового стану з усією строгістю в цілій Бессарабії і при вимушенім зорганізованою агітацією явнім (тобто відкритим – С.К.) голосуванні в Сфатул Церії, ухвали Сфатул Церія не можна уважати правдивою волею населення Бессарабії. До того ж Правительство Української Держави не може не звернути найсерйознішої уваги на ті обставини, про котрі воно поінформоване якнайкраще, що авторитетний офіціальний представник румунського правительства перед голосуванням Сфатул Церій про приєднання до

²¹ Лазарев А.М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – С. 123.

²² Дорошенко Д. Українська гетьманська держава 1918 р. – С. 204.

Румунії поставив питання в ультимативній формі. Настійливо запропоновано: або приєднатися на вигідних для Бессарабії умовах, або в противнім разі бути анексованими. Загарантувати необхідну автономію молдавській республіці, а так само скасувати військовий стан, щоб забезпечити волю Сфатул Церія, відмовлено»²³.

Далі Д. Дорошенко розповідав у своїй книзі, що на цю ноту була одержана велика, на 12 сторінках машинодруку відповідь. В ній доводилась історична приналежність Бессарабії до Молдавського князівства і з'ясовувалася етнографічна ідентичність її населення з населенням Румунії. Такі аргументи були незаперечними, якщо Бессарабію розглядати як цілісний регіон. Але на повітовому рівні аналізу аргументи румунської сторони втрачали переконливість: з дев'яти повітів цього регіону тільки шість центральних становили єдиний з Молдавським князівством початку XIX ст. етнографічний масив. Непрактичність підходу Центральної Ради до бессарабської проблеми обумовлювалася тим, що організувати негайне всенародне опитування в умовах воєнного часу було неможливо, а територіальні питання вимагалося розв'язувати негайно. Засвоївши цей урок, гетьманський уряд відійшов від повітового зрізу проблеми і висунув претензії на всю Бессарабію. Його позиція визначалася неспростовним аргументом іншого типу: приєднання частини території колишньої Російської імперії відбулося у вигляді анексії.

Восени 1918 р. опір Центральних держав Антанті слабшав з кожним днем. Правлячі кола Румунії прагнули тепер відхреститися від Бухарестського сепаратного миру і знову приєднатися до Антанті, щоб відродити Конвенцію 1916 р. і одержати від переможців передбачені в ній територіальні здобутки. В кінці жовтня французький військовий аташе у тимчасовій столиці королівства в Яссах одержав від уряду запевнення, що Румунія знову виступить на боці Антанті, «як тільки небезпека не буде надто великою»²⁴.

Союзники вже не потребували допомоги, щоб подолати опір розташованих в Румунії німецьких військових частин. Тим не менш, румунський уряд адресував німецькому військовому аташе в Яссах ультиматум, строк якого закінчувався ввечері 10 листопада. Вранці наступного дня вступило в силу укладене в Комп'єнському лісі перемир'я між Антантою і Німеччиною, яке знаменувало собою завершення Світової війни.

За Сен-Жерменським, Трианонським і Нейїським мирними договорами Румунія закріпила за собою Трансильванію, Банат, Південну Добруджу і Буковину. 10 грудня 1918 р. король Фердинанд ліквідував Сфатул Церій, і Бессарабія була проголошена провінцією Румунії. Площа країни за рахунок територіальних прирощень зросла більш

²³ Там само.

²⁴ *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. – С. 304.

ніж удвічі, а населення – мало не втричі. Але з Бессарабією практично відразу почалися проблеми.

Поразка Центральних держав змінила воєнно-політичну ситуацію в Україні. Війська червоної Росії почали тиснути збройні сили відновленої УНР. Наприкінці січня 1919 р. більшовицькі підпільні осередки організували в Хотині повстання. Утворилася Хотинська директорія, румунські прикордонні частини, що дислокувалися в повіті, було розгромлено. Повстанці створили три полки і кілька загонів чисельністю близько 30 тис. бійців. Директорія взяла під контроль майже сотню населених пунктів у Хотинському і Сорокському повітах. Однак румунський уряд швидко підтягнув регулярні війська і розгромив повстанців. Почалася каральна операція, яка супроводжувалася спаленням десятків сел. Рятуючись від карателів, близько 4 тис. повстанців і до 50 тис. біженців перейшли через Дністер на Поділля.

Навесні 1919 р. війська червоної Росії підійшли до Дністра. 5 травня в Одесі була проголошена Бессарабська Радянська Соціалістична Республіка. До її складу увійшли деякі райони Тираспільського повіту Херсонської губернії, а також Балтського і Ольгопільського повітів Подільської губернії. Тимчасовою столицею БРСР був проголошений Тираспіль, де почалося формування Бессарабської армії та органів управління. Утворився тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з І.Криворуковим. План був простий: надати у розпорядження цього «уряду» військову силу, з якою він увійшов би в Кишинів. Такий сценарій двічі застосовувався більшовиками при захопленні України. Однак наступ А.Денікіна на Москву сплутав усі плани, і Бессарабська СРР була ліквідована, ледь народившись.

Після громадянської війни радянський уряд робив спроби різними шляхами розв'язати бессарабську проблему. Вона тричі обговорювалася на радянсько-румунських конференціях – у вересні і жовтні 1921 р. у Варшаві, в кінці 1923 р. в Тирасполі і в березні-квітні 1924 р. у Відні. Тим часом Бессарабська комуністична організація, яка підпорядковувалася спочатку РКП(б), а потім була тимчасово об'єднана з Комуністичною партією Румунії на автономних засадах, готувала збройні загони повстанців. Десятки мобільних партизанських загонів, які сформувалися в самій Бессарабії або були туди закинуті, виводили з ладу телеграфні і телефонні лінії, влаштовували диверсії на залізницях, підривали мости, спалювали поміщицькі маєтки, напали на жандармські пости і приміщення органів державної безпеки (сигуранци). Найбільш масштабним після Хотинського стало Татарбунарське повстання, організоване у вересні 1924 р. за вказівкою з Кремля Південнобессарабським парткомом. Натхненники цього виступу не розраховували на те, що повстанці зможуть протистояти румунській армії. Не збиралися вони й допомагати повстанцям силами Червоної армії. Мета була тільки одна: показати міжнародній

громадськості, що населення краю протестує проти румунської окупації.

Повстання спалахнуло у вересні 1924 р. в Татарбунарах під керівництвом ревкому на чолі з О.Ключниковим. Ревком захопив владу у багатьох селах Аккерманського та Ізмаїльського повітів і навіть у деяких селах Бендерського і Кагульського повітів. Щоб активізувати повстанців, організатори казали їм, що чекають допомоги з-за Дністра. Але територію, що охоплювалася повстанням, заповнили 10 піхотних полків румунської армії, підсилені Дунайською військовою флотилією і кораблями румунського Чорноморського флоту. Нерівна боротьба тривала кілька днів. Під час боїв загинули сотні повстанців. Армійські підрозділи, жандарми і сигуранца на місці розстрілювали всіх, хто тримав в руках зброю. Після придушення повстання судові процеси над його учасниками тривали з 1925 по 1929 рр. Діючи за підказкою з Кремля, радянські громадські організації залучили до акцій на захист татарбунарців багатьох людей європейської і світової слави – Л.Арагона, А.Барбюса, Т.Драйзера, А.Енштейна, Р.Роллана, Б.Шоу та ін. Це надало ще більший розголос бессарабській проблемі.

Ще одним заходом, спрямованим на повернення Бессарабії, стала організація молдаванського державного утворення на лівому березі Дністра. З подібною ініціативою виступила група румунських комуністів на чолі з І.Діку, А.Будулеску та ін., яка закликала утворити союзну молдавську республіку на землях України з тим, щоб у майбутньому включити до неї не тільки Бессарабію, але й всю Румунію. Керівники РКП(б) не підтримали цю ідею як нереальну. Більше того, членів групи звинуватили у прагненні «орієнтувати молдавський народ на румунську культуру»²⁵. Проте сама ідея створення молдаванської автономної республіки на території УСРР була визнана політично доцільною. Один з керівників КП(б)У В.Затонський уже в 1930 р. визнав створену Молдавську АСРР «нашим молдавським П'ємонт» і зауважив, що населені молдованами райони України одержали статус автономної республіки «відповідно до майбутніх політичних перспектив»²⁶.

Генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін доручив командуючому збройними силами України і Криму М.Фрунзе визначити кордони молдаванської регіональної автономії. Вона повинна була відповідати своїми параметрами основній одиниці тодішнього адміністративно-територіального поділу – округу. У свою чергу, Фрунзе наказав командирі кавалерійського корпусу Г.Котовському позначити кордони майбутнього автономного утворення на карті, керуючись

²⁵ *Penida A.* Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – С. 98.

²⁶ *Terry Martin.* The affirmative action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Ithaca, London, 2001. – P.275.

етнографічним принципом. В місцях компактного розселення молдован кількість населення була меншою, ніж число жителів середньостатистичного округу, і Котовському доводилося «на ходу» змінювати національну приналежність багатьох сіл. Розглянувши пропозиції комісії Г.Котовського 18 квітня 1924 р., політбюро ЦК КП(б)У визнало утворення молдаванської автономії недоцільним²⁷. Керівники радянської України побоювалися, що після повернення Бессарабії Радянському Союзу утвориться нова союзна республіка, до якої відійде територія Молдавської АССР.

У Москві, однак, думку українських керівників не прийняли до уваги. Постановою ЦК РКП(б), прийнятою 26 вересня 1924 р., Центральному комітету КП(б)У доручалося прискорити процес виділення території для автономної республіки. Керівництво РКП(б) підкреслило при цьому: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР треба вказати, що її західним кордоном є державний кордон СРСР»²⁸. Мова йшла не про кордон по Дністру, який Радянський Союз не визнавав, а про кордон по Пруту. На довоєнних радянських картах Бессарабія включалася в кордони СРСР у заштрихованому вигляді і з написом: «Окуповано Румунією».

Юридичне оформлення Молдавської АССР відбулося 12 жовтня 1924 р. на сесії ВУЦВК восьмого скликання. Автономна республіка розташовувалася на території Одеської і Подільської губерній, яка прилягала до Дністра. До неї увійшло повністю 9 і частково – 5 районів обох губерній, на основі яких було сформовано 11 районів: Ананьївський, Балтський, Бірзульський, Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Крутянський, Олексіївський, Рибницький, Слободзейський, Тираспільський. В 1929 р. Крутянський район був перейменований в Кодимський. Столицею автономії стала Балта, а з 1929 р. – Тираспіль.

Всесоюзний перепис населення 1926 р. показав, що в АМСРР на території 8 288 кв. км. проживало 546 тис. осіб, у тому числі 48,5% українців, 30,1% молдован, 8,5% євреїв, 8,5% росіян²⁹. У змінений після утворення АМСРР Конституції УСРР 1919 р. та в Конституції УСРР 1929 р. за АМСРР фактично визнавалося право виходу зі складу УСРР. Про це свідчило положення, в якому говорилося, що об'єднання АМСРР з УСРР відбувається на основі «права на самовизначення аж до відокремлення»³⁰. Такого права не було у жодної з автономних республік СРСР.

²⁷ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 151.

²⁸ Ретіда А. Образование Молдавской АССР. – С. 111.

²⁹ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків, 1928. – С. 18.

³⁰ Конституції і конституційні акти України – історія і сучасність. – К., 2006. – С. 67.

Через півтора десятиліття, у серпні 1939 р. нацистська Німеччина і Радянський Союз уклали договір про ненапад і таємний протокол до нього, за яким поділили сфери впливу в Європі. Реалізуючи передбачені пактом Ріббентропа-Молотова домовленості, радянський уряд звернувся у червні 1940 р. до Румунії з ультимативною вимогою повернути Бессарабію і віддати йому українську частину Буковини.

Між двома війнами румунська політична еліта йшла за Францією. Маючи надприродну чутливість до визначення найбільш сильного гравця на європейському континенті, вона своєчасно не зорієнтувалася у міжнародному становищі, яке змінювалося стрибкоподібно. Після демаршу Кремля А.Гітлер допоміг їй тільки порадою – прийняти радянський ультиматум. Більше того, у 1940 р. Румунія втратила Північну Трансильванію (на користь Угорщини) і Південну Добруджу (на користь Болгарії). Отже, країна стала на третину меншою за територією та населенням. Але вже у вересні 1940 р. еліта зробила, як їй здавалося, правильний вибір: лягла під Гітлера. Попереднього короля позбавили трону, і новим монархом став його син Міхай II. І.Антонеску, який очолив уряд, проголосив себе кондукатором (румунський варіант таких понять, як вождь, фюрер, провідник). Менш ніж через місяць в Румунію увійшли німецькі війська, які потім систематично нарощували свою присутність. У червні 1941 р. напад на СРСР з території Румунії здійснювався силами 7 німецьких і 22 румунських дивізій і бригад³¹.

Перетворення Молдавської автономної республіки в союзню супроводжувалося поділом території Бессарабії і МАРСР*. Керівники МАРСР просили включити в Молдавську союзню республіку всю територію автономії, за винятком трьох районів. Бессарабію вони пропонували на дві третини включити до складу своєї союзної республіки, Україна мала дістати Хотинський і два південні повіти – Аккерманський та Ізмаїльський. Однак ряд місцевостей у південних повітах, в тому числі місто Ізмаїл, пропонувалося віддати Молдавській РСР.

Керівники УРСР наполягали на поділі території строго за етнографічною ознакою. У Молдавській АРСР за переписом 1939 р. налічувалося 559,2 тис. осіб, з них 50,7% українців, 28,6% молдован, 10,2% росіян, 6,2% євреїв³². Звідси випливав висновок, що до України треба приєднувати сім районів МАРСР з переважно українським населенням

³¹ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941-1945. – К., 1998. – С. 57.

* Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. порядок слів у назвах союзних і автономних республік змінився: слова «соціалістична» і «радянська» помінялися місцями. Відповідно змінилися аббревіатури.

³² Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С. 70.

(54,1% території автономії), а інші райони, які знаходилися на лівому березі Дністра з містами Тираспіль, Рибниця і Дубоссари залишити за МРСР.

Питання про прилучення двох південних повітів Бессарабії до України не викликало сумнівів. В Аккерманському повіті налічувалося 368 тис. осіб, з них 18% молдован, 39% – українців та росіян, 43% – болгар, німців, гагаузів і євреїв. В Ізмаїльському повіті проживало 256 тис. осіб, з них 32% молдован, 34,7% – українців та росіян, 33,3% – болгар, гагаузів та ін. національностей³³.

Верховна Рада СРСР затвердила кордони УРСР і МРСР з урахуванням етнографічного принципу. Північна Буковина з майже півмільйонним населенням разом з Хотинським повітом Бессарабії утворили Чернівецьку область, а два південні повіти Бессарабії – Ізмаїльську область УРСР.

Одразу після початку війни з Радянським Союзом уряд І.Антонеску перетворив Буковину і Бессарабію на румунські провінції. 19 липня 1941 р. Гітлер і Антонеску уклали угоду про передачу Румунії «під управління і економічне використання» території між Дністром і Бугом з центром в Одесі площею в 40 тис. кв. км. Статус Трансністрії в угоді не визначався. Бухарест розглядав угоду як остаточне розв'язання проблеми «Великої Румунії» (Романія Маре), а в Берліні незмінно підкреслювали її тимчасовий характер. Безвідносно до позиції Берліна або Бухареста щодо статусу Трансністрії приналежність цієї території румунським імперіалістам була примарною з іншої причини: неминучості повернення Червоної армії, яка в 1941-1942 рр. змушена була залишити Україну під тиском Вермахту. На всяк випадок румунський уряд організував вивезення з окупованих територій України матеріальних цінностей в грандіозних масштабах. За румунськими даними, вивезене майно оцінювалося в 948 млрд. лей у довоєнних цінах³⁴. За можливість його вивозу Румунія під управлінням кондукатора Антонеску платила високу ціну в життях своїх солдатів. До листопада 1941 р. в боях під Одесою, на півдні України і в Криму румунська армія втратила до 300 тис. чоловік вбитими, пораненими і зниклими без вісті. До листопада 1943 р. кількість вбитих румунських солдатів на Східному фронті досягла 250 тис.³⁵

Коли Червона армія повернулася в Україну, у Кремлі почали опрацьовувати конкретні форми виведення Румунії з війни. 12 квітня 1944 р. радянський уряд запропонував Бухаресту укласти перемир'я

³³ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 74-75.

³⁴ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941-1945. – С. 52.

³⁵ Там само. – С. 50, 57.

на таких засадах: розрив з гітлерівською Німеччиною і спільна боротьба проти неї з метою відновлення суверенітету Румунії; відновлення радянсько-румунського кордону 1940 р.; відшкодування збитків, завданих Радянському Союзу воєнними діями і окупацією Румунією радянської території; повернення всіх радянських і союзних військовополонених та інтернованих; забезпечення вільного пересування радянських і союзних військ по румунській території, якщо цього вимагатиме воєнна обстановка³⁶. В цих же пропозиціях про перемир'я Румунії пропонувалася підтримка радянського уряду у справі повернення відібраної у неї в 1940 р. Північної Трансильванії.

На останньому етапі війни румунська еліта знову продемонструвала неймовірну політичну гнучкість. Незважаючи на перебування в країні німецьких і угорських військ, вона організувала збройне повстання проти режиму І.Антонеску. 23 серпня 1944 р., тобто за тиждень до взяття Бухареста частинами Червоної армії, король Михайл II взяв під варту кондукатора та його найближчих співробітників. 12 вересня у Москві між представниками СРСР, Великої Британії і США, з одного боку, і делегацією нового румунського уряду, з другого, була підписана угода про вихід Румунії з війни на боці Німеччини і про вступ її у війну на боці Об'єднаних Націй.

Коли Україна здобула незалежність, румунська політична еліта підняла широку громадськість, яка почала вимагати повернення Румунії Хотинщини, Придунайського краю і Північної Буковини. Підкреслювалося, що Україна морально зобов'язана повернути їх, якщо вона не хоче солідаризуватися з мерзенною суттю пакту Ріббентропа-Молотова.

Факт утворення в радянській Україні двох областей у 1940 р. за рахунок території Румунії – з категорії безперечних. Те, що Хотинщина і Північна Буковина є частиною українського етнічного масиву, а Придунайський край після того, як його покинули кочовики, колонізували здебільшого українці – теж безперечні факти. Однак такі факти не можна брати до уваги, якщо розглядати включення цих земель до складу УРСР як спричинене тільки дією злочинного пакту.

Проте це не так. Пакт Ріббентропа-Молотова цілком необґрунтовано висувався на перший план під час багаторічної підготовки до договору про дружбу, співробітництво та добросусідство між Україною і Румунією. Доля територій, які є предметом розгляду, визначалася наслідками Першої і Другої світових воєн. Після Першої світової війни ці території увійшли до складу Румунії. Як саме увійшли – було показано вище. Після Другої світової війни Румунія позбулася цих територій. Остаточним аргументом, з яким треба рахуватися, в даному разі є не пакт Ріббентропа-Молотова, який розв'язав Другу світову

³⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Сборник документов. – Т. II. – М., 1946. – С. 174-175.

війну, а повоєнні мирні договори. Передача Бессарабії, як і Північної Буковини Радянському Союзу була стовідсотково легітимізована Паризьким мирним договором. В лютому 1947 р. Румунія змушена була укладати його з Об'єднаними Націями, причому не як член антигітлерівської коаліції, а як союзниця нацистської Німеччини. Паризький мирний договір становить ланку в цілісній системі післявоєнного європейського устрою, непорушність якого закріплена Гельсінськими угодами. Врешті республіканська політика визнала цю аксіому. У червні 1997 р. між Україною і Румунією було підписано Договір про відносини добросусідства й співробітництва із взаємним визнанням існуючих кордонів.

Відносини між Молдовою і Румунією – окрема стаття. Румунська етнічна нація формувалася у трьох регіонах, які входять тепер до складу Румунської держави – Молдові, Волощині і Трансильванії. Дві сотні років тому у Молдові насильницьким шляхом була вилучена Бессарабська область, але державний кордон не перешкодив формуванню румунської етнічної спільноти. Так само державний кордон не перешкодив формуванню української нації у двох ворогуючих між собою імперіях. Та поки Бессарабія знаходилась в рамках царської або радянської імперій, включення існуючого в ній молдаванського етнічного масиву до складу тієї Румунії, що утворилася злиттям Молдови й Волощини, було неможливе. Ситуація змінилася на протилежну після розпаду Радянського Союзу.

В існуючій тепер ситуації громадяни Румунії і Молдови дотримуються різних думок стосовно проблеми возз'єднання. Коли і в якій формі ця проблема буде розв'язана, і чи буде вона розв'язана в принципі, залежить тільки від них самих.

Володимир Дмитрук

**ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНІ
РОЗМЕЖУВАННЯ МІЖ УКРАЇНОЮ
І РОСІЄЮ В СКЛАДІ СРСР**

Процес формування державних кордонів України в ХХ ст. відбувався під впливом ряду важливих чинників, які визначили сучасну лінію кордону нашої держави. Як у більшості новостворюваних національних держав, особливу роль відіграє саме чинник етнічної території. Для України він також став чи не найголовнішим. Однак перипетії минулого століття до названого чинника долучили ще й геополітичний фактор, на тлі якого етнічні землі використовувалися в міжнародній політиці провідних країн світу. Крім того, на формування лінії кордону вплинув і адміністративно-територіальний поділ країн, до складу яких входили на початку ХХ ст. українські землі. Звісно, не останню роль відігравали економічні, географічні й ідеологічні важелі.

У цьому спектрі українсько-російський кордон займає чільне місце серед інших із огляду на особливості його формування, протяжності та характеру прийняття рішень щодо врегулювання територіального розмежування.

Загальна протяжність державного кордону між Україною і Російською Федерацією сьогодні становить 2295,04 км, у тому числі сухопутна ділянка – 1974,04 км, морська ділянка – 321 км. Договором про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. визначено лінію кордону на суходолі. Синхронною ратифікацією 20 квітня 2004 р. цього документа та Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. було завершено правове оформлення лінії кордону на суходолі, а також у цілому створено необхідні політико-правові засади для активізації переговорного процесу з розмежування акваторій. 17 травня 2010 р. була підписана, а 29 липня 2010 р. набула чинності Угода про демаркацію українсько-російського державного кордону, що створило правові підстави для започаткування процесу позначення українсько-російського державного кордону на місцевості¹.

Проблема демаркації сухопутної частини українсько-російського кордону роками залишалася «замороженим» питанням у двосторонніх відносинах. Ще залишаються розбіжності в питанні розмежування Азовського та Чорного морів, делімітації Керченської протоки.

Зважаючи на те, що державні кордони «є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету

¹ Стан та перспективи співробітництва України та Росії. Аналітична доповідь. – К., 2011. — С. 28.

та єдності України»², наша держава наполягає на необхідності визнання кордону відповідно до міжреспубліканського (адміністративного) кордону між УРСР і РСФСР. Натомість російська сторона вважає, що в колишньому СРСР між союзними республіками адміністративний кордон по морю не встановлювався. Ця відмінність у підходах двох країн не сприяє прискореному просуванню у переговорному процесі.

Невирішені проблеми сучасного кордону деякою мірою було закладено ще на початку минулого століття. У роки Української революції 1917–1921 рр. кордони України не лише часто змінювалися, а й в певні періоди взагалі не мали конкретних обрисів. Особливо це позначалося на українсько-російському територіальному розмежуванні. Йдеться про період діяльності Української Центральної Ради та створення Української Народної Республіки, гетьманату П. Скоропадського, правління Директорії УНР, проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Нестабільності та рухливості кордонів сприяли масові повстанські рухи, самопроголошення різноманітних державних утворень на півдні і сході України, постійні конфлікти з денікінською армією та країнами Антанти. Лише із завершенням Української революції 1917–1921 рр. кордон віртуально усталився, спочатку як міждержавний, а згодом, після створення СРСР, міжреспубліканський з БСРР і РСФРР. Якщо з білоруською стороною значних непорозумінь по розмежуванню території не було, то з Росією процес домовленостей розтягнувся аж до 1928 р.

Зміна статусу кордону з міждержавного на міжреспубліканський відіграла чи не вирішальну роль у визначенні кінцевого результату всього переговорного процесу з врегулювання назрілих прикордонних проблем.

Сьогодні увагу дослідників усе частіше привертають проблеми формування українсько-російського кордону на початку ХХ ст. У перші роки незалежності України тема історії формування українських кордонів не відразу стала об'єктом підвищеного наукового інтересу. Одними із перших історичних досліджень на початку 90-х років ХХ ст., присвячених кордонам України, були праці В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука, М. Дністрянського³, які і до нині залишаються популярними в колі дослідників і журналістів.

² Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України – 1992. – № 2. – Ст. 5.

³ *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994; *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Формування державних кордонів України, 1917–1940 рр. – К., 1991; *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Кордони України: історія та проблеми формування (1917–1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 56–77; *Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Проблема державних кордонів України (1917–1940 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 3–10; *Дністрянський М. С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.

Наступні роки не відзначалися появою значних масивів відповідної друкованої продукції, а в більшості публікацій про українські кордони, які все ж таки побачили світ, використовувалася інформація зі згаданих праць початку 90-х років, за винятком поодиноких видань⁴.

Можливо, найповнішим і найбільш цілісним дослідженням з історії кордонів України, хоча і не досить об'ємним, є публікації Г.Єфименка та С.Кульчицького в «Енциклопедії історії України»⁵, «Енциклопедичному словнику-довіднику»⁶ та збірнику наукових статей «Регіональна історія України»⁷.

Заслужують на увагу праці Г.Єфименка – стаття «Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920)»⁸ та монографія «Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік»⁹, у яких досить детально аналізуються питання про кордон між УСРР та РСФРР. Ці дослідження присвячені періоду, в якому закладалися основи майбутніх територіальних розмежувань між Україною і Росією в 20-х рр. ХХ ст.

Врегулювання цього питання здійснювалося в умовах жорстких суперечностей. Українське партійне керівництво досить активно реагувало на обмеження інтересів республіки, особливо щодо неадекватного обміну територіями як в економічному, так і в територіальному й демографічному планах¹⁰. Як стверджує Л. Горизонтов у своїй статті «Україна в дзеркалі регіоналістики», при всій своїй, на перший погляд, умовності внутрішньосоюзні кордони радянського періоду відігравали суттєву роль. Не випадково досить запеклою виявилася боротьба з приводу демаркації кордону між РСФРР та УСРР у 1920-х роках¹¹.

⁴ Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та з їхніми межами (XVIII–XX століття). – К., 1998; Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.

⁵ Єфименко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 5: Кон–Кю. – К., 2008. – С. 137–148.

⁶ Єфименко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони України // Енциклопедичний словник-довідник. – К., 2012.

⁷ Єфименко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 135–160.

⁸ Єфименко Г. Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2011. – № 20. – С. 135–176.

⁹ Єфименко Г. Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К., 2012.

¹⁰ Борисєнок Е. Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 205–237.

¹¹ Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 5.

За твердженням Г. Єфименка, до 28 грудня 1920 р., коли було укладено союзний договір між УСРР та РСФРР з визнанням незалежності обох сторін, радянська Україна начебто зберігала свою державність. Мало того, 19 березня 1918 р. II Всеукраїнським з'їздом рад була проголошена її незалежність. Але до 28 грудня 1920 р. не існувало формального правового акту, в якому б РСФРР визнала незалежність УСРР. Про реальне відокремлення України теж говорити не доводиться. Тому в цей час при визначенні територіального розмежування між УСРР та РСФРР тісно перепліталися економічні потреби єдиної радянської держави та відносини між двома державними утвореннями, які виникли на території колишньої імперії Романових¹².

Поштовхом, а разом із тим і приводом, до активізації з'ясування прикордонних проблем стала реформа системи адміністративно-територіального устрою.

14 квітня 1923 р. Крайекономрада Південно-Східного (з кінця 1924 р. – Північнокавказького) краю Росії надіслала в НКВС листа, в якому наводилися докладні економічні обґрунтування необхідності включення до складу Південно-Східного краю РСФРР Таганрозького та Олександро-Грушівського районів УСРР. Указувалося на те, що Таганрог був єдиним глибоководним портом усього Південно-Східного краю на Азовському морі, а Україна вже мала подібні Бердянський і Маріупольський порти. Також Таганрог був тісно пов'язаний економічним життям із Південним Сходом. Крім того, російська сторона настійно наполягала на приєднанні Олександро-Грушівського (Шахтинського) та Катерининсько-Кам'янського районів для вирішення питань енергетичної цілісності регіону. Загалом пропонувалося приєднати території, на яких мешкало майже 103 тис. осіб¹³.

Зі свого боку Україна виставляла свої аргументи. Зокрема, 22 травня 1923 р. президія Укрдержплану вважала недоцільним передачу Шахтинського району як складової частини антрацитного району Донбасу. Разом із тим, визнаючи економічні претензії з російського боку щодо Таганрога, Укрдержплан вказував на необхідність глибшого вивчення цього питання, апелюючи до політичної доцільності¹⁴. Україна, у свою чергу, на початку 1923 р. висунула власний проект перегляду українсько-російського кордону, за яким, серед іншого, передбачалося приєднання до УСРР значної частини Брянської, Воронежської та Курської губерній¹⁵.

¹² Єфименко Г. Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР... – С. 135.

¹³ Борисєнок Е. Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы. – С. 207.

¹⁴ Там само. – С. 209.

¹⁵ Роговий В. М. Українсько-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20–30-х рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 8.

Для врегулювання кордонів між республіками було створено Комісію з врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР, яка на першому своєму засіданні 1 липня 1924 р. розглянула згаданий український проект. Основною офіційною причиною перегляду кордону для української сторони був національний момент. Увага української делегації зверталася на дані про чисельність українців у прикордонних із Україною російських губерніях, спираючись на дані переписів населення 1897 р., 1920 р. та частково 1923 р. За данини 1922 р. в цих губерніях мешкало понад 1704 тис. українців¹⁶. У зв'язку з цим пропонувалося до складу УСРР передати з Курської губернії ряд волостей Путивльського повіту (Буринську, Грузчанську, Глушецьку, Козачанську, Клепальську, Миколаївську, Нововоскресенську, Попово-Слобідську, Пригородну, Успенську), Рильського повіту (Плушанівську, Кобильську, Кульбатинську, Спагостську, Суханівську, Теткинську), Суджанського повіту (Біловську, Гонтарівську, Замостянську, Крениченську, Миропільську, Новоіванівську, Уланівську), весь Грайворонський повіт (крім Бурівської і Солдатської волостей), весь Білгородський повіт, Пемську волость Обоянського повіту, ряд волостей Корочанського повіту (Кащеївську, Нечаївську, Пригородну та всі південні волості цього повіту), декілька волостей Новооскольського повіту (Троїцьку, Халанську, Буланівську, Михайлівську, Слонівську, Чернянську, Вільшанську, Волтівську). Зі складу Воронежської губернії – Валуйський повіт, південну частину Острогозького, Россошський, Богучарський, північно-західні і південно-західні частини Павлівського та південну частину Калачевського повіту. Зі складу Брянської губернії – селище Зноб-Трубчевська Трубецького повіту та ряд сіл Севського повіту. Зі складу БСРР – невелику частину Мінської губернії на правому березі річки Словечни, Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії.

Зі свого боку Україна пропонувала передати БСРР частини Гладківської, Словечанської, Юровської волостей Коростенського повіту Волинської губернії УСРР, а також згадувані вже Таганрог та Олександро-Грушевський (Шахтинський) і Катерининсько-Кам'янський райони.

Місцева влада Курської, Воронежської та Брянської губерній висувала власні контраргументи щодо українського проекту. Курська губерньська планова нарада надала губвиконкому свої висновки, вказуючи на вирішальне значення економічного фактору (цілісність бази цукрової промисловості, перспективи розвитку гірничої справи), оскільки за етнографічною ознакою визначити розмежування

¹⁶ Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України, 1917–1940 рр. – К., 1991. – С. 17; Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917–1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 67.

території досить проблематично. Курський губплан посилався на те, що «мова населення значною мірою прикордонної з УСРР полоси Курської губернії є середньою, перехідною від української до великоросійської»¹⁷.

Таким чином, українсько-російські прикордонні території і надалі залишалися предметом запеклих суперечностей. Кожна зі сторін наводила свої аргументи щодо вирішення питання про прикордонне розмежування. Коли російська сторона вважала економічні аспекти важливішими, то Україна, крім цього, акцентувала увагу на національних і політичних обставинах.

Комісія з врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР, щоб докладніше вивчити питання, 2 липня 1924 р. надіслала до Харкова телеграму, в якій вказувалося про необхідність терміново надати «економічні, етнографічні, географічні та інші матеріали щодо встановлення кордонів між УСРР і РСФРР». У відповіді позиція ВУЦВК підкріплювалася короткими історичними довідками академіків Д. І. Багалія «Историко-этнографические и лингвистические материалы, касающиеся северной границы УССР и РСФСР» і М.С.Грушевського «К вопросу о восточных границах Украины». У довідці Д.І.Багалія основна увага приділялася сучасному етнічному стану спірних територій, М.С.Грушевський розкрив історію української колонізації вказаних земель¹⁸. Доволі суперечливими виявлялися настрої місцевого населення та губерньської влади щодо долі спірних територій.

Загалом, усі територіальні питання між республіками, які б рішення не приймалися на місцевому рівні, вирішувалися на найвищому партійному та державному рівні. Так, 11 липня 1924 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про приєднання Таганрозького й Олександро-Грушевського (Шахтинського) округів до РСФРР, а 24 липня 1924 р. Секретаріат ВЦВК створив Комісію для встановлення точних кордонів районів, що відходили від УСРР до РСФРР. Було створено так звану Паритетну комісію Донецького губвиконкому та Південно-Східного крайвиконкому, яка керувала безпосередньою передачею території.

В основному питання врегулювання кордону з Південно-Східним краєм було узгоджено, однак труднощі у встановленні українсько-російського кордону в районі Курської, Воронежської і Брянської губерній залишалися невирішеними. 14 листопада 1924 р. на засіданні Комісії ЦВК СРСР з районування, при розгляді питання щодо принципів територіального розмежування акцентувалося на тому, що у зв'язку зі значним національним переплетенням потрібно

¹⁷ Борисёнок Е. Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы. — С. 211–213.

¹⁸ Там само. — С. 215–217.

розглядати й економічні фактори. В результаті робився висновок про необхідність «випрямлення кордонів із метою зручності управління».

27–28 листопада 1924 р. Комісія ЦВК СРСР з районування продовжила свою роботу, в результаті якої «було вирішено передати Україні частину території Курської губернії – ряд волостей Путивльського повіту, Крениченську волость Суджанського повіту, весь Грайворонський повіт (за винятком Бутівської волості), весь Білгородський повіт, ряд волостей Корочанського повіту та частину Новооскольського повіту, а також Семенівську волость Гомельської губернії, село Зноб-Трубчевська і ряд сіл Подиводської волості Севського повіту Брянської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії»¹⁹.

Українська, і російська сторони залишилися незадоволеними рішенням Комісії. Українська делегація наполягала на дотриманні «національно-етнографічного моменту» та «економічної близькості даної території з УСРР», апелюючи до проголошених основних принципів національної політики СРСР, згідно з якими «республіки і області організуються і об'єднуються перш за все за національною ознакою». Російська делегація зі свого боку вважала «доцільним провести лише часткове виправлення кордонів» і звернулася зі своїми претензіями до Президії ЦВК СРСР. 23 січня 1925 р. Комісія ЦВК СРСР з врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР прийняла «остаточну редакцію» свого рішення, за яким «у складі Курської губернії залишилися волості Корочанського, Новооскольського, Острогоського, Богучарського і Павлівського повітів; із Білгородського повіту до складу УСРР включили лише південну частину Муромської волості, із Грайворонського повіту лише південну частину Грайворонської волості, із Валуйського повіту Воронежської губернії лише Троїцьку волость і частину Уразівської волості»²⁰.

16 жовтня 1925 р. Постановою ЦВК СРСР «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою» було затверджено рішення Комісії ЦВК СРСР з врегулювання кордонів із деякими змінами. Зокрема, Троїцька волость Валуйського повіту Воронежської губернії віддавалася не повністю, а лише її південна частина, із Путивльського повіту Курської губернії до складу України включено Пригородну, Новогончарну, Новослобідську, Шалигінську і Белючицьку волості.

Крім того, за цією ж постановою до складу Північнокавказького краю РСФРР з території Донецької губернії УСРР передавалися Федорівський, Миколаївський (з містом Таганрогом), Матвієво-Курганський, Советинський. Голодаївський райони, східна частина

¹⁹ Там само. – С. 226–229.

²⁰ Там само. – С. 230.

Катерининського району Таганрозької округи Донецької губернії, Глибокинський, Ленінський, Кам'янський, Усть-Белкалитвенський, Володимирівський, Сулинський, Шахтинський райони і частина території Сорокинського, Олексіївського районів Шахтинської округи Донецької губернії. Згідно з постановою до УСРР було приєднано територію, на якій мешкало 278 081 осіб, тоді час як від України було передано територію з населенням 478 909 осіб. Цією ж постановою було створено Паритетну комісію, яка повинна була керувати передачею територій. На місцях було створено вісім приймально-здавальних комісій, які мали вирішувати майнові та фінансово-бюджетні питання. До їх складу входили представники всіх зацікавлених сторін. Роботу по передачі територій від однієї республіки іншій планувалося завершити до 1 березня. Однак у намічений строк її провести не вдалося. Деякі органи місцевої влади Курської та Воронежської губерній намагалися всіляко затримати цей процес. Всупереч рішенням центральних органів вони вивозили майно, що мало залишитися на території, яка передавалася УСРР, знімали працівників²¹. Однак робота цих комісій затягнулася через значну кількість суперечностей, спричинених невизначеністю щодо належності окремих населених пунктів чи до УСРР, чи до РСФРР. Лише 24 жовтня 1928 р. Президія ЦВК СРСР прийняла Постанову, згідно з якою у складі РСФРР залишалися села Зноб-Трубчевська і Грудське Брянської губернії, ряд сіл Брянської і Курської губерній було передано до складу УСРР (Рашковичі, Смокарівка, Стариці, Стурцеве, Прилипки, Велика Рибиця, Миропілля, Студенки, Запсілля, Пенянки, Олександрія, Василівка і Нова Деревня Курської губернії). Усі інші відповідні пункти Постанови Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. залишилися без змін²².

У лютому 1929 р. Й. Сталін востаннє на офіційному рівні торкнувся питання про кордони. На зустрічі з українськими письменниками він заявив, зокрема: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережними, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян». У даному випадку етнографічний критерій не став для Кремля головним, більш вагому роль зіграли межі дореволюційного губернського поділу в Росії²³.

Таким чином, крапку в територіальному розмежуванні було поставлено майже через шість років після зміни статусу міждержавних

²¹ Босчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України, 1917–1940 рр. – С. 20.

²² Борисєнок Е. Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы. – С. 233.

²³ Єфименко Г. Г., Кільчицький С. В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 5: Кон–Кю. – К., 2008. – С. 144.

кордонів на міжреспубліканські. Причиною досить тривалого переговорного процесу, звісно, були події, що передували об'єднанню УСРР і РСФРР в єдиній державі. Загальний баланс надбань був не на користь України, як в територіальному, так і в демографічному значенні.

Востаннє українсько-російський кордон змінювався 1954 р.²⁴ 25 січня 1954 р. Президія ЦК КПРС прийняла рішення про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР. 5 лютого 1954 р. Рада Міністрів РРФСР постановила «вважати доцільним передати Кримську область зі складу РРФСР у склад УРСР», просити Президію Верховної Ради РРФСР розглянути це питання і направити відповідне подання в Президію Верховної Ради СРСР. Того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР прийняла Постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР». У свою чергу, 13 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Постанову «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР». 19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Першим виступив голова президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави». Услід за ним виступив голова президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, а потім – О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К. Ворошилов²⁵.

Саме 19 лютого Президія Верховної Ради СРСР за спільним поданням Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР ухвалила рішення про передачу Кримської області Україні, враховуючи єдність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки. 9–10 березня 1954 р. XXV конференція Кримської обласної партійної організації підтримала Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Згодом, 26 квітня 1954 р., Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР «Про передачу Кримської

²⁴ Див. докладніше: *Кульчицький С. В.* Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих» відносин». Роздуми історика. — К., 2004.

²⁵ *Кульчицький С.* Входження Криму до складу України // Регіональна історія України. — Вип. 3. — К., 2009. — С. 146.

області зі складу РРФСР у склад Української РСР», опублікований 28 квітня 1954 р. Водночас було внесено відповідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР, якими визначався новий правовий статус Кримської області²⁶.

Той факт, що передача відбувалася під час святкування 300-річчя входу України до складу Російської держави, вказує на те, що велику роль у цьому акті відіграв також ідеологічний чинник²⁷, хоча офіційні документи цей акт не пов'язували з 300-річчям возз'єднання України з Росією.

Причину передачі Криму дехто вбачає в бажанні М. Хрущова заручитися підтримкою впливової парторганізації України в боротьбі за зміцнення власних позицій в партії і державі, інші ж, перш за все, у необхідності покращити соціально-економічний стан Кримської області, яка так і не досягла за 10 років довоєнних показників²⁸.

Враховуючи, що ця подія по-різному трактується в історичній та соціально-політичній літературі, зазначимо, що зміна територіального устрою союзних республік відбулася у повній відповідності до норм чинних тоді Конституцій РРФСР та УРСР, Конституції СРСР, зокрема ст. 14, 18 і 146. Процедура прийняття рішення також відповідала тодішнім правовим нормам.

Однак із передачею Криму до складу України змінився відповідно і міжреспубліканський українсько-російський кордон. До 1954 р. він пролягав по Перекопському перешийку, а після згаданих подій кордон перенісся до Керченської протоки. Лише події 2003 р., пов'язані з конфліктом навколо острова Коса Тузла, змусили згадати про ще одну проблему українсько-російського прикордонного розмежування. І хоча її зародження розпочалося ще в період перебування Криму в складі Росії, саме з приєднанням останнього до України і наступним майже 50-річним «прикордонним затишшям» у територіальному врегулюванні, назріло нове непорозуміння, але вже не між союзними республіками, а незалежними державами.

Діалог з Росією стосовно належності Україні острова Коса Тузла затягнувся майже на два роки. Лише у липні 2005 р. російська сторона визнала його приналежність Україні. Однак проведення лінії кордону по Азовському морю та Керченській протоці відповідно до міжнародного права й досі залишається предметом затяжних переговорів між двома країнами.

²⁶ *Касяненко Ю. Я.* Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР» // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 3: Е-Й. – К., 2005. – С. 212.

²⁷ *Єфименко Г. Г., Кульчицький С. В.* Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 156.

²⁸ *Осіпенко С.* Передача Криму УРСР у 1954 році. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/history/4b4ff28b84403/>

На початку минулого століття Коса Тузла була частиною Таманського півострова. 29 листопада 1925 р. сильний шторм розмив тонкий перешийок між Тузлою й Таманню. Рибалки розширили водний прохід і почали використовувати його як канал. Відтоді відстань між новоутвореним островом і сушею зростала. 7 січня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради РРФСР із Темрюкського району Краснодарського краю Тузлу передали до складу Кримської АРСР, а 1954 р. острів, разом з усім Кримом, РСФСР передала УРСР. Питання визначення кордону між двома республіками виникло тільки 1958 р. Реально косу передали Україні на початку 70-х рр.: 1973 р. тодішні заступники голів Кримського облвиконкому і Краснодарського крайвиконкому узгодили графічні межі на карті адміністративного кордону. Зроблено це було на рівні керівництва Кримської обласної та Краснодарської крайової виконавчих влад. Населені пункти острова в адміністративному та господарському порядку підпорядкували Керченській міськраді²⁹.

Лінію українсько-російського кордону було неодноразово підтверджено низкою двосторонніх договорів, починаючи з Договору між УРСР та РРФСР від 19 листопада 1990 р. Ці зобов'язання були в подальшому підтверджені в Договорі про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. і в Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р.

Однак, у вересні 2003 р. від російської станиці Тамань Темрюкського району Краснодарського краю в напрямку до острова Коса Тузла почали насипати греблю з метою з'єднання її з російським берегом. 30 вересня 2003 р. МЗС України направило МЗС Росії ноту протесту.

6 жовтня 2003 р. міністр закордонних справ України К. Грищенко вирушив до Москви на переговори з приводу конфлікту. Для особистої участі у розв'язанні конфлікту Президент України Л. Кучма терміново перервав візит до Латинської Америки. У листопаді 2003 р. Прем'єр-Міністри Росії та України домовилися про припинення подальшого будівництва дамби³⁰.

До останнього часу між Україною і Росією залишається проблема невирішеності делімітації Азовського моря та Керченської протоки. Тривалий час для Росії така ситуація невизначеності була вигідною з геополітичних міркувань, що часто призводило до нагнітання політичних пристрастей і «непорозумінь» у міждержавних відносинах.

У пострадянських країнах нові міждержавні кордони ще не легітимувалися належним чином – незавершеність процесів делімітації

²⁹ Службинська І. Геополітичні й екологічні проблеми Тузли // Регіональна історія України. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 135.

³⁰ Лемеха С. Застава між двома морями. – День. – 2006. – 22 вересня.

та демаркації спричиняє невизначеність у напрямках і змісті прикордонних відносин.

Динаміка переговорного процесу свідчить, що найбільші розбіжності виникають у питанні визнання адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР державним кордоном між Україною і Російською Федерацією. Україна під час переговорного процесу домагається визнання російською стороною міжреспубліканського (адміністративного) кордону між колишніми УРСР та РРФСР як державного кордону між Україною та Росією в Керченській протоці³¹.

Корінь цих протиріч лежить у площині історії врегулювання проблем із територіального розмежування між Україною і Росією протягом усього ХХ ст., адже яку б значну роль у вирішенні територіальних питань не відіграло керівництво Радянської України, остаточні рішення з усіх питань приймало союзне партійне і державне керівництво.

³¹ *Царьов Ю. О.* Сучасний стан та перспективи договірно-правового оформлення морських кордонів України. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=261>

Іванна Служинська

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ: ДИСКУСІЙ ПІЛІТИЧНІ РІШЕННЯ 20-х рр. XX ст.

Проблема визначення кордонів незалежної України сьогодні знаходиться у центрі уваги не лише державних органів та політиків. Адже геополітичним атрибутом держави є не просто територія, а саме окреслена кордонами територія. Кордон є однією із складових суверенітету держави, бо в державно-правовому аспекті територія тісно пов'язана з суверенітетом, тобто верховенством влади всередині держави та незалежністю у зовнішньому середовищі, що характеризується повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території¹.

Одним із складних і тривалих процесів у незалежній Україні стала делімітація україно-російського кордону, що становить понад 2 тис. км. Вона зачіпає безпосередньо як інтереси держави, так і значної кількості громадян. Українські державні інтереси знаходяться у площині безперервного використання комунікацій, сухопутної та морської транспортної інфраструктури, що будувалася за часів СРСР без врахування україно-російського «прикордонного фактора». Також, як показала практика, викликає численні суперечки використання земних надр, морських біоресурсів тощо.

Паралельно уряди Російської Федерації та України повинні враховувати інтереси населення прикордонної території, що споконвіку мали ділові та родинні стосунки по той бік адміністративного кордону часів Російської імперії та СРСР. Зокрема, представників російської громади – громадян України – хвилює задоволення власних національно-культурних потреб.

Актуальність делімітації україно-російського кордону засвідчили численні статті у засобах масової інформації, що ґрунтувалися на коментарях членів різних комісій по україно-російському співробітництву, провідних експертів та науковців. У мережі Інтернет опубліковані аналітичні записки щодо процесу переговорів про розмежування кордонів, транскордонне співробітництво².

¹ Большой юридический словарь. – М., 1997. – С. 663-664; *Задорожній О.* Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах в період від розпаду СРСР до підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство 1997 року// Український часопис міжнародного права. – 2012. – № 1/2. – С. 8.

² Аналітична записка «Проблеми та перспективи українсько-російського транскордонного співробітництва». Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/21.htm>. Аналітична записка «Східні кордони України – лінія розподілу чи смуга співпраці». Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/3.htm>.

Більшість дослідників та коментарів наголошували, що питання україно-російського кордону стали серйозним «каменем спотикання» у розвитку міждержавних відносин. Зокрема, О.Задорожній розкрив динаміку наростання перманентного конфлікту у процесі делімітації кордону. Відповідно підписаної угоди про співробітництво між УРСР і РСФСР від 19 листопада 1990 р. обидві сторони заявили про поважання територіальної цілісності у існуючих межах СРСР. Закон УРСР «Про правонаступництво України» від 12 серпня 1991 р. ст. 5 констатував, що державний кордон Союзу РСР, який відмежовує Україну від інших держав, і кордон між Українською РСР, Білоруською РСР, Молдавською РСР і Російською Федерацією, станом на 15 липня 1990 р., є державним кордоном України.

Ухвалення Акту незалежності України загострило міждержавну проблему. 28 серпня 1991 р. прес-секретар президента Російської Федерації Ф.Воцанов заявив від його імені, що «існує проблема кордонів, врегульованість якої можлива й допустима тільки при наявності закріплених відповідним договором союзницьких відносин», тобто новим договором про СРСР. Він наголосив: «Натомість у разі припинення союзницьких відносин між Україною і Російською Федерацією остання з них залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів». Він навіть означив конкретні територіальні претензії – Крим, Донбас через проживання там значної кількості росіян³.

На другому засіданні Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву 28 травня 1997 р. у м. Києві було ухвалено рішення «активізувати процес договірно-правового оформлення спільного державного кордону на принципах визнання територіальної цілісності обох держав і непорушності існуючого між ними державного кордону». Комісія підтвердила «обопільне прагнення до договірно-правового оформлення державного кордону», але рекомендувала продовжувати «вести справу до досягнення домовленостей, які визначають принципи формування українсько-російського кордону і спільні підходи до встановлення його режиму як кордону, відкритого для спілкування громадян України і Росії»⁴

У результаті делімітація україно-російського кордону стала пріоритетною зовнішньополітичною проблемою протягом всього періоду незалежності України. Вона стала впливати навіть на стосунки України та Європейського співтовариства⁵.

³ *Задорожній О.* Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах... – С. 12–13.

⁴ Протокол другого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. Київ, 28 травня 1997 року. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_237.

⁵ *Тодоров І.Я.* Становлення східного кордону України в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції // Східні кордони України – лінія розподілу чи смуга

На думку провідних дослідників, корені цієї проблеми сягають проведення на початку 1920 рр. адміністративно-територіального поділу України та упорядкування кордонів між Радянською Росією, Радянською Білорусією й Україною. Можна сказати й більше: тертя й незгоди між більшовицьким центром і українським партійним і радянським керівництвом почалися відразу ж після утворення радянського центру в Харкові в кінці 1917 року. Декларуючи свою прихильність до гасла про право націй на самовизначення, радянський режим в умовах громадянської війни змушений був підтримувати ілюзію про свою готовність гарантувати новий державний статус національним республікам. Водночас робилося все для того, щоб органи влади на місцях працювали під цілковитим контролем Радянської Росії. У договорі про воєнний і господарський союз між РСФРР та УСРР, підписаному 28 грудня 1920 р., містилося визнання незалежності й суверенності обох держав, але 7 головних наркоматів у них були об'єднаними.

У 1921 р. ЦК КП(б)У, який мав не більше прав, ніж звичайний губком, двічі робив спроби узаконити "особливі відносини" з ЦК РКП(б), але вони були відхилені. При цьому В.Ленін схильний був все ж визнавати незалежність України (хоч і закидав місцевим партійним працівникам "хитрість" у певному дистанціюванні від центру). Що ж до Й.Сталіна, який у квітні 1922 р. став Генеральним секретарем ЦК РКП(б), то для нього незалежність України була звичайною "грою", і те, що "молоді покоління комуністів на окраїнах" цю гру приймали "за чисту монету", його надзвичайно обурювало. Найбільше, на що він був згоден, – це визнання за Україною права на "автономізацію", і якби в ситуацію не втрутився вже смертельно хворий Ленін, цей план мав усі шанси бути реалізованим. Радянський Союз засновувався у формі федерації, але це був лише фасад, оскільки "демократичний централізм" у партійному будівництві блокував усі ініціативи республік. "Суб'єкти федерації" були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних повноважень⁶.

Суперечка про кордони була, отже не просто дискусією про територіальну належність тих чи інших територій – ішлося про реальні межі суверенітету республік, які у баченні більшовицького центру мали розмиватися аж до повного зникнення.

Саме тому у ЦК РКП(б) не могли не викликати занепокоєння ініціативи уряду УСРР щодо перегляду лінії кордону з РСФРР, висловлені

співпраці: історія, економіка, суспільство. Матеріали круглого столу, 29 березня 2007 р. – Донецьк, 2007. – С. 28–34; Трюхан М. О. Неврегульованість державного кордону України // Зовнішні і внутрішні перешкоди вступу України в НАТО. Матеріали круглого столу Інституту Росії, 22 червня 2007 р. – К., 2007. – С. 15–25.

⁶ Докладніше див.: Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси у 3-х тт. – Т.2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 21-39.

вже на першому році існування нової союзної держави. І хоч спочатку у пропозиціях української сторони йшлося лише про кілька волостей Путивльського та Рильського повітів Курської губернії та про одну волость Черкаського коругу Донської області, Москва відразу ж зреагувала кампанією протестів з боку керівництва Курської губернії.

Природно, що така ситуація прирікала на неуспіх усі спроби харківського радянського центру врегулювати територіальні проблеми, зумовлені практичною відсутністю чіткого адміністративного кордону між РСФРР та УСРР. Під час революції і громадянської війни його обриси неодноразово змінювалися залежно від політичної кон'юнктури. Сподіваючись на ймовірну перемогу світової революції, більшовицькі лідери не схильні були надавати проблемі кордонів великого значення. Навіть включення у 1920 р. до складу Донецького округу у складі УСРР частини Таганрозького округу колишньої Обл. Війська Донського з містом Таганрог не викликало у той час особливих заперечень. Коли ж ідея світової революції зазнала очевидного краху, а в республіках виразно активізувалися відцентрові тенденції, проблема міжреспубліканських кордонів неминуче мала постати серед першочергових.

Виявилось, однак, що розв'язувати її можливо лише у контексті коригування адміністративно-територіального устрою, успадкованого від Російської імперії. Адже зміни, які у нього поспіхом вносилися під час громадянської війни, створили, за оцінкою Я.Верменич, перекоси й диспропорції, що породжували безліч політичних проблем. Багаторазові перекроювання територій диктувалися мобілізаційними й фіскальними потребами, хоч і маскувалися аргументами економічної доцільності. Не доводиться вже говорити про те, що в успадкованій від Російської імперії системі адміністративно-територіального устрою не бралися до уваги ані етнічні, ані культурні чинники⁷.

Специфічність процесу делімітації українсько-російського кордону у 20-х рр. зумовлювалася цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Північна частина кордону проходила територією Слобожанщини – регіону спільного російсько-українського освоєння, де етнічні межі були розмитими, а бажання місцевого населення, якщо ними хтось і цікавився, були здебільшого ситуативними і залежали не так від політичних симпатій, як від природних факторів та стану комунікацій. Коли питання про кордон постало у практичній площині, на населення з обох боків чинився тиск, що відбилося у численних резолюціях сільських сходів, петиціях і т.п.

⁷ *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 82–92. *Її ж.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. – У 2-х част. – К., 2009. – Ч. 2. – С.31–71.

документах⁸. Інколи на одних і тих же сходах залежно від політичної кон'юнктури приймалися рішення то на користь РСФРР, то на користь України. Коли, приміром, постало питання про Родіоново-Несвітайську волость, то у 1920 р. населення побажало увійти до складу РСФРР, а у 1923 – до УСРР, при цьому в обох випадках рішення мотивувалося тим, що "туди дороги кращі і річок немає"⁹. На південній ділянці кордону більшу вагу мали суб'єктивні чинники – уже з 1921 р. Донський виконавчий комітет і Крайова економічна рада Південного Сходу Росії систематично порушували питання про повернення під свою юрисдикцію "поспішно відокремлених" Таганрозького, Олександро-Грушівського та Кам'янського районів.

Об'єктивними критеріями для територіального розмежування в районі Слобожанщини могли бути етнічний склад населення, зручність комунікацій, чітко висловлене бажання громадян. Саме на ці критерії і орієнтувався український уряд, коли доручив відомому фахівцеві, академіку Д.Багалію підготувати експертний висновок щодо оптимальної лінії кордону. Аналогічну роботу було доручено здійснити і М.Грушевському.

Пропозиції відомих істориків становили опорний каркас аргументації, до якої вдавалися українські дипломати під час переговорів у Москві. Вони ж лягли в основу проекту адміністративно-територіальної реформи в Україні, про що свідчить майже цілковите наведення міркувань Багалія у брошурі П.Буценка "До питання про районування України".

Оскільки Багалій оперував переважно фактами історії, варто викласти його систему аргументів більш докладно. Адже Україна знов стоїть перед перспективою проведення адміністративно-територіальної реформи, і уважне прочитання записки Д.Багалія, ймовірно, допоможе витримати оптимальні критерії у новому районуванні.

Свої міркування щодо адміністративно-територіального устрою УСРР і її кордонів Д.Багалій виклав у доповідній записці «Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УСРР з РСФРР». Він вважав, що для визначення кордону між Україною та РСФРР слід керуватися економічними, етнографічними, лінгвістичними чинниками, побажаннями місцевого населення. Тодішні кордони між радянськими республіками на початку 1920-х рр. не мали «під собою раціонального економічного ґрунту». Колишній поділ часів Московської держави, Литовсько-Польської держави, Російської імперії ґрунтувався на «напіввійськовому, напівцивільному» полковому

⁸ Див, напр.: *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 7-104.

⁹ Докладніше див.: *Борисёнок Е. Ю.* Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 209.

устрої, що певним чином враховував історичні, економічні, етнічні та лінгвістичні фактори.

Однак, після втрати Україною своєї автономії її адміністративно-територіальний поділ був уніфікований згідно «із загальними умовами російського централістичного режиму»: «Починаючи з Петровських часів, розміри територій губерній України дуже часто змінювалися і перетворювалися без певних підстав. Це торкається і Харківської губернії, що її сусідами були Курська і Воронізька губернії. Петро I у 1708 році поділив Росію на 8 губерній, і Білгород, Суджа, Миропольє, Короча і взагалі більша частина Курщини були однесені до Київської губернії. У 1719 році майже уся Курщина у купі з Слобожанщиною – Харківщиною і частиною Воронежчини була приєднана до Київської губернії, цебто до України, і лише невеличка частина до Великоросії. У 1779 році було утворено Курське намісництво, але Грайворонський повіт і значна частина Суджанського [повіту] входили в склад Харківської губ. під назвою Миропільського й Хотмижського. У 1797 році при Павлі од Харківської губ. Хотмижський і Миропольський повіти були знов одібрані і приєднані до Курської губернії. При чім, Хотмижський повіт переіменован в Грайворонський, завдяки важному економічному значенню цього міста. Такі ж чисто адміністративні переміни ми бачимо і по Воронізькій губ. В 1708 р. територія Воронізької губ. увійшла в склад Азовської губ. В 1725 році міста – Острогожськ, Ливенськ, Купянськ, Калитва, Богучар і Біловодськ з їх повітами одішли до Слободсько-Української цебто Харківської губернії, а у 1802 – причислені до Воронізької, Острогожський, Богучарський, Старобільський і Новохоперський повіти, а в 1824 році Старобільський повіт був приєднаний до Харківської губ.»¹⁰. Наголошуючи на механістичних принципах адміністративно-територіального поділу часів Російської імперії, Д.Багалій зробив висновок про відсутність «міцного, сталого зв'язку деяких повітів сучасної Курської і Воронізької губ., що були на пограниччю з Харківською губ. [...] з вказаними губернськими центрами.

Аналізуючи документи та археологічні знахідки, вчений реконструював картину колонізації Слобідської України, Курщини та Воронежчини: «Слобідська Україна була заселена майже виключно українцями з оазисами великоросійського населення. А північна московська степова Україна – великоросіянами з оазисами українськими, але частина південних повітів Курської і Воронізької губ., являлася продуктом мішаної великоросійсько-української колонізації з ясною в числі перемогою українського етнографічного елементу». Так, на території тодішньої Воронізької губернії «цілком оселився» один з п'яти Слобідських полків – Острогожський. До його складу входили наступні міста Воронізької губ. – Острогожськ, Богучар, Валуйки,

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 57, арк. 53 – 54.

Калитва, Урив. Курська Суджа заселена виключно українцями, належала до Сумського Слобідського полка, як і Миропілля і Грайворон.

Отже, робить висновок Д.Багалій, ці міста з округами жили однаковим господарсько-економічним життям з усім населенням Слобожанщини – Харківщини, бо перші її поселенці з Правобережної та Лівобережної України «принесли з собою у цю країну свій загальноукраїнський господарський уклад і культурно-побутові форми». Їх усіх також об'єднував «один адміністративний устрій, бо і Слобідська Україна, як і Гетьманщина мала автономію. Етнографічні риси усього цього населення теж були більш – менш однакові і вони відчували себе єдиним народом, що мав відмінні риси від населення великоросійського».

Наступним важливим чинником для розширення українського кордону Д.Багалій вважав мову населення, яку він вважав «найміцнішим фундаментом» прикордонного питання. За його даними, наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. українці на Курщині становили 25% усього її населення (до 400 000 осіб). «Великороси» заселяли її північну частину, українці – південну. Найбільш компактно українці проживали у Грайворонському повіті (понад 70 тис. осіб – 57,34%), Новооскольському – 55,96%, Путивльському – 50,52%, Суджанському – 46,27%, Рильському – 41,76%, Білгородському – 34,29%, Корчанському – 26,41%.

У Воронежській губ. «великороси» заселили північну її частину (58% від усього населення губ.), українці – південну. В Острогожському повіті вони склали 96% населення, Богучарському – 89%, Бирюченському – 74%, Павловському і Валуйському – 50%.

Згідно карти, підготовленої московською Діалектичною комісією, на яку посилався Д.Багалій, діалектичний кордон між РСФРР та Україною на Слобожанщині пролягав із заходу і на схід наступним чином: Суджа і південна частина Суджанського повіту – Грайворонський повіт (без невеликої північної його частини) – Білгородський повіт (його північна частина російська) – Корочанський повіт – Новооскольський повіт – Валуйський повіт – Бирюченський повіт – Острогожський повіт – Богучарський повіт – більша частина Корочанського повіту (лише невелика його північна частина розмовляла російською мовою) розмовляли українською мовою.

Наведені академіком Д.Багалієм статистичні дані теж переконливо свідчили про наявність значної кількості українського населення у прикордонних російських губерніях Слобожанщини. Так, у Курській губ. із 1 604 515 населення проживало 523 277 українців (32,6%), з них у Білгородському повіті з 174 299 осіб – 137 002 українців, у Суджанському повіті з 150 363 осіб – 72 011 українців, у Грайворонському повіті – з 177 479 осіб – 104 506 українців, Новооскольському – з 157 849 осіб – 80 514 українців, Путивльському з 164 133 осіб – 86 209 українців. У Воронежській губ. із 1 967 054 населення проживало 854 083 українців, з них в Острогожському повіті із 273 837 осіб – 247 241 (90,3%) українців, у Богучарському повіті із 309 963 осіб –

253 619 українців, Бирюченському повіті із 200 668 осіб – 140 799 українців, Павловському повіті із 157 365 осіб – 66 061 українців. Певну розбіжність етнографічної статистики з Діалектичною картою Д.Багалій пояснював процесом русифікації за часів царизму і як наслідок зниженням рівня самосвідомості та української ідентифікації. Іноді «реєстратори-великороси» під час перепису свідомо зачисляли українців до «великоросів».

На підставі таких економічних, етнографічних та лінгвістичних порівняльних даних академік Д.Багалій робив висновок, що Острогожський, Богучарський, Бирюченський, Білгородський, Грайворонський, Путивльський повіті населяли понад 50% українців і вони мають увійти до складу УСРР. Також він підкреслював, що вказані повіті адміністративно тяжіють до Сум і Харкова (столиці УСРР), ніж Курська та Воронежжа, не кажучи вже столицю РСФРР м. Москву¹¹.

«Український проект» делімітації російсько-українського та українсько-білоруського кордону обговорювався на засіданні Комісії ЦВК СРСР по врегулюванню кордонів між РСФРР та УСРР 1 липня 1924 р. Його представляли голова Держплану УСРР М.Полоз та секретар ВУЦВК П.Буценко¹².

Спираючись на дані переписів, за якими в прикордонній смузі на території РСФРР мешкало понад 2 мільйонів українців, і враховуючи дані щодо соціально-економічного розвитку прикордонних територій, український уряд запропонував здійснити розмежування кордонів шляхом включення до складу УСРР таких територій:

від Курської області – 10 волостей Путивльського повіту, 7 волостей Рильського повіту, 7 волостей Суджанського повіту, 15 волостей Грайворонського повіту, 1 волость Обоянського повіту, Белгородського повіт повністю, Корочанський повіт повністю і 8 волостей Новоскольського повіту. Всього на 23500 квадратних верст тут проживало 1 096 000 осіб, із яких 65% українці і 35% росіяни;

від Воронежської – Валуйський повіт, Острогожський (під частину), Росошанський повіт, Богучарський повіт, Павловський повіт та Калачевський повіт.

від Гомельської – 1 волость Новозибківського повіту;

від Брянської – 11 сіл Севського та Трубчевського повітів.

Всього 32500 квадратних верст із населенням 1 096 000 осіб, з яких 65% українці і 35% росіяни¹³.

Загалом пропозиція українських представників базувалася на врахуванні як етнографічного, так і економічного чинників. У листі голови Комісії з урегулювання кордонів між УСРР і РРФСР О. Червякова в політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада 1924 р. теж був підтверджений «етнографічний принцип» делімітації кордону: «...заселе-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 57, арк. 54 – 56.

¹² ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1710, арк. 2 –3.

¹³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1813, арк.105.

ної в абсолютній або відносній більшості населення національності даної республіки». Однак, представники РСФРР заявили, «що, у прикордонних районах Курської та Воронежської губерній спостерігається різке вираження черезполосиці розселення українців та великоросів і вважали необхідним покласти в основу не тільки етнографічні, а й такі ознаки як економіка, зручність адміністрування, політичні ознаки»¹⁴.

Зрештою, Москва вправно "переграла" українських урядовців і експертів, висунувши як протипагу етнічному принципу принцип економічної доцільності. Розрахунок робився на те, що за умов розрухи, спричиненою світовою і громадянською війнами, населення радше перейматиметься не доволі абстрактними проблемами "етнічної справедливості", а мотивами кращого забезпечення своїх економічних і соціальних потреб. До того ж утворений зовсім нещодавно Союз створював сприятливу атмосферу для гри на пробуджених інтернаціоналістських почуттях. Тому, приміром, заява крайеконом ради Південного Сходу Росії (квітень 1923 р.) про те, що Таганрог "безумовно необхідний" для Росії, а Україна, мовляв і так має два порти в Азовському морі – Бердянськ і Маріуполь, не викликала з українського боку належної реакції. Контраргументація української сторони на цей раз виходила з традиційних для України "класових мотивацій": ішлося про імовірні негативні політичні наслідки від відриву "селянського" Таганрозького району від пролетарського Донбасу. Але для російської влади ці аргументи вже ніякого значення не мали. На засіданні комісії ЦВК СРСР з районування (листопад 1924 р.) А.Єнукідзе висловився надиво відверто: Україна, мовляв, повинна бачити свій обов'язок в економічному зміцненні СРСР, а зовсім не в тому, щоб "висмикувати українське населення великоруських областей" і цим послаблювати Союз¹⁵.

Хоч більшовицьке керівництво і заклало етнічний чинник у фундамент СРСР, воно і надалі не схильне було враховувати його у практичній політиці. Більше того, воно умисно спотворювало, принаймні в офіційному дискурсі, дані про етнічний склад населення республіки. Загальноживаним штампом була теза про "багатонаціональний склад" населення кожної з них, причому узяті "наосліп" цифри про 100-120 національностей у кожній республіці незмінно зростали і тиражувалися аж до кінця існування СРСР. При цьому умисно не розрізнялися етнічні спільноти і окремі представники етнічних спільнот. "Багатонаціональність" незмінно розглядалася як аргумент на користь неважливості розмов про етнічні кордони, і сам суверенітет республік у такий спосіб ставився під сумнів. Ті керівники України, які легко розгадали цей маневр і рішуче заперечували тезу про багатонаціональність України (М.Скрипник у полемічному запалі говорив

¹⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1813, арк.101 – 103.

¹⁵ Докладніше див.: *Верменич Я.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. – Ч.2. – К., 2009. – С. 52-54.

навіть, що "Україна є найбільш однонаціональна держава у всьому всесвіті"¹⁶) ризикували не лише посадою, але й життям.

Таким чином, у результаті в основу делімітації україно-російського кордону було покладено політико-ідеологічний чинник. Формально він прикривався «зручністю адміністрування». Після численних дискусій та розгляду протестів союзна комісія прийшла до висновку про необхідність приєднати до УСРР Путивльський, Грайворонський і Білгородський повіти Курської губ., а також Валуйський повіт Воронежської губ. Усього пропонувалося приєднати території з кількістю населення 1 млн 18,6 тис. осіб, у т. ч. 591,7 тис. українців.

Території з 1 млн 31,2 тис. осіб (у т. ч. 724 тис. українців) залишилися за Курською і Воронежською губерніями. Однак після протесту російської частини комісії питання було винесене на розгляд останньої інстанції – політбюро ЦК РКП(б).

У квітні 1925 р. в українському керівництві відбулися кадрові зміни. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. Під його тиском ВУЦВК вніс узгоджені з Росією та Білоруссю пропозиції про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. Україна передавала Росії основні території Таганрозької та Шахтинської округ. До УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України була включена одна сільрада Мозирської округи. До складу Білорусі Україна передавала частину Олевського, Словечанського та Овруцького районів. Після ухвалення постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 року УСРР одержувала територію, на якій мешкало 278,1 тис. осіб, і втрачала територію з населенням 478,9 тис. осіб¹⁷.

У грудні 1927 р. у доповідній записці до ЦК КП(б)У П. Буценко констатував: «Таким чином, до настоящего моменту на території РСФРР, що прилягає безпосередньо до УСРР, залишилося українського населення понад 2 млн, що проживає компактними масами у Курській, Воронежській губерніях і Північнокавказькому краї. Така ситуація зумовлена завдяки тому, що в основу встановлення кордонів між УСРР та РСФРР не був покладений етнографічний принцип»¹⁸. Під політичним тиском Кремля завдяки відмові від врахування етнічного чинника на користь політико-ідеологічних інтересів при визначенні кордонів значні масиви земель Донецької, Чернігівської, Курської і Воронежської губерній, де українці становили абсолютну більшість, були приєднані до Російської Федерації або залишилися у її складі.

¹⁶ Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 121.

¹⁷ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.3144, арк.162.

¹⁸ Там само, арк. 158.

Розділ 3

ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА

Нагорна Лариса (Київ)

**Образ міста: регіональні аспекти
вітчизняної візуалізації**

Кайсарова Жанна, Бабюх Віталій (Казань)

**Понятие «город» и типологизация
городов: проблемы соотношения
при определении даты
возникновения городских поселений**

Водотика Тетяна (Київ)

**Особенности модернізаційних процесів
у містах Наддніпрянщини
другої половини XIX ст.:
нові джерельні пошуки**

Лариса Нагорна

**ОБРАЗ МІСТА:
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ**

У свій час Мірча Еліаде висловив цікаву думку: коли люди обирають певну територію як місце проживання, вони спершу намагаються надати їй певної символічної форми. перетворити із „хаосу” у „космос”¹. Включення географічної уяви створює своєрідну метафізику території, надовго визначає конфігурацію її політико-географічного образу. При цьому, за спостереженням російського геофілософа Д.Замятіна, реальні процеси освоєння географічного простору та їхні геофілософські образи часто перебувають нібито у протифазі. „Геополітичні простори з самого початку „заряджені” на свою власну деформацію і зміну первісного образу („іміджу”). Серії геополітичних образів можуть сприйматися як калейдоскоп, який формує динамічне поле цих образів. Цей унікальний простір ніби закладає в середину себе швидкість і темпи прискорення описаних процесів – тим самим час виявляється розчиненим і „перетравленим” у рамках простору, який здійснює „моніторинг” самого себе”².

Пізнавальні „повороти”, одним з яких на рубежі тисячоліть став візуальний (пикторальний), сфокусували наукову увагу навколо проблем простору, якому у традиційній просторово-часовій парадигмі зазвичай відводилося другорядне місце. Науковці всерйоз замислилися над секретами топофілії – своєрідної прив’язаності людини до освоєної й обжитої нею території, впритул зайнявшись проблемами динаміки знакових і символічних ознак культури певного місця, просторової метафоризації, простору пам’яті і уяви. Емпіричні дослідження підтвердили припущення, неодноразово висловлювані філософами й істориками: атмосферу Дому для людини значною мірою визначають символи, культурні коди, прийоми репрезентації спадщини. Мозаїка просторового досвіду конкретної людини складається із безлічі різнокольорових фрагментів, причому не лише їх розташування, але й домінуюча у даному соціумі система їхнього осмислення впливають на душевний стан людини та її політичні орієнтації. „Регіоналізація” простору і відповідних уявлень, формування регіональних і локальних ідентичностей відбуваються в загальному руслі осмислення

¹ Еліаде М. Космос и история. Избранные работы. – М., 1987. – С.38.

² Замятин Д.Н. Феноменология географических образов // http://www.ruthehnia.ru/logos/kofr/2000/2000_06.htm.

ментальних основ буття і у тісному зв'язку із кристалізацією відповідних образно-географічних полів.

Освоєння істориками простору візуального – характерна прикмета нашого часу. Сфера уявленого стала об'єктом прискіпливої уваги у контексті історії ментальностей та ідентичностей. Саме образи роблять історію видимою, відчутною „на дотик”. Зображення дає змогу сполучити реальне й ідеальне, колективне й індивідуальне, когнітивне й ідеологічне. Воно органічно входить у сферу репрезентації, хоч і не завжди легко відповісти на прості, здавалося б, питання: де формуються образи – у свідомості, у пам'яті, в уяві? Як вони функціонують? Як співвідносяться з реальністю? Чому ідеологи опановують сферу візуального активніше, ніж науковці?

Реалії сучасного буття людини, пов'язані з розширенням комунікативного простору, впливом віртуалізації на свідомість, розвитком туризму, з одного боку, і далеко не завжди позитивним впливом ринкових відносин на середовище проживання людини, з другого, зумовлюють потребу в поглибленому осмисленні на міждисциплінарній основі того „простору ідентифікації”, який визначає характер взаємин людини з довкіллям та її поведінкові реакції. Вихід поза межі традиційних рамок „галузевого” знання стає нагальною потребою, і найпродуктивніший спосіб її реалізації полягає в уведенні просторових категорій у загальний контекст дослідження інакшості. Мейнстрім сучасної світової соціогуманітаристики пролягає через аналогії, протиставлення, перехресні запозичення. „Образи Інших” – країн, регіонів, міст, визначних постатей – слугують водночас і певним еталоном, і мірилом специфічності, і критерієм несприйняття.

Таке гнучке розуміння знання – не стільки як акумуляції інформації, скільки як контекстуалізації смислів – покликало до життя нове бачення прикладної історії (*public history, history marketing*), орієнтованої на забезпечення діалогу між суспільством і наукою в осмисленні минулого. У баченні науковців Франкфуртського інституту прикладної історії надзвичайно важливо навчитися „читати простір”, адже опитувати можна не лише людей, але й культурні ландшафти й міста. Останні можна розуміти як тексти, придатні для дешифровки історичних наративів. „Зіткнення з конкуруючими інтерпретаціями, реконструкція складних соціальних взаємодій у минулому й дешифрування „несинхронності одночасного” дають змогу досягти диференційованого розуміння історичної „дійсності”³.

Конкуруючі інтерпретації у даному випадку – не казус. а норма, і міська історія дає безліч підтверджень цього. Адже, сформувавшись у певному реальному чи віртуально-символічному просторі, під впли-

³ Аккерман Ф., Аккерман Я., Литтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 3. – С.231 – 232.

вом естетичних уявлень свого часу, географічні й художні образи починають жити своїм життям, за власною логікою, і семіотична структура даної місцевості справляє помітні – як прямі, так і опосередковані – впливи на історичну свідомість. Осмислюються вони переважно у площині геокультурних підходів, але останні „працюють” лише у зв’язці із застосуванням геополітичних та гео економічних категорій. Геополітика пропонує ключ до з’ясування змін циклів гегемонії на тих чи інших територіях і, відповідно, до пояснення специфічності центр-периферійних відносин та прикордонних взаємодій. Правильно вибудовані моделі гео економічної динаміки прояснюють закономірності розвитку ринків, формування форм власності та їх впливу на суспільні умонастрої. Найбільш наочно ці впливи простежуються у „ просторі Між” (термін О.Ахієзера), у різних буферних та проміжних територіальних зонах, на пограниччях тощо. Геософія, що є за своїм глибинним змістом культурно-історичною геополітологією, фокусує увагу на силах тяжіння й відштовхування, значною мірою сформованих символічними чинниками.

Місто – найбільш вдячний об’єкт для таких досліджень. Саме за умов урбанізму, констатував П.Рікер, краще помітна робота, здійснювана часом у просторі. „Місто зіштовхує в одному й тому ж просторі різні епохи, відкриваючи погляду історію смаків і культурних форм, що вже відстоялася. Місто дає одночасно бачити себе й читати. Переказаний час і освоєний простір тут переплетені тісніше, ніж в окремій будівлі. До того ж місто, у порівнянні з домом, стає ареною більш складних почуттів, оскільки надає простір для переміщення, зближення, віддалення. У місті можна відчути себе таким, що збився з дороги, заблудився, загубився – у той час як його публічний простір, його площі із звучними назвами запрошують до проведення меморіальних заходів і торжеств, що стали ритуальними”⁴.

За точним спостереженням публіциста П.Вайля, загадковий зв’язок людини з містом як ареалом її проживання пояснюється наявністю особливого *genius loci*, генія місця, що формує матеріальний результат у тісному зв’язку з інтелектуальними, духовними, емоційними зусиллями. На лініях органічного перетину цих зусиль формується „нова, невідома раніше реальність, яка не проходить ні за відомством мистецтва, ні за відомством географії”⁵.

Претензії на освоєння цього символічного простору останнім часом дедалі впевненіше виявляють геофілософія, культурологія, історична семіотика, геортологія. Поняттям „культурний ландшафт” досить точно передається стан духовної синхронії/асинхронії, який формує в масштабах міста чи села мережу групових та особистісних зв’язків, атмосферу постійного діалогу й полілогу, без яких повнокровне міське

⁴ Рікер П. Память, история, забвение. – М., 2004. – С. 208.

⁵ Вайль П. Геній місця. – К., 2001. – С.4.

життя перетворюється на хаос симулякрів. Реальна й опоетизована система знакової символіки – потужний чинник впливу на формування „згустків” інтелектуально-духовної енергії, які роблять життя городян осмисленим і насиченим. Призначення культурних символів полягає у формуванні й підтриманні цілісного простору міста, його специфічної аури. Неабияке значення у наш час має і „зовнішня” функція образу міста, що має стимулювати активізацію його комунікативних зв'язків, інвестицій, фінансових та міграційних потоків.

Попри вирішення за допомогою знаків і символів певних політичних та ідеологічних завдань завжди має значення співрозмірність освоюваного у такий спосіб простору з екологічними потребами, інтересами й настроями мешканців. Особливого значення при цьому набуває вже саме ім'я міста – топонім, а також практика коригування та зміни урбанонімів. Мова форм міста – його планувальної структури, силуетів забудови, розміщення й символічної завантаженості пам'яток, музеїв тощо – також може багато сказати вдумливому досліднику про той духовний потенціал, який характеризуватиме „дух місця” упродовж багатьох років і навіть століть. Освоєння цього порівняно нового, семіотико-культурологічного проблемного поля здатне істотно розширити діапазон регіональних досліджень, збагатити палітру сучасної урбаністики й історії повсякденності.

Можна по-різному ставитися до креативного наповнення поняття „метафізика міста”, активно використовуваного російськими містознавцями⁶. Найчастіше у це поняття вкладається система відчуття громадянами духовної атмосфери міста, а також проблем, породжуваних надмірною скученістю людей у містах. Але безумовно продуктивними слід вважати пропонувану при цьому настанову на дослідження міста через систему відповідних міфів і символів, а також спроби поділяти ці символи на адекватні й створювані з політичною чи ідеологічною метою.

Системи символів, знаків, архетипів, стереотипів, які дають уявлення про образ міста, його обличчя, являють собою саме ті елементи міської семіотики, які останнім часом привертають особливий інтерес теоретиків архітектури, географів культури, соціологів, що досліджують соціальне самопочуття людини. Американський урбанолог Кевін Лінч присвятив багато років спеціальним дослідженням образів міст, переконливо довівши, що мистецтво формування міст – особливе, відмінне і від архітектури, і від різних видів раціональної організації довкілля. „Місто саме по собі – символ складності суспільства, і якщо у зоровому відношенні він добре організований, цей символ

⁶ Див., напр.: *Немчинов В.М.* Метафізика города // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М. 1995 – С.234 – 240; *Фокина Т.П.* Метафизические измерения культурно-символического пространства Саратова // Пространственность развития и метафизика Саратова. – Саратов, 2001. – С.56 – 57.

набуває особливої виразності”. Місто – поліфункціональна, рухома організація, осердя безлічі функцій, і естетична серед них – далеко не остання за значимістю. Якщо форма міста відбиває спільні настрої й очікування його мешканців, вона породжує почуття спільності, стає впізнаванною, а отже, дає змогу кожному городянину доповнити її власними враженнями, пов’язати з нею особисті асоціації.

Флоренція в авторському баченні – місто з потужною індивідуальністю, яке викликає глибоку прив’язаність у безлічі людей. „Поza залежністю від економічних чи соціальних проблем жити у такому оточенні – означає дати життєвому досвіду додаткову глибину, почуття задоволення, меланхолії чи причетності”. З таким містом люди відчувають себе пов’язаними міцними узами історичного або суто особистісного змісту. Предметно досліджуючи образи міст своєї Вітчизни – Бостона, Лос-Анджелеса, Джерсі-Сіті, Лінч переконливо доводить, що система сприйняття людиною свого оточення – головний критерій цінності останнього і водночас солідна основа для саморозвитку індивіда. „Образ оточення, узагальнена мисленнева картина навколишнього матеріального світу у свідомості людини має ключове значення. Цей образ одночасно і результат безпосереднього відчуття, і пам’ять про минулий досвід, і він відіграє принципову роль як в осмисленні інформації, так і у керівництві дією”⁷.

Образ міста – доволі емке й насичене поняття, і не випадково воно дістало докладну розшифровку у „Міжнародній хартії про охорону історичних міст” (1987). У це поняття вкладено сукупність типових ознак, що становлять матеріальну й духовну основу міської культури – від форми міста, яка визначається мережею вулиць, розташуванням площ, храмів тощо, до його функціонального призначення, сформованого тривалою еволюцією. Масштаб міста і його стиль розглядаються як найважливіші компоненти освоєного людиною простору і як засіб забезпечення її комфортного співіснування з довкіллям⁸. Не випадково останнім часом спостерігається бурхливий розвиток соціотопографії – дослідження урбанізаційних процесів у тісному зв’язку з територією, з нанесенням результатів досліджень соціальної історії на топографічну підоснову. Щоправда, такі дослідження потребують солідного архівного забезпечення, а ступінь збереженості архівів в Україні залишає бажати кращого. Тому реально соціотопографічні підходи у нас впливають на історіографічний процес лише у західному регіоні, насамперед завдяки вартісним працям з історичної топографії Львова⁹.

⁷ Лінч К. Образ города. – М., 1982.

⁸ Праці Центру пам’яткознавства. Вип.1. – К., 1992. – С.56 – 58.

⁹ Див., напр.: Капраль М. Національні громади Львова XIV–XIX ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003; Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів, 2006.

Оцінити ж загальний стан образно-символічної складової у світовому й вітчизняному містознавстві доволі складно, насамперед через масштабність і багатогранність проблеми міста як такої. Сучасна філософія урбанізму базується на пріоритетному інтересі до простеження еволюції міст у контексті цивілізацій, способів виробництва тощо та дослідженні їх багатоманітних функцій. Коли ж справа доходить до дослідження особливого у конкретному хронотопі, увага фокусується здебільшого на динаміці міського життя, проблемах управління тощо. Проблема *топіки* як просторового розташування (термін Л.Альтюссера) рідко потрапляє у фокус уваги. Тим часом суспільство як структуроване ціле неможливо повноцінно осмислити без просторової фіксації кожного з етапів його еволюції і виділення його найтипівіших культурних ознак.

Російський регіонознавець Р.Туровський пропонує представляти культурний і політичний ландшафти як тришарові системи. Їхні композиційні шари – природний, втілений і ідеальний. Природа вибудовує свої рамки для політичної творчості (у тому числі й у сфері дизайну). Людина втілює свої задуми, перетворюючи ландшафт згідно своїх уявлень, зручностей і уподобань. Від давніх часів властители використовували такі перетворення як своєрідні рекламні кампанії і як доказ власної могутності. Інколи вони навіть не замислювалися над тим, як сприйматимуть нащадки їхній максималізм. Але безвідносно до цього все створене людиною з часом перетворюється у той ідеальний шар, який дає змогу говорити про ідеологічне наповнення культурного ландшафту і про його інформаційний зміст. І навіть у тому випадку, коли у візуальному ландшафті ці зміни малопомітні, вони перетворюються на елемент політичної культури і визначають характер як архетипів свідомості, так і поведінкових стереотипів¹⁰. З цього погляду спотворена архітектурним несмаком головна площа Києва ще довго буде сприйматися як віддзеркалення готовності політичної й культурної еліти жити з головою, повернутою назад.

У кожному ландшафті можна бачити взаємодію фізичних (природних) і метафізичних („рукотворних“) елементів, і останні інколи здатні сказати про епоху і стан політичної культури більше, ніж писемні джерела. Утім, у поняття культурного ландшафту входять і політико-культурні феномени, що мають писемну природу – політичні трактати, ідеологічні проекти тощо. Ті історичні пласти, які закарбувалися в історичній пам'яті і несуть у собі політичну інформацію, також є компонентом політичного ландшафту. І як у кожній епохи – своя територіальна система політичних ландшафтів, так і у кожного регіону й міста – свої політико-ландшафтні ознаки. За Д.Зам'ятиним,

¹⁰ Туровский Р.Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1995. – №3. – С.33 – 44.

суспільна свідомість у будь-яку історичну епоху по суті являє собою гетерогенне ментальне поле, в якому одночасно співіснують і взаємодіють різні за походженням образи. Географічний образ – це система взаємопов'язаних і взаємодіючих знаків, символів, архетипів і стереотипів, феномен культури, здатний служити характеристикою стадіального й унікального стану суспільства. Його можна розглядати як нижню страту, над якою розташовуються локальні міфи, а ще вище – територіальні ідентичності й культурні ландшафти. Саме географічне уявлення в кінцевому підсумку формує реальну географію й топографію регіону. А отже, неминуче виникає завдання управління географічними образами як особлива галузь стратегічного аналізу й прогнозування. Йдеться, зокрема, й про ідентифікацію й наступну розробку прихованих, неявних образів з уведенням їх в активний політичний, соціальний і економічний дискурс¹¹.

Якщо говорити у цьому зв'язку про ті образи регіонів і міст, які в Україні історично склалися, то доведеться враховувати як за давніми історичні традиції, так і особливо вплив тих центрів, від яких у різні часи українські землі були залежні. Київ зберіг (хоч і у дуже стертому вигляді) ознаки губернського центру Російської імперії, у Львові на кожному кроці проступають виразні риси спадку Габсбурзької монархії. Нині, на фоні інтенсивного осмислення соціумами свого минулого, пошук символів і кодів виступає як одне з ключових завдань місцевих еліт. Нове освоєння культурного ландшафту – це водночас і збереження найвиразніших ознак спадщини, і пошук нових форм, здатних відобразити веління часу, і індивідуальна творчість митців, яка не завжди адекватна викликам доби. Дуже часто це і ледь замаскований засіб цілеспрямованого ідеологічного впливу на свідомість. У будь-якому разі цікаво простежувати, за допомогою яких засобів місцеві еліти намагаються створити привабливе обличчя своїх регіонів і з якими невдалими трансформаціями культурного ландшафту доведеться миритися тим, хто прийде нам на зміну.

Після всього сказаного вище не доводиться дивуватися тому, що топоніміка й меморіали у різних регіонах України відбивають полярні ціннісні стереотипи й гостро відмінні орієнтації. У статті, присвяченій відображенню на картах символічного простору управління, соціолог Л. Малес пропонує власну класифікацію притаманних регіональній ідентичності соціально-статусних чи субкультурних символів за такими іпостасями: „губернська” (з романтизацією царських часів та російської еліти); „радянська” (з акцентом на характерний для того часу патерналізм і апелюванням до трудівника); „патріотична” (з акцентом

¹¹ *Замятин Д.Н.* Пространство как образ и трансакция: к становлению геономики // *Полис.* – 2007 – № 1. – С. 168 – 183; *він же:* Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // *Ейдос.* Вип.6. – К., 2011/2012. – С.489 – 537.

на українську належність та її героїв); „міщанська” (з акцентом на повсякденність, апелюванням до обивателя, простого мешканця). Кожна з цих іпостасей має свої соціокультурні засади і використовує відповідний пласт історичної пам'яті. Використання відповідних символів-маркерів певної ідентичності автор розглядає як своєрідний фільтр для виокремлення кожною з політичних сил власного (потенційного) електорату чи клієнтури в недостатньо диференційованому для цього середовищі великого міста¹².

„Перемалювання” карт і планів міст в Україні почалося з перших днів незалежності під гаслами „національного відродження” і „розбудови держави”; передбачалося, отже, явне домінування „патріотичної” складової. Проте радикальне утвердження „українськості” з майже цілковитим позбавленням від радянської спадщини у топоніміці і меморіальній політиці відбулося лише у західних областях. У Львові з назв вулиць зникли навіть імена Пушкіна й Лермонтова (замість останнього у назві вулиці увічнили Джохара Дудаєва). Не стало й вулиці маршала Конєва – попри те, що завдяки вдалому тактичному маневру саме цей воєначальник виявився рятівником міста від зруйнування.

Зовсім іншу картину спостерігаємо на Сході України, де у топоніміці й досі домінують радянські символи. І справа, зрозуміло, не лише у тому, що лише у Донецькому регіоні є 1350 топонімів, пов'язаних з радянським періодом, і що не так просто знайти кошти на заміну табличок, паспортів, перереєстрацію підприємств та установ. Значно більше важить своєрідна психологічна інерція – в системі цінностей людини Сходу і Півдня України „старі” символи важать більше, ніж нові.

У цьому контексті доречною є постановка питання про витоки й джерела такого прикметного явища, як міська саморефлексія, пов'язана із світовідчуттям, сформованим конкретним культурним середовищем. Помітну активізацію інтересу до її дослідження, переважно на матеріалі просторових образів міст радянської епохи, виявляють останнім часом російські науковці. Читачі нашого щорічника вже мали можливість ознайомитися з результатами цікавого дослідження містознавців Сибіру, присвяченого культурному простору міст регіону радянської доби. Уведення проблеми формування просторових уявлень у регіональний контекст дало фахівцям-сибірознавцям змогу виділити основні лінії руху дослідницької думки, що забезпечили можливість створення „збірної”, значною мірою універсальної моделі образу радянського міста як своєрідного „тексту”. „Метафізична” модель вивела на дослідження „духу місця” відповідно до запитів конкретної доби, „гуманітарно-географічна” дала можливість простежити тенденції у формуванні міфології міського простору, „історико-культурологічна” проклала шлях до розгляду міста як сим-

¹² Малес Л. Карта міста: символічний простір управління // Критика. – 2007. – Ч.1. – С.17 – 19.

волічної системи, що піддається розшифруванню за допомогою преси, візуальних матеріалів, натурних обстежень тощо¹³.

Здається, що такі підходи, сформовані на основі здобутків герменевтики, історичної семіотики, історичної антропології, можуть виявитися продуктивними для дослідження міської історії у найширшій ретроспективі і у найрізноманітніших територіальних ареалах. Історія міст обчислюється тисячоліттями, і найбільші з них уже задовго до нашої ери являли собою своєрідні агломерації з притаманними їм відстанями, засобами зв'язку, способами освоєння і осмислення простору. Згадаємо закріплену у Ветхому заповіті Біблії згадку про месопотамську Ніневію – за свідченням пророка Іони, „це було місто велике-превелике, на три дні ходи”, і проживало у ньому 120 тис. чол. і безліч худоби¹⁴. Сьогодні важко уявити собі, якими були обриси таких міст, але напевне можна сказати, що вони навряд чи могли існувати без захисту у вигляді могутніх валів, а їхніми просторовими домінантами і водночас ідеологічними символами були святилища й храми.

Приміром, у Херсонесі, заснованому греками на Гераклеїському півострові Таврики у VI ст. до н.е., головною домінантою було святилище Діви, про яке згадує Страбон. На честь Діви Партенос було споруджено Парфенон, який простояв 800 років і був зруйнований у 325 р., коли у Херсонес прибув єпископ Капітон у супроводі 500 солдат з метою навернення місцевого населення у християнство. Парфенон не просто зруйнували – у спеціально споруджених печах спалили мармурові деталі й статуї, а вапно, одержане в такий спосіб, пішло на будівництво храму в ім'я апостола Петра, що виріс на місці Парфенону. Сьогодні залишків ані античного, ані християнського храмів археологи не виявили; до нашого часу дійшли лише постаменти для бронзових статуй, що прикрашали дільницю навколо храму, та уламки мармурових скульптур¹⁵.

Ареал Причорномор'я наче самою природою призначений для міського життя, але його привабливість водночас перетворювала його на поле постійних битв. Могутність Херсонеса підривали по чергово скіфська, римська, візантійська експансія, напади Русі, печенігів, половців. Після того, як у 1299 р. Херсон був розгромлений полчищами Ногая, надій на відродження міста майже не лишилося. На цілі століття величезний регіон Північного Причорномор'я і Нижнього

¹³ Рыженко В. Исследователь в современном междисциплинарном пространстве: возможности изучения образов и пространства города советской эпохи // Регіональна історія України. Вип.3. – К., 2009. – С.85 – 112; Вип.4. – К., 2010. – С.193 – 216.

¹⁴ Біблія або книги Святого письма старого і нового заповіту. – Ukrainian Bible, 1991. – С.927 – 928.

¹⁵ Скржинська М. Парфенон у Херсонесі Таврійському // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип.6. – К., 2006. – С.67 – 84.

Подніпров'я перетворився на суцільне Дике поле без будь-яких ознак міського життя.

По суті лише Києву вдалося пронести через віки ауру „богохранимого града”, „Другого Єрусалима”. Від часів Ярослава держава разом із церквою творила міф християнського царства, „Раю/Града небесного”. І хоч реальна доля Києва значно більшою мірою залежала від геополітичних чинників і процесів аграризації, Київ зберіг значення головного міста „всієї Русі” насамперед завдяки своїм сакральним символам¹⁶.

Як правило, образи міст формуються в процесі тривалої еволюції, відображаючи напластування епох і архітектурних стилів. Найпоказовіший вітчизняний приклад – Львів, якому пощастило, на відміну від Києва, зберегти значну частину своєї архітектурної спадщини. У Львівському державному архітектурному заповіднику під державною охороною перебувають 432 пам'ятки, 198 з них мають статус об'єктів загальнонаціонального значення. Золотий фонд міста і його головні символи – ренесансні будівлі, насамперед комплекс Успенського братства, Вірменський собор, каплиця Боїмів, житлові будинки на площі Ринок тощо. Промовистим символом Львова стала одна з кращих у Східній Європі будівель у стилі рококо – Собор святого Юра XVIII ст. Історичний центр міста внесений до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Більш як тисячолітній досвід вітчизняної міської культури доводить: об'єднувальну силу й ідентифікаційну функціональність мають лише автентичні символи, ті, які виростають із життєвих потреб відповідних соціумів. Коли ж міська символіка нав'язується вольовими зусиллями правителів, її вплив на формування образу міст може бути від'ємним, особливо у сукупності із системою відповідних міфів. Показова з цього погляду „відроджувальна активність” Катерини II у сумнозвісному „грецькому проекті”. Відвойоване у Османської імперії Північне Причорномор'я і нижнє Подніпров'я в уяві імператриці мислилися як плацдарм „руху на Південь”, з прицілом на відібрання у турок усієї території колишньої Візантії, а майбутнім візантійським імператором мав стати онук імператриці Константин. Новоспоруджуваному губернському центру імператриця вирішила дати своє ім'я. Антична символіка мала стати в нагоді, щоб, за словами автора біографії фаворита імператриці Г.Потьомкіна, створити враження осяяння древнього Понтійського царства новим світлом. „Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникаль Пантикапеумом, Тамань Фанагорией и проч.»¹⁷.

¹⁶ Докладніше див.: *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011. – С.146 – 155.

¹⁷ *Самойлов А.Н.* Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Русский архив. – 1867. – С.1015.

Здавалося, ніщо не заважало й Катеринославу стати омріяним „південним Петербургом”, призначеним „для високих державних цілей”. Надавши місту власне ім’я, імператриця вже бачила у своїй уяві „нові Афіни” як центр величезного новоосвоюваного простору, з власним університетом, розвинутою транспортною мережею, а головне – із символічним призначенням – „отрясть и истребитъ воспоминание о варварах», що цей край, на її переконання, віддавна населяли. Уважні дослідники міст-попередників Катеринослава О.Репан, В.Старостін та О.Харлан зауважують, що вже сама назва міста символізувала пафос колонізаційного процесу, при цьому йшлося, по-перше, про місто „без коріння”, нічим не пов’язане із попередньою містобудівною традицією, а, по-друге, про мультикультурний метрополітенський центр колонізаційного освоєння¹⁸.

Виявилось, однак, що символіка – річ зовсім не першорядна для формування обличчя міста, зручного для мешканців і придатного для виконання певних державних функцій. Намагання відшукати для губерньського центру неосвоєний, достатньою мірою забезпечений водними та іншими природними ресурсами масив призвело до першої невдачі, яка досить швидко відгукнулася не лише матеріальними, але й символічними втратами. Місто почали будувати у 1777 р. при впадінні р. Кільчень у Самару, доручивши справу його планування відомому архітектору М.Казакову. Уже того року почали вимальовуватися перші містобудівні доміанти – будівлі губерньського та купецького правління, житлові будинки для губернатора, лазарет тощо. Однак відразу ж стало очевидно: місце розташування губерньського центру обрано невдало. Оточена з трьох боків водою, ця місцевість щороку зазнавала руйнівних повеней.

План перенесення губерньського центру на нове місце почали реалізовувати у 1784 р. „Старий” Катеринослав перейменували у Новомосковськ із статусом повітового міста, а новому губерньському місту, також під назвою Катеринослав, указом імператриці призначалося „быть по лучшей удобности на правой стороне реки Днепр у Кайдака». Новий Кодак (Кайдак) був, однак, донедавна центром козацької паланки. Оскільки така спадкоємність не вписувалася у концепцію спорудження губерньського центру „на порожньому місці”, зроблено було все для того, щоб заперечити не лише прямий зв’язок Катеринослава з Новим Кодаком, але й саме існування міста до 1787 р. Літочислення Катеринослава велось від його відвідин Катериною II і закладення нею 9 травня 1787 р. Преображенського собору.

Ідею „південного Петербурга”, однак, і на новому місці реалізувати не вдалося, хоча до проектування й будівництва Катеринослава було залучено таких відомих зодчих, як А.Захаров, І. Старов, В.Стасов.

¹⁸ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII – XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К., 2008. – С.219 – 220.

Можливо, тому, що й це місце виявилось не ідеальним для адміністративного центру – місто забудовувалося з двох протилежних кінців, розділених глибокими ярами. До середини XIX століття воно не мало водогону й каналізації, страждало від повеней та епідемій. Смерть Катерини II на якийсь час позбавила його навіть гучного імені, бо все, що нагадувало про матір, викликало лють Павла I. Отже, з 1797 по 1802 рік Катеринослав іменувався Новоросійськом. Надалі, щоправда, його долю круто змінило відкриття в регіоні покладів залізної й марганцевої руд і прискорене залізничне будівництво. Місту судилося стати потужним промисловим центром, і його обличчя почали визначати домни, коксові й мартенівські печі. Величезний, слабо контрольований приплив населення зумовив появу безлічі нових проблем – з нестачею впорядкованого житла, постійним погіршенням санітарних умов, зростанням злочинності тощо.

Утім, міф про особливе призначення Катеринослава хоч і помітно потьмянів, але не зник, трансформувавшись у символ „нової Америки”. Бучно було відсвятковано у 1887 р. сторічний ювілей міста. Надалі, щоправда, заплутана початкова історія Катеринослава спричинила цілковитий різнобій у відзначенні ювілейних дат, і символічному образу Дніпропетровська чималої шкоди завдає й до сьогодні справжня „інформаційна війна” з приводу першовитоків міста – з мітингами, маніфестаціями, гострою полемікою у пресі. Поки що у якості відправної віхи фігурує умовна дата заснування Катеринослава на Кільчені – 1776 рік¹⁹.

Сучасна місцева влада не байдує до проблем образу міста. Свідченням цього можуть бути тривалі дискусії навколо прапора Дніпропетровська, затвердженого міськрадою лише з третьої спроби. Але навіряд чи цей символ задовільно відіграватиме консолідаційну роль, радше навпаки. Адже в його основу закладено несумісну символіку – шаблю й стрілу як символи Самарської паланки Запорозької Січі вміщено на щит з короною, де в дореволюційні часи красувався вензель Катерини II. Як вважає координатор громадської організації „Цивільний актив Дніпра» А.Денисенко, „влада Дніпропетровська й досі не може визначитися з історичним корінням міста. Одні вважають, що його заснували Катерина і Потьомкін, другі – що історія Дніпропетровська починається від польської фортеці Кодак, треті – від старовинного козацького містечка Самарь. Така плутанина не сприяє створенню символіки, яка б об'єднувала, а не роз'єднувала містян”²⁰.

Неоднозначно сприймається і новий брендовий знак Херсона – міста, також тісно пов'язаного з масштабними проектами Катерини II;

¹⁹ Докладніше див.: *Верменич Я.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – С.276 – 280; *Кавун М.* Днепропетровская хронология // <http://mkavun.narod.ru/hronologia.doc.html>.

²⁰ *Рижков В.* На прапорі Дніпропетровська „пригладили” хвилі // *День.* – 2012. – 13 грудня.

тут вона планувала провести коронацію онука на престол відродженої Візантії. Але місце для Херсона теж було обрано невдало, особливо якщо мати на увазі план розміщення Чорноморського флоту. Дніпро у цьому місці мілкий, і далеко не кожне судно могло сюди заходити; гирло доводилося постійно поглиблювати. І хоч Херсон мав статус губернського міста, він не міг конкурувати зі значно більш вдало розташованими Одесою й Миколаєвом. Ретельно розплановане місто забудовувалося за канонами класицизму, але довго не могло позбутися ознак провінційності – аж до того часу, коли Херсон став у 70-х рр. ХХ ст. центром цивільного суднобудування і кількість його населення наблизилася до 400 тисяч.

Зображення вітрильника на радянському гербі міста і донині лишається його символом. Один з авторів путівника по Херсону М. Гомонюк вважає цей символ вдалим: „Вітрильник біля пірсу, на вічному приколі. Він децю проржавів, трохи занедбаний, але все ще з гарними обводами і готовий до плавання”²¹. А проте ностальгічні настрої щодо спадщини Російської імперії проглядаються навіть у діях міської влади. Чи не тому газета міськради має назву „Херсонський Вісник”, а на офіційному сайті міста фігурує заголовок „Благополучный град Херсонъ”²². Утім, мешканці міста не схильні сприймати власне місце проживання і його архітектурне обличчя як „благополучні”. Помітне погіршення його стану фіксує дійсний член УНК (ІКОМОС) Міжнародної ради з питань пам’яток та визначних місць С. Дяченко, який вважає, що „і центр міста, і вся його територія перетворилися на архітектурний смітник”²³.

Що ж до Херсонської області, то на роль її символу віднедавна претендує брендовий знак „Скіфське сонце”. На офіційному сайті обласного відділення Спілки рекламистів України про нього ідеться як про „уособлення усіх переваг і достоїнств нашого краю”. Але таку думку поділяють далеко не всі херсонці. Багато хто побачив у ньому стилізовану свастику²⁴.

Третє місто, до формування образу якого доклала руку Катерина II – Одеса. Останній більшою мірою вдалася роль південного „вікна у Європу” і своєрідного символу античного впливу. Саме ім’я Одеси наслідувало назву грецької колонії, хоч і розташованої, як з’ясувалося згодом, зовсім в іншому місці. До обраного для Одеси місця теж можна було пред’являти чимало претензій – плато висотою до 50 м круто спадає до моря, створюючи постійну загрозу зсувів, а рівнинне розташування північної частини міста – Пересипу – потребувало захисту від підтоплень. На території Одеси немає річок і озер, що зробило над-

²¹ Десятерик Д. Сибарити сірих вітрил // День. – 2012. – 27-28 липня.

²² Антипенко І. Що приховують старі літери? // День. – 2012. – 17-18 серпня.

²³ Місто, що надихає // День. – 2012. – 25 грудня.

²⁴ Лубчак В. Херсонщину символізує „Скіфське Сонце” // День. – 2012. – 13 грудня.

звичайно гострою проблемою її водопостачання. Проте майже не замерзаюча взимку Одеська затока створила безліч переваг для влаштування тут найбільшого у новоосвоєваному регіоні порту, а одержані від російського уряду пільги й преференції дали змогу ці переваги успішно реалізувати. Статус порто-франко – вільного безмитного ввозу і вивозу товарів, що діяв з 1819 по 1859 рр., забезпечив Одесі роль найбільшого поставщика пшениці на європейські й південні ринки, а відтак і вивів її на четверте місце в імперії за кількістю населення.

Символічний статус Одеси утверджувався не менш феєрично, ніж її економічний ресурс. Образ міста було сформовано напрочуд вдало завдяки передовим (мегаполісним) планувальним ідеям Ф.Деволана, а також створеним під виразним впливом класицизму архітектурним ансамблям Ф.Боффо, Т. де Томона, А.Мельникова. Своєю довершеністю і вдалим поєднанням ландшафту й міської забудови і сьогодні вражають ансамблі Приморського бульвару і прилеглої площі, старої Біржі, Потьомкінських сходів тощо. Будучи офіційним центром Новоросійського краю з 1805 по 1874 рік, Одеса зуміла упродовж цього часу утвердити себе в ролі потужного культурного центру з першим на українських теренах музеєм старовини, університетом, астрономічною обсерваторією, публічною бібліотекою. Тут практично було започатковано дослідження античного спадку на території Російської імперії, що дало змогу місту акумулювати потужний науковий ресурс у гуманітарній сфері.

Якою мірою цей спадок „працює” на образ сучасної Одеси? На думку художника і кінодраматурга Є.Голубенка, одесита з 40-річним „стажем”, „слова красуня-Одеса по відношенню до цього міста-інваліда звучать як іронічне знуцання...Ароматом міста став несмак і недоладність”. Хоч архітектурний скелет міста дуже комфортний, матеріал, з якого його будували, м’який і пористий черепашник, „не витримав соцреалізму”. Щоб розгледіти красиві в минулому споруди, „на місто треба дивитися дещо примружившись”. Не прикрашають Одесу й руїни заводського типу, яких особливо багато з’явилося за останні 20 років. Хоч смерть естетичного відчуття, зауважує майстер, особливість не однієї лише Одеси²⁵.

Доволі сумною, за визнанням мешканців, є доля Миколаєва. Візитною карткою його було суднобудування, а ще Адміралтейство й адмірالی. Сьогодні ці символи втратили привабливість. І зовсім не випадково пошук нових смислів тут почали пов’язувати з відтворенням образу ймовірно згаданого в „Одіссей” „граду кімерійського”. Багато-річною працею археологів на території „Дикий сад” переконливо доведено існування тут міста, на 700 років старшого за Рим. Розкопані, зокрема, залишки захисних і культових споруд, житлових кварталів і ремісничих майстерень, портової інфраструктури. Аналогів цим пам’яткам доби пізньої бронзи на території Причорномор’я немає. Але

²⁵ Про Одесу // День. – 2012. – 17 – 18 серпня.

влада не поспішає перетворити унікальний археологічний комплекс на „місце пам'яті”, яке, за висновками фахівців, могло б зробити Миколаїв з округою Причорноморським туристично-рекреаційним центром і незмірно збільшити інвестиційну й туристичну привабливість усього регіону. Відповідний проект розроблений до деталей²⁶. Але чи скоро у влади та громадськості дійдуть руки до його реалізації?

Неоднозначним є і символічний образ Харкова, який, за оцінкою його „біографа” В.Кравченка, упродовж двох століть „зробив стрімку кар'єру, піднявшись від дерев'яної фортеці на степовому фронті до стратегічно важливого транзитного вузла, метрополії величезного регіону, сучасного мегаполіса”. Образи й міфи Харкова цей автор схильний розглядати у тісному зв'язку з відповідними колективними ідентичностями та їх репрезентаціями у російському, українському та радянському національних наративах. „Місто науки та храм торгашів, колиска українського національного відродження та форпост російщення, столиця – чи то перша, а чи друга, чи то регіону, чи держави – все це є породженням мінливого суспільно-політичного контексту, в якому постало й розвивалося місто, і свідченням рухливості історичних кордонів і реконфігурації регіону, де його розташовано”²⁷.

Революційні катаклізми початку ХХ століття відвели Харкову, з одного боку, роль арени гострої політичної боротьби, в ході якої відбувалося його символічне входження в український національний простір, а з другого – визначили його компромісну місію в реалізації комуністичного експерименту. За Кравченком, роль експериментальної авангардної столиці пролетаріату на українсько-російському порубіжжі Харкову забезпечили потужний промисловий потенціал, можливості транзитного й сировинного центру відносно Донецько-Криворізького басейну, значний прошарок російськомовного фабрично-заводського пролетаріату. Місто встигло побувати і місцем проголошення радянської влади на Україні, і центром економічного регіону „південь Росії”, і ядром Донецько-Криворізької республіки, і, зрештою, столицею УСРР упродовж 1919–1934 рр. Природно, що ці трансформації потребували кардинального оновлення символічного образу Харкова, причому справа не обмежилася увічненням у назвах мало не всіх центральних вулиць і площ імен вождів світового пролетаріату та героїв „боротьби за владу Рад”. Йшлося про масштабну реконструкцію міста зі створенням у центрі найбільшої в Європі площі, обрамленої новими, виконаними у конструктивістському дусі будівлями, а також будинків-комун у нових житлових кварталах, що мали демонструвати переваги „соціалістичного способу життя”.

²⁶ Кулаков В. Нові смисли (для) давнього...дуже давнього міста. Що ми шукаємо? // День. – 2013. – 1-2 березня.

²⁷ Кравченко В. Столиця для України // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.46 – 47.

Формування нових архітектурних стандартів і нової символіки проходило в атмосфері гострих дискусій. Жорстко стикалися позиції „радикальних урбаністів” – прихильників помпезних гіперміст із цілковитим усупільненням побуту, і „дезурбаністів”, у баченні яких ідеальне місто мало поставати як гранично децентралізоване, з зеленими оазами навколо промислових зон. Доходило до обґрунтування ідей про доцільність зникнення великих міст разом з інститутом сім’ї.

Упродовж 20-х рр. у Харкові майже беззастережно домінували прихильники ідей індустріалізму й конструктивізму. Символом нової доби мала стати нова центральна площа, а її домінантою – будівля Держпрому, яка рекламувалася як „радянський хмарочос”, „американський” образ якого був освячений Теодором Драйзером. „Столичний Харків перетворився на полігон новаторської архітектури, символ функціоналізму та конструктивізму. уособлення комуністичної утопії індустріальної доби та нового громадянського побуту”²⁸. Менш вдалими виявилися спроби поєднати новий образ столиці з українською національною ідеєю, хоч імпульси „політики українізації” виходили саме звідси. Пам’ятник Шевченку з’явився у Харкові вже тоді, коли столиця республіки знов стала регіональним центром.

Після перенесення столиці до Києва саме він став осердям комуністичного експериментаторства. Тут було менше вільних, незабудованих площ, а тому в екстазі перетворень не пошкодували навіть основну домінанту сформованого упродовж тисячоліття міського історичного центру. На місці зруйнованого Михайлівського собору мала височіти гігантська фігура Леніна, а обіч неї планувалося звести півкрусом урядові будівлі з величними колонами і сходи убік Дніпра. Задум, реалізований менш ніж наполовину, якщо і став якимсь символом, то радше уособленням варварства і несмаку. Не стала символом міста і зведена уже на схилі радянської ери незугарна фігура „Матері-Батьківщини”, яка приглушила емоційний ефект від лаврських споруд.

На жаль, коли невдалі, недолугі символи втілюються в архітектурі й скульптурі, їх негативний вплив на образи міст викорінити практично неможливо. Деформований культурний простір найбільших вітчизняних мегаполісів можна розглядати як своєрідну „застиглу ідеологію”, в атмосфері якої доведеться жити й нашим нащадкам. Хоча не варто розглядати як всуціль невдалі культурно-цивілізаційні координати радянської епохи, втілювані у будівлях закладів громадського призначення, меморіальних комплексах, парках тощо. Значна їх частина відображала подвиг великої перемоги у найтяжчій із війн і позитивно сприймалася у комплексі цінностей, співмірних запитам переважної більшості громадян.

На окрему розмову у цьому контексті заслуговує столиця. Архітекторам і містобудівникам після війни вдалося уникнути спокуси докорінно змінити культурний ландшафт міста, майже цілковито зруйно-

²⁸ Там само. – С.69.

ваного. Аж до 80-х рр. вдавалося зберегти майже недоторканною панораму правого берега, що відкривалася з боку Дніпра, домінантами якої були монастирські й храмові комплекси Видубичів, Києво-Печерської лаври, Андріївської та Кирилівської церков. Там, де це було можливо, вдалося зберегти й міську житлову забудову, яка, у баченні П.Толочка, „зачаровувала неймовірно красивою цегляною кладкою з фігурними декоративними елементами й теплим жовто-сонячним кольором фасадів”. А головне: витримувалася стильова чистота вцілілих архітектурних шедеврів. Їхня співмірність міському рельєфу.

На жаль, місто катастрофічно швидко втрачає колишню чарівність. Зорове сприйняття дніпровських схилів сьогодні зовсім інше: їх практично роздали об'ємні житлові споруди, а на черзі будівництво ще кількох монстрів уздовж Паркової алеї. Попри бурхливі протести громадськості Київ, який мав славу одного з найзеленіших і найкрасивіших міст Європи, „зникає на наших очах. Зникає з такою швидкістю, що ми не встигаємо навіть як слід відреагувати на це”²⁹.

Нові символи, що з'явилися у містах за роки незалежності, далеко не завжди радують око. Найяскравіший приклад цього – реконструйований Майдан Незалежності у Києві, перетворений на хаотичне нагромадження каменю, скла, невиразних скульптур, на фоні яких програє і доволі архаїчний головний монумент. Ще більш сумною виявилася доля пам'ятника Незалежності у Харкові, нещодавно знесеного. Невдалий і за обраним місцем, і за виконанням пам'ятник на площі Рози Люксембург (скульптор О.Рідний) простояв лише 10 років, доставши перед демонтажем восьме місце у рейтингу позбавлених смаку пам'ятників країни. Фахівці, однак, вважають, що справа тут не стільки у художніх якостях монумента, скільки в ідеологічній тенденції: національне в місті сприймається з певним скепсисом і скрізь, де це можливо, поступається місцем локальному символізму. Заслугує на увагу влади, приміром, такий погляд молодого київського культуролога: „Здатність Харкова утримуватися – якщо не протистояти – від спроб використання своєї території для загальнонаціональної символічної риторики є яскравим свідченням зниження рівня символічного контролю центральних органів української влади над регіонами”³⁰.

Не радує око городян і інший символ Харкова – кінна статуя міфічного засновника міста козака Харка, подарована місту скульптором Церетелі. Що ж до головної площі міста, де й досі височіє пам'ятник Леніну, то її імідж істотно псує постійно діюча ярмарка у сквері, що примикає до площі.

На думку вже згадуваного В.Кравченка, публічний простір Харкова лишається полем битви різних ідеологій та політичних орієн-

²⁹ Толочко П. Запомните их имена: С.Бабушкин, Я.Виг, А.Пашенько, М.Суская // «2000» – 2012. – 17 августа.

³⁰ Скубицкая Ю. Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова // Неприкосновенный запас. – 2011 – № 6. – С.35 – 52.

тацій. Культурне російщення міста продовжується завдяки появі нових імперських символів і виразної клерикалізації культурного простору. Почастішали акти вандалізму, причому спочатку розбили підніжжя пам'ятника П.Постишеву, а потім облили фарбою пам'ятний знак жертвам Голодомору. Амбівалентність, стильова еkleктика притаманні образам практично всіх українських міст. У Севастополі, приміром, 225-річчя міста було відзначено встановленням пам'ятників і Катерині II, і гетьману Сагайдачному³¹.

Доводиться чесно визнати, що комерціалізація і лобювання групових інтересів для міської культури і відповідної символіки виявилися не менш згубними, ніж тотальна ідеологізація радянського зразка. Міста катастрофічно втрачають сформовані в ході історичного розвитку специфічні прикмети, їх силуети визначають, як правило, безликі „коробки”, які до того ж швидко руйнуються без належного догляду. Не радують око, як правило, і сучасні офісні центри із домінуванням тонованого скла. Неоковирними спорудами забудовуються місця, самою природою створені для демонстрації можливостей незайманих пейзажів, а річки внаслідок надто близького сусідства з житловими масивами зацвітають і замулюються. Питання „що залишимо нащадкам” набуває все більшої актуальності, але внаслідок млявої гуманітарної політики влади і величезних апетитів бізнесових кіл поки що не має задовільної відповіді.

Ініціативи, на які у цьому контексті можна спертися, в Україні вже проглядаються, важливо лише їх підтримати. З 2008 р. діє започаткована Радою Європи програма руху „міжкультурних міст”, до якої вже приєдналися 11 міст України. Йдеться про своєрідну „гуманітарну конверсію” з інтенсифікацією контактів між містами, нарощуванням символічного капіталу міст, активізацією міських громад у пропаганді історичної спадщини. Міжнародний форум інтеркультурних міст у Луцьку (червень 2012 р.) запропонував, приміром, цікаву форму консолідації інтелектуальних ресурсів європейських міст навколо події, що відбулася 1429 року – з'їзду королів Європи. За рішенням Волинської ОДА до відзначення цієї дати був приурочений з'їзд європейських „королів слова” – письменників, художників, поетів, перекладачів. Очевидно, що такий захід сприятиме розвитку культурних обмінів, туризму, розвитку територіального брендингу з метою залучення інвестицій тощо. На цій основі формується нова „версія” міста Луцька – з пропагандою культурного розмаїття як основного ресурсу його розвитку³².

У принципі кожна міська і навіть сільська громада здатна знайти у своїй історії „родзинку”, здатну стати об'єднуючим символом і приводом для ефективних виховних акцій. Досить згадати, приміром, як

³¹ Касьяненко М. Пам'ятники – на будь-який політичний смак // День. – 2008. – 8 жовтня.

³² Чечелюк П. Про нову „версію” Луцька // День. – 2012. – 22 – 23 червня.

вдало використали чернівчани 600-літній ювілей міста для оновлення комунікацій, спорудження нового палацу культури, нового корпусу дитячої лікарні тощо. У міста з'явилася навіть офіційна метрика: з ініціативи і на кошти депутата міської ради В.Сарафінгана виготовили і долучили до експонатів Художнього музею точну копію знайденого у Москві відповідного документа. За цих умов ювілейне свято перетворилося на потужний заряд патріотичного виховання.

„Естетика міського простору принципово важлива”, доводить директор аналітико-дослідницького центру „Інститут міста” О.Сергієнко. У Києві йому не вистачає чистоти, зелених доглянутих скверів, гармонії в архітектурі. Пересічним громадянам проблема уявляється глибшою: людина-пішохід у місті почувається беззахисною перед „металевими загарбниками”, автомобілями, які заповнили тротуари й прибудинкові території. „Людина. – справедливо вважає К.Ковальчук, – навряд чи насолоджуватиметься краєвидами й атмосферою, тим паче „аурою”, якщо буде вимушена весь час озиратися, аби не потрапити на тротуарі під колеса авто”. На думку В.Чернишенка, атмосфера Києва – „це аура мегаполісу, в якому мешканці просто не мають часу зупинитись, озирнутися і насолодитися містом”. Київ став містом банків та аптек: „узвв кредит та купив заспокійливе”³³.

Наскільки сучасне містознавство здатне пропонувати креативні ідеї щодо поліпшення естетики міського простору, зокрема, посилення емоційного впливу міст на суспільну свідомість? Позитивну відповідь на це запитання дати важко. Значне відставання урбаністики й суміжних галузей наукового знання від реальних потреб осмислення місця і ролі знакових систем в організації міського життя й упорядкуванні ландшафтів стало, на жаль, сумною реальністю. У вітчизняному гуманітарному просторі практично відсутні історична семіотика й орієнтоване на проблеми культури ландшафтознавство. Не доводиться вже говорити про практично незайняту у нас культурно-екологічну нішу, що існує на перетині ландшафту як зорового стимулу і навантаженого культурним досвідом сприйняття. Д.Замятін, який активно освоює її в російському контексті, іменує відповідний дослідницький напрям геопоетикою і відшукує „безумовну ландшафтну справедливість” у спогляданні безкінечної просторової панорами³⁴. На жаль, у вітчизняному науковому дискурсі традиція економцентризму у представленні міської історії практично виключає символіку із числа тих культурних феноменів, які заслуговують на спеціальні наукові розробки. По суті відсутні систематичні описання міст як соціокультурних цілісностей, із власними традиціями, ритуалами, „місцями пам'яті”.

Дається взнаки і дещо більш істотне – обмаль спеціальних узагальнюючих праць з проблем стратифікації міського простору, регіо-

³³ Місто, що надихає // День. – 2012. – 25 грудня.

³⁴ Замятин Д. В сердце воздуха. К поискам сокровенных пространств. Эссе. – СПб, 2011.

нальної й етнічної специфіки міст і мов відповідних субкультур. Культурна оптика міських символів має безліч граней, однак її смислове навантаження доволі часто лишається „нерозгаданим”; про візуальну мову як цілісний об’єкт досліджень лишається тільки мріяти. Комунікативні й когнітивні можливості зорових образів слабо досліджуються навіть на матеріалі сьогодення; що ж до історичного контексту, то тут доводиться мати справу із майже суцільними лакунами.

Світовим досвідом вже переконливо доведено, що урбанізація (як, до речі, й модернізація) – процес далеко не однозначний. Міський спосіб життя вивільняє для людини час і простір, але він же внаслідок перенасиченості враженнями може створювати відчуття дискомфорту і навіть провокувати девіантні прояви. Заміщення старого новим у замкнутому міському просторі майже завжди має свою „тіньову сторону”, пов’язану із втратами, найчастіше безповоротними. Повсюдний інтерес до „психогеографії”, що спостерігається останнім часом (хоч навряд чи хтось готовий дати сьогодні чітке визначення цій течії) означає ностальгію за „розділеними капіталом часу” і тому втраченими смислами колишнього міського життя. Намагання „реставрувати”, повернути ці смисли сьогодні лише віддалено нагадує фантазії „ситуаціоністів” 50-х рр., насамперед Гі Дебора, Івана Щеглова та ін. з їхнім псевдореволюційним радикалізмом і позірною „лівизною”. Сучасна психогеографічна стурбованість фокусується навколо приземлених, але надзвичайно важливих для самопочуття людини речей: дослідження атмосфери міста і зон притягання й відштовхування у ньому, архітектурних орієнтирів, оформлення й організації вулиць, водних потоків, метеорології й мікроклімату міста тощо. Великого значення надається, приміром, складанню психогеографічних карт міст³⁵.

У вітчизняному науковому просторі початки психогеографії поки що виразно не проглядаються. Однак усі містознавці солідарні у визнанні важливості дослідження у міждисциплінарному контексті найрізноманітніших граней міської культури (чи безкультур’я), включно з тими, які безпосередньо впливають на психіку людини. Концептуальне оформлення історичної семіотики як наукового напрямку, що фокусує увагу на декодуванні знаків і символів, передбачає порівняльне моделювання історичного процесу у найширшому контексті еволюції культури на всьому просторі, доступному осмисленню. А конче актуальне у сучасних умовах наукове узагальнення символічного відтворення взаємодії людини і довкілля ставить на порядок денний також виділення в окремі субдисципліни урбаністичної та екологічної антропології.

³⁵ Докладно див.: *Кобрин К.* Ситуации психогеографии // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 2. – С.78 – 92; «Психогеография – занятие коллективное» // Там же. – С.141 – 151.

**Жанна Кайсарова,
Виталий Бабюх**

**ПОНЯТИЕ «ГОРОД»
И ТИПОЛОГИЗАЦИЯ ГОРОДОВ:
ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ ПРИ
ОПРЕДЕЛЕНИИ ДАТЫ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОРОДСКИХ
ПОСЕЛЕНИЙ**

То, что город на сегодня является одним из наиболее интересных объектов для исследователей разных отраслей науки, порождает множество разных подходов, методов, методик анализа соответствующих аспектов городской жизни на определенных исторических этапах. Именно большим количеством подходов к изучению города и предопределен широкий спектр исследовательских проблем – от общих закономерностей урбанизационных процессов до форм сохранения исторического наследия. Обнадеживающие перспективы открывает введение научного городоведения в исследовательское пространство новой локальной истории¹.

Возникновение города – проблема, с которой сразу сталкиваются историки, освещающие эволюцию разных форм человеческих поселений и пытающиеся объяснить феномен новой организации общественной жизни. Отсюда и постоянный поиск ответов на основополагающие для градovedения проблемы: основания определения «города», причины и теории возникновения городов, сущность города: основания, по которым определенное поселение начинают называть городом.

История Европы феодального периода, наверное, не была бы такой захватывающей, если бы не была тесно связана с историей городов. В течение всей европейской истории города играли колоссальную роль в политической, социальной, экономической сферах человеческого существования. Ведь именно возникновение города стало решающим периодом в переходе европейских стран от раннефеодального общества к развитому феодализму, где город выступил как центр ремесла, торговли, товарного производства. Укрепления и стены становились убежищем для многочисленных обитателей

¹ *Суховский Н.* Городская история: историография вопроса и аспекты современной исследовательской практики. // История города и села: теория и исследовательские практики. Материалы интернет-конференции Межвузовского научно-образовательного центра "Новая локальная история" Ставропольского государственного университета РГАУ-МСХА им. К.А. Тимирязева.

городов и их околиц во время многочисленных войн, не говоря уже о том, что формирование органов власти происходило именно в городских замках.

В течение длительного периода истории, географы, а затем и социологи разработали немало подходов к определению города. Как отмечает Я. Верменич, традиционные подходы к определению «города» объединяют это понятие по разным параметрам: по функциональному назначению (экономические и неэкономические); по хозяйственному профилю (промышленные, портовые, курортные и тому подобное); по административному значению (государственного, областного, районного подчинения) и тому подобное².

Историческая наука предлагает определение этого понятия, исходя из его начальных функций. Таким образом, историки называют городом военно-политическое укрепление, центр власти, торгово-ремесленный центр в противовес селу, религиозный центр, юридическое образование со своими правами, культурный центр. Если же разделить это определение по отдельным сферам, то оно теряет смысл. Скажем, наличие укреплений характеризует город как замок, а в средневековье город и замок (как ячейка власти) противостояли друг другу. Еще одно опровержение столь же очевидно: не все города были административными центрами, более того, они конкурировали с другими центрами власти – замками феодалов.

Рост роли городов в общественной организации является тем фактором, который побуждает специалистов пересматривать устоявшиеся параметры локальной истории. Новые подходы в основном зависят от научной специализации и мировоззрения ученого. В. Никитин и Е. Никитина на основе многолетних исследований в отрасли управления городом сформулировали своеобразное организационное представление о «принципе» города. Сопоставление целого ряда методов изучения городов и городской истории дало возможность намного точнее и полнее осмыслить понятие «город» и обосновать историческое развитие поселения. Показано, в частности, что историческая наука должна использовать, кроме научного, гуманитарного и ремесленного подхода (по которому город рассматривается как определенная вещь, собранная мастерами, и потому чем оно древнее, тем ценнее), и другие подходы: формальный (авангардный, по которому город – это форма), семиотический (где город описывается как текст, который состоит из большого количества языков) и организационный (который описывает город как совокупность позиционеров, действующих в городе)³.

² Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. – К., 2008. – С. 78.

³ Никитин В. Принцип города: организационное представление (совм. с Е.Н.Никитиной). Материалы лекций. – Тольятти, 1999. – С 6.

Оригинальную трактовку «города» еще в 30-х гг. прошлого века разработал американский ученый, урбанист Л. Мамфорд. Он отмечал, что город возник как особый вид защищенной окружающей среды, благоприятствующий появлению кооперативных ассоциаций, воспитанию, образованию. В его теории «город» – это изначально положительный феномен, воплощающий инстинктивное стремление человека к дому, к сотрудничеству, взаимопомощи⁴.

Вывести из этих и других подходов какое-то универсальное для понимания понятие «города» и городского исторического развития возможно лишь при условии их сочетания. Абсолютизация какого-либо критерия часто приводит к взаимоисключающим определениям. Поэтому общее понятие «города» сегодня, в большей степени, определяется суммой социологических, юридических, экономических, культурологических поисков, чем выводится из опыта исторического познания.

Вопрос «какое поселение можно назвать городом?» возникает, в первую очередь, при обсуждении даты образования города. Ведь по данным археологии первые города появились около 3,5 тыс. лет до н.э. Можно ли называть эти населенные пункты городами по сумме критериев научной оценки городов?

Проблема идентификации поселения как города в методическом плане должна пройти процедуру типологической принадлежности. В частности, это касается деления их по эпохам – на архаичные и античные, средневековые и современные.

Начнем классификацию с современных городов, поскольку в их датировании и определении их статуса возникает меньше всего вопросов. *Современные города* возникают как элементы экономической, культурной (научной) или административной необходимости. Они формируются на основе определенных структур: фабрик, заводов, рудников, научных центров, пограничных пунктов и тому подобное. На основе этого развивается городская инфраструктура, органы власти.

Средневековые города Европы возникают как явление постепенного общественного исторического развития в V–XI вв. Теорий происхождения таких поселений много, но все они сводятся к определенным количественным и качественным показателям. В первую очередь, средневековый город возникает как следствие закрепления феодальных отношений в обществе. Развитие сельскохозяйственного производства обеспечивает продуктами питания не только самого крестьянина и его сеньора, но и городское население. Феодальная собственность на землю порождает безземелье, приведшее к выделению ремесел и объединению их в отдельные группы. Избыток товаров формирует внутренний и внеш-

⁴ Mumford L. The culture of cities. – N.Y., 1938. – P.294.

ний торговые рынки. Создается четкая феодальная вертикаль власти, призванная защищать (в стенах замка) крестьян и ремесленников – администрация.

Между средневековыми и современными городами есть одна важная общая черта – предоставление городу статуса. В средневековье статус города чаще всего присваивался монархом или же выкупался самими обитателями. В частности, г. Гамбург был основан по «милости» графа Адольфа в 1189 г.; его население обязывалось создать надлежащие условия для развития торговли в этом городе и освобождалось от многочисленных повинностей и налогов⁵. Такие привилегии позволяли обитателям организовывать независимую систему городского самоуправления, которая предоставляла городу многочисленные привилегии, права и ряд соответствующих обязанностей. Позже эта система была обобщена и получила юридическое закрепление как «магдебургское право».

Современная система предоставления поселению статуса города отвечает требованиям урбанизации. Во-первых, городом может быть поселение с определенным количеством населения. По рекомендации ООН, для сопоставления урбанизации стран и других целей предлагается считать городами все поселения с количеством жителей не менее 20 тыс. Во-вторых, в подавляющем большинстве стран мира статус города закрепляется законодательно (путем принятия решения законодательными органами государства). Лишь в немногих странах это понятие не юридическое, а историческое, статистическое и т.п.

Наибольшие проблемы возникают при датировании возникновения древних городов. И дело не в том, что недостаточно письменных или археологических источников для определения точной даты основания поселения. Суть проблемы в том, что историческая урбанистика традиционно установила определенные критерии, прежде всего экономические, для определения самого понятия «город». И первым среди критериев называются несельскохозяйственные формы занятости большинства населения.

Появление *архаичных и античных* городов связано с рядом процессов в развитии общества: благоприятные экологические условия, внедрение новых технологий в сельскохозяйственное и несельскохозяйственное производство, сложная социальная организация и высокоразвитая структура власти⁶. Сельское хозяйство оставалось единственным источником доходов населения. Города становятся ядром его развития. Вокруг них расширяются земельные угодья,

⁵ Бойцов М., Шукуров Р. История средних веков: Учебник для VII класса средних учебных заведений. – М., 1995. – С. 248.

⁶ Sjoberg G. Pre-industrial city. – N-Y: Free press; London: Collier-Macmillan, 1960. – P. 132.

внедряется рабский труд. Кроме этого, в городах развиваются ремесла, образование, архитектура, коммуникации, структура органов власти и финансово-таможенных органов и т.п. Основой градообразования в данный период является зависимость между количеством населения, площадью обрабатываемой земли, поверхностью, необходимой для создания поселения, объемом земляных работ, организацией труда и снабжением. Важной особенностью античных городов-полисов, эллинистических и римских городов была их защитная функция – они создавались прежде всего, особенно римские, как укрепленные крепости, а уже потом служили для защиты местного населения от нападений.

С точки зрения современной урбанистической традиции назвать такие поселения городами мы не можем – подавляющее большинство их населения было занято в сельском хозяйстве. С другой стороны, часть европейских городов ведет свое летоисчисление от периода античности (Афины, Рим и другие). Скажем, Рим, по словам римского историка Марка Теренция, был основан в 753 г. до н.э. Приблизительное датирование VIII в. до н.э. подтверждено археологами. Профессор археологии А. Карандини, занимающийся раскопками на римском форуме около 20 лет, сообщил, что был найден древний дворец на месте современного Храма Ромула. Возникает проблема определения даты основания таких городов, ведь они по своей сути являются аграрными, однако имеют все атрибуты городского поселения: большое количество и плотность населения, расширенные коммуникации, культурные и социальные традиции, финансовую структуру и властную иерархию.

Вот почему подход к определению «города», исходя из его сугубо экономических функций, не должен считаться единственно продуктивным. Приведенная выше типология позволяет рассматривать существование города как некий заверченный процесс, который имеет свое начало и конец. Это не всегда бывает оправдано, поскольку не отражает особенности развития многих поселений. Так, например, какими считать города Рим, Марсель, Париж, Лондон – античными или средневековыми? Во времена Римской империи они уже имели все признаки города. После падения империи эти и другие города пришли в упадок, но уже через несколько веков возрождаются. Какую точку отсчета брать для определения возраста городов? Именно поэтому стоит рассмотреть цивилизационную теорию развития городов как живых культур Л. Мамфорда.

Л. Мамфорд всегда подчеркивал, что жизненный цикл городов принципиально отличается от жизненных циклов в органическом мире. Города и городские культуры могут появиться внезапно «из небольшого ростка» и «они способны к существованию в виде *физической организации* (курсив Л.М. – Авт.) на протяжении жизненного цикла не одной, а многих культур». В качестве примера Л. Мамфорд

приводит Дамаск – самый древний из ныне функционирующих городов.

Все города, по мнению Л.Мамфорда, берут начало с деревенской общины, которая была первоначальной формой интеграции в социуме, и являлась для автора своеобразным эталоном. Поэтому он хотел подчеркнуть, что город имеет именно «деревенское происхождение».

Именно поэтому первый тип города – «эополис» – был сознательно включен ученым в схему, хотя он и не называл его городом. Эополис виделся ему как деревенская община. И город, и деревня были для Л.Мамфорда символами одного процесса – процесса урбанизации. Ученого, прежде всего, интересовало единство интеграционных процессов, протекавших в них.

«**Эополис**» мыслился Л.Мамфорду деревенской общиной, для которой были характерны постоянные жилища, наличие постоянных запасов продовольствия и постоянные границы поселений. Поселения дифференцировались по топографическим признакам, в соответствии с местными ресурсами: были сельскохозяйственные деревни, рыбацкие и др. (своеобразное разделение труда, как у городов средневековой Европы – Авт.). «Возникнув, возможно, в неолитическую эпоху на базе кровнородственных и соседских связей, деревни стали наиболее прочными коллективными формами жизни. Именно деревня была прототипом города, основным корнем, из которого он вырос»⁷.

Деревня была местом защиты, хранения продуктов, общения. Л.Мамфорд утверждает, что ее институты и формы коллективного искусства трансформировались в города, например: ритуалы стали прототипами театра, амбары, закрома, винные погреба – прототипами библиотек, архивов, музеев. Форма и содержание деревни устояли, несмотря на перипетии истории⁸.

Вторая стадия формирования города – появление «**полиса**». «Полисом» в данном случае Л.Мамфорд называет раннюю форму города, возникшего или в процессе синойкизма – объединения нескольких поселений, или в результате разрастания первоначального поселения. Главными отличительными чертами «полиса», по его мнению, были – общее место жизни, общие божества с общим местом поклонения – храмом, который символизировал городское единство и общее восприятие жизни, находящимся внутри или рядом с защищенным местом, общее место собраний и обмена продуктами и предметами потребления.

В «полисе» углубляется распределение труда и усиливается специализация, бурно развивается торговля и ремесленное производ-

⁷ Mumford L. The culture of the city. – N.Y., 1938. – P. 285.

⁸ Ibid. – P. 286.

ство, появляются первые научные знания в области математики, философии, астрономии и изобретения, а также зачатки систематической медицины и культя физического здоровья. Почтительность к предкам, соблюдение родовых ритуалов являются здесь нормой поведения. Л.Мамфорд особо подчеркивает выраженную гомогенность общественного сознания, присущую «полису». Л.Мамфорд называет «полисом» и ранние Афины, и ранний Рим.⁹

Высшей стадией культурного расцвета и развития городской интеграции Л.Мамфорд называет **«метрополис»**. Этот город, благодаря преимуществам своего стратегического расположения, большей защищенности, большим запасам питьевой воды, наиболее пригодным землям, а также идущим через него транспортным путям, выделяется в своем регионе из всех остальных. Он привлекает большое число людей и становится «материнским городом». Быстро расширяются внешнеторговые связи с другими регионами благодаря большому избытку внешней продукции. В результате этого в метрополисе начинают появляться не только новые товары и экзотические продукты, но и технические новшества, новые формы производства, даже эстетические паттерны, которые прежде здесь были неизвестны.

Идет дальнейшая специализация в экономике. Сельскохозяйственное производство становится вторичным по отношению к ремеслу, а в дальнейшем и к промышленности, что стимулирует торговлю. Растет соперничество между земельными аристократами и купечеством. Создается более эффективная и разветвленная сеть административных органов управления. Международная торговля и администрирование способствовали дальнейшему совершенствованию символических систем, таких, как алфавит, числовые таблицы и др. Иностранцы купцы, студенты, посещавшие «метрополис», привозили туда свои традиции, обычаи и идеи.

По мнению Л.Мамфорда, «метрополис» – это «перекресток» культур. В нем идет широкомасштабное развитие образовательных учреждений – школ, университетов, библиотек, где хранятся и генерируются мысли. Законодательно-правовая система совершенствуется: специально оформленные законы дополняют традиционные нормы поведения в обществе. Идеальным средством коммуникации становится письменный язык, который помогает универсализировать неустойчивые диалекты региона. Религия, литература, драма достигает стадии наибольшей выразительности и «застенчивой» критики.¹⁰

Самыми яркими «метрополисами» Л.Мамфорд называет Афины времен Платона, дантевскую Флоренцию, шекспировский Лондон, эмерсоновский Бостон¹¹.

⁹ Ibid. – P. 288.

¹⁰ Ibid. – P. 290.

¹¹ Ibid. – P. 288.

Ученый не идеализирует «метрополис», как это может показаться на первый взгляд, и находит его слабые стороны. Прежде всего – это неспособность абсорбировать и интегрировать несовместимые культурные элементы. Появляющийся индивидуализм разрывал старые социальные связи без создания нового порядка более высокой степени.

Нарастает классовая борьба в активных формах. Общество «метрополиса» начинает фиксировать свои цели на денежных символах, поэтому столь усиливается в нем влияние предпринимателей и банкиров. Но, несмотря на это, по схеме Л.Мамфорда, «метрополис» стал апофеозом созидательной урбанизации, где реализовывались все лучшие возможности городского устройства.

Следующий же за ним **«мегалополис»** уже являл собой начало упадка и вызывал у Л.Мамфорда наибольший интерес как первая степень социо-культурной деградации. «Мегалополис» – город-гигант, город-«монстр», разросшийся до невероятных размеров. На этой стадии город находится в постоянном плену капиталистических мифов, девиз которых – «Власть, Деньги, Величие!». «Сильные мира сего» подчиняют каждый аспект жизни реализации стремления к богатству, к наживе на финансовых операциях. «Агрессивное предпринимательство и предпринимательская агрессивность вырастают из жажды подавить нормальные жизненные атрибуты, ослабевает сама «воля к культуре», мораль огрубляется»¹².

Стандартизация, поиск материальных выгод проникают во все сферы культуры: искусство, литературу, архитектуру. Механическое репродуцирование занимает место подлинного искусства; величина занимает место формы; многотомность занимает место значимости... Триумф механицизма в «мегалополисе» порождает, по мнению Л.Мамфорда, пассивность и апатию среди его жителей. «Мегалополис» возвещает «эпоху культурного расширения». Что это означает? На этом этапе, считает Л.Мамфорд, преклонение перед «количеством и величиной» во всех сферах жизни ведет к созданию самых высоких зданий, самых величественных памятников и монументов, к использованию самых дорогостоящих строительных материалов; к потреблению самого большого количества продуктов; к рождению самых великих культов. Численность населения «мегалополиса» увеличивается в геометрической прогрессии. Да и само название «мегалополис» (что означает город-гигант) говорит за себя.

Научные исследования опираются на постулат – «наука ради науки», что предполагает тщательное установление фактов, тщательный анализ процессов и явлений, тщательную разработку приборов, машин и их усовершенствование вне зависимости от

¹² Ibid. – P. 300.

пользы или вреда от их практического применения. «Наука «мегалополиса» стерильна!» – утверждал Л.Мамфорд¹³. Ей чужд сентиментализм и присущ регламент. Наука и производство разрывают связи с естественной жизнью. «Сама жизнь разобщается, теряет природную разумную организацию, утрачивает стремление к гармоничным целям». Л.Мамфорд убежден, что это беда всех «мегалополисов» – будь то Александрия III в. до н.э. или Рим II в. н.э.; Византия X в. или Париж XVIII в.; Нью-Йорк или Берлин XX в.¹⁴

На фоне повсеместной социокультурной переориентации в стадии материальных ценностей происходит разобщение на всех уровнях. Нарастают классовые конфликты, усиливается эксплуатация человека человеком, умножаются способы угнетения, изобретаются новые виды грабительских поборов¹⁵.

Маленькие города, окружающие «мегалополис», объединяются в мегалополисную сеть и начинают слепо «подражать» его порокам, и даже опускаются на более низкий уровень, так как у них отсутствуют «высокие культурные институты, которые сохраняются еще в центре». Нарастает опасность широкого распространения варварства. Город в стадии мегалополиса уже становится источником дезинтеграции и угрозой подлинной культуре, перестает быть средством общественной кооперации и культурной гаванью. «Мегалополис» – еще живой город, но он уже стоит на пути «порока», и негативные процессы в нем могут придать ему совершенно безобразную форму и превратить в «тиранополис».

«Тиранополис» в представлении Л.Мамфорда – «это город, находящийся в состоянии тяжелой болезни, поразившей все его части»¹⁶. Это место распространения паразитизма в социальной и экономической жизни. Там искореняются все органы коммунальной и гражданской жизни, кроме «государственных». Политика становится соревнованием группировок по эксплуатации муниципальной казны.

В экономике «тиранополиса» преобладают грабительские способы и средства, заменяющие нормальную торговлю, идет беспощадная неприкрытая эксплуатация отдаленных от центра районов и колоний. Длительные циклы экономических депрессий проходят очень болезненно. В результате промышленных экспансий растет количество предприятий, нажившихся на подготовке к войне и ведении военных действий. На содержание военной отрасли уходит наибольшее количество налогов «тиранополиса», поэтому появляются все новые виды дани. Война – естественное состояние «тиранополиса».

¹³ Ibid. – P. 289.

¹⁴ Ibid. – P. 290.

¹⁵ Ibid. – P. 90.

¹⁶ Ibid.

Такие понятия, как любовь к Родине, дому, земле (не нуждающиеся в доказательствах) заменяются официальным, сводящим с ума культом «патриотизма». Этот культ порождает слепую единодушную поддержку правительства, сентиментальный национальный эгоизм, неразумную готовность проявить коллективную жестокость ради «национальной славы»¹⁷.

Стремление военной бюрократии внешне продемонстрировать свою силу Л.Мамфорд угадывает в широких авеню и бесконечных проспектах «тиранополиса», в его огромных стадионах и площадях, по которым маршируют участники парадов, шагают дети, поющие слащавые, прославляющие гимны, собираются толпы людей, оболваненных пропагандой. Режим превращает их в пассивные атомы, городских варваров, послушных фанатиков, не способных противостоять диктаторской системе. «Коллективным слабоумием», «паранойей», «подлинной неврастенией» называет Л.Мамфорд психологическую остановку в «тиранополисе».

Население уничтожают войны, голод, эпидемии, массовые беспорядки, суицид. «Империализм, гордящийся своей якобы цивилизаторской ролью, пытающийся «облагодетельствовать» дикие нации и отдаленные уголки планеты, на самом деле лишь способствует распространению в мире дикости». Так было, по убеждению Л.Мамфорда, и в древнем Риме, и в XX веке в Европе, когда свой порядок пытались создать «диктаторы-гангстеры» (Гитлер, Муссолини). Л.Мамфорд называет «тиранополис» «началом исхода «мегалополиса». В этом состоянии пребывали Берлин (середина и конец 30-х годов) и Москва (1905 – 1930-е годы)¹⁸.

Завершающую стадию городского развития Л.Мамфорд нарекает «**некрополисом**» – «мертвым городом». Города становятся «пустыми раковинами, каркасами, скорлупками» в результате истощения войнами, голодом, болезнями. Сохраняя свое название, они теряют социокультурную реальность, свою городскую сущность.

Те, кто остался в этих городах, не способны сохранять прежнюю гражданскую жизнь, поддерживать прежние муниципальные структуры. Памятники, здания, учреждения, книги «некрополиса» не выражают больше жизненных стремлений, улицы ветшают, сквозь трещины тротуаров пробивается трава, разрушаются коммунальные службы, богатые лавки, однажды разграбленные, пустуют по причине упадка торговли и производства. «Город становится неумелой карикатурой на себя»¹⁹.

«Историческая культура» страдает повсеместно – и в провинциях и в отдаленных деревнях, которые тоже были затронуты крушением.

¹⁷ Mumford L. City development. – N.Y., 1945. – P. 273.

¹⁸ Ibid. P. 283.

¹⁹ Mumford L. The culture of cities. – N.Y., 1938. – P. 292.

Они так же погружаются «во тьму». «Прежде «мегалополис» становится могилой, а затем его завоеватели или другие мародеры собирают его «останки» в виде золота, женщин, предметов былой роскоши...»²⁰. Жизненные формы городов становятся скелетом, песок засыпает их руины. «Так случилось с Вавилоном, Ниневией, Римом... Некрополис – мертвый город, его тело оборачивается прахом, жизнь его превращается в соляной столб»²¹.

Но ученый заверяет, что цивилизация не ограничивается только жизнью мировых городов. И даже в сфере влияния «мегалополисов» остаются регионы, города и деревни с другой «памятью», другим прошлым.

В то же время любой город может демонстрировать в истории как феномен упадка, частичной смерти, так и процесс саморегенерации. Л.Мамфорд полагал, что города могут обрести новую жизнь благодаря «трансплантации здоровых тканей» других регионов: «несколько сот людей, подобных гугенотам в Шотландии или Германии, или евреям в любой точке мира, могут стать глубоким стимулом городской культуры»²².

По его убеждению, корни культуры так глубоки, что «если даже болезнь поражает ее, всегда могут прорасти свежие, молодые побеги, из которых сформируется новый ствол, новые ветки, новая крона»²³. Такое возрождение возможно, только если существует в городе жизнь. Город может подняться даже с самого «дна», ценой огромных социальных усилий преодолев инерцию и перманентную дезинтеграцию. Л.Мамфорд полагал, что так произошло, например, с Марселем и некоторыми другими городами Прованса после распада Древнеримской цивилизации. Их освобождение, наряду с близкими контактами с Византией и с арабскими владениями, стимулировало восхитительный расцвет Прованской культуры в период раннего средневековья.

Л.Мамфорд не утверждает, что каждый город должен был пройти все эти стадии развития. Но в основе каждого городского поселения обязательно стояла деревня, которая, в зависимости от культурной традиции эпохи, трансформировалась из одной стадии в другую.

Типологии городов по Л. Мамфорду присуща еще одна особенность – города проходили (или проходят) все перечисленные стадии в разное время. Так, сам автор называет «полисами» древние Афины и Рим, а «метрополисом» – Афины времен Платона. Но, в то же время, приведенные им характеристики «полиса» и «метрополиса» больше отвечают городам раннего и позднего средневековья соответственно.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Mumford L. The culture of cities. – N.Y., 1938. – P.294.

²³ Ibid.

Таким образом, соединение экономической традиции отнесения поселения к городскому типу с культурологическим и цивилизационным подходом Л. Мамфорда дает нам основания для отнесения ряда античных поселений к разряду городов. Исходя из тех же соображений, датирование некоторых средневековых городов можно сдвинуть в эпоху раннего средневековья в момент зарождения в них соответствующих культурно-экономических предпосылок.

Но, с другой стороны, идеи Л. Мамфорда «опасны», особенно для постсоветских государств. Погоня за удревнением городов может привести к полному нивелированию основных социально-экономических критериев понятия «город». Можно вспомнить ряд необоснованных заявлений местных властей украинских и российских городов о новых, более ранних, сроках возникновения этих поселений.

По этой причине применение разных подходов и критериев к "наполнению" понятия «город» и проблемы датировки его возникновения требуют в каждом конкретном случае индивидуального подхода.

Тетяна Водотика

**ОСОБЛИВОСТІ
МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У МІСТАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.:
НОВІ ДЖЕРЕЛЬНІ ПОШУКИ**

Еволюцію міського життя на рубежі XIX і XX ст. і специфічність тогочасного підприємництва неможливо зрозуміти без заглиблення у складний контекст взаємодії модернізаційних та урбанізаційних процесів. Бурхливе зростання міст у регіоні Наддніпрянщини супроводжувалося освоєнням нових джерел енергії, активізацією соціальної мобільності населення, поліпшенням транспортного сполучення. Експансія Російської імперії у південному напрямі відкривала, здавалося б, непогані перспективи для створення в регіоні "нового освоєння" життєвого укладу, близького до тогочасних європейських зразків. Деякі зразки міського облаштування, насамперед одеський, і справді здатні були вражати уяву сучасників. Але напрям і масштаб суспільних змін в регіоні не відповідав тим можливостям, які відкривала модернізація. Пояснюється це насамперед тим, що урбанізація в її імперському виконанні була підпорядкована завданням одержання швидкого прибутку і не враховувала неспроможності великої кількості "зайшлого", переважно сільського, населення адаптуватися до нових умов життя. Поєднання новітніх технологій з архаїчними суспільними відносинами створювало в містах обстановку перманентної конфліктності, що призвела у кінцевому рахунку до соціального вибуху небачених масштабів.

Те, що осмислення місця і ролі модернізаційних процесів в житті Російської імперії пореформеної доби потребує насамперед вивчення соціально-станової структури міського населення, було усвідомлене фахівцями у галузі статистики ще в середині 1950-х років. А.Г.Рашин у фундаментальній монографії «Население России за 100 лет» проаналізував склад міського населення за станами по імперії в цілому між 1811-1897 рр., а по Москві і Санкт-Петербургу включно до 1902 та 1910 рр.¹ На початку 1970-х рр. безпосередньо до даної проблеми звернувся Л.М.Іванов, стаття якого про станово-класову структуру населення міст Російської імперії доби капіталізму залишається до

¹ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С.118-129.

сьогодні чи не єдиним комплексним узагальнюючим дослідженням питання. Не відступаючи від традиційної для радянської історіографії методології, автор значно більшу увагу приділив класовій структурі населення. Л.М.Іванов дійшов висновку, що наприкінці XIX ст. «станові перегородки не витримували натиску часу, ламались під ударами капіталізму, причому трансформація станів у класи буржуазного суспільства відбувалась найбільш інтенсивно по містах»².

У 1990-ті рр. новий етап досліджень соціальної структури суспільства розпочали історики. Їхні підходи виявилися більш доказовими. Б.М.Миронов, який чи не першим представив розгорнутий нарис соціальної історії Росії, уважно проаналізував особливості соціальної структури й соціальної мобільності населення міст, сімейні відносини, динаміку злочинності, прийшовши до висновку про незавершеність модернізаційних процесів в імперії. Б.Миронов переконаний: «через те, що російське законодавство визнавало існування станів, а масова свідомість приймала станову парадигму, аналіз соціальної структури доцільно проводити саме в становому розрізі»³. На думку фахівців із соціально-класової структури Російської імперії Н.А.Іванової та В.П.Желтової, на початку XX ст. в Росії зберігався типовий азіатський порядок соціальної ієрархії⁴. Автори колективної монографії «История предпринимательства в России», що побачила світ того ж року, що і дослідження Б.М.Миронова, стверджують: наприкінці XIX ст. міські стани в Російській імперії перетворились на фікцію⁵.

Українські історики не оминають увагою зазначену проблему. Так, у працях В.М.Константинової та Д.М.Чорного детально розглянуті урбанізаційний та модернізаційний контексти розвитку міст⁶. У монографії Т.Портнової розглядається зміна соціальної структури

² *Іванов Н.А.* Сословно-классовая структура России в XIX – нач. XX в. // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1996. – № 4. – С. 29–37.

³ *Миронов Б. М.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е исправл. изд. СПб., 2000. – Т.1. – С.78

⁴ *Іванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). – М., 2009.

⁵ *История предпринимательства в России.* Кн. 2. Вторая половина XIX – начало XX вв. М., 2000. – С. 222

⁶ *Верменич Я.В.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011; *Константинова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1914 роки). – Запоріжжя, 2010; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків, 2007.

населення Катеринослава на межі XIX-XX ст. на основі даних Першого загального перепису 1897 р.⁷

На наше переконання, простежувати зміни соціальної структури населення міст, у тому числі зростання питомої ваги підприємництва, найпродуктивніше у контексті сучасних теорій модернізації, які виходять із розрізнення домодерних і модерних міст за цілим рядом сутнісних ознак. Модернізація включає індустріалізацію, що спирається перш за все на внутрішні можливості; формування еліти – носія модернізаційних ідей; урбанізацію; високу соціальну диференціацію і мобільність; розгалужену систему соціальних інститутів; новітній спосіб життя, самосвідомість та ін.

Світова соціологія давно визнала доцільність застосування стратифікаційного підходу при вивченні еволюції соціальної структури. Соціальна стратифікація дозволяє застосувати багатовимірний аналіз суспільства, вивчити різні його «зрізи». Поділи при цьому можуть бути будь-які – за відношенням до власності, рівнем прибутків, професією, рівнем освіти тощо. Поняття «стратифікація» вельми вдало передає зміст соціальної диференціації, яка завжди має конкретно-історичний характер.

Соціальна стратифікація населення міст підросійської України у другій половині XIX ст. складалась з елементів різноманітних стратифікаційних систем – соціо професійної, етакратичної, культурно-нормативної та фізико-генетичної. Особливо варто наголосити на важливості співвідношення класової та станової стратифікаційних систем, а також системи зайнятості⁸.

Нагальною проблемою коректної реконструкції поступу індустріальної модернізації і перш за все розвитку підприємництва у містах підросійської України є пошук адекватних джерел. Загальновідомо, що найбільш достовірними джерелами щодо перебігу соціальних змін є загальні демографічні переписи населення⁹ і що єдиний загальний перепис в Російській імперії було проведено 1897 р. Зважаючи на те, що програма перепису не передбачала вивчення соціального змісту ходи модернізації і підприємництва, питання полягає у методиці використання його матеріалів. Очевидно, що суто ілюстративний підхід дає дуже непевні та опосередковані уявлення про зміни соціальної структури, склад підприємців і т. п.¹⁰

⁷ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX століть. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 35-36.

⁸ *Зайцева О.М., Канищев В.В., Орлова В.Д., Стрекалова Н.В.* Изменения социальной стратификации городского населения Центрального Черноземья в конце XIX – начале XX в. // http://new.hist.asu.ru/biblio/urbani/1_2.html

⁹ *Шелестов Д.К.* Историческая демография: Учебное пособие. – М., 1987.

¹⁰ Там само. – С.32-69.

Більш продуктивним видається шлях перерахунку матеріалів перепису 1897 р. Так, можна перерахувати відомості щодо розподілу занять самодіяльного населення для з'ясування чисельності, питомої ваги і розподілу за галузями виробництва. Такий перерахунок дозволяє з'ясувати деякі сутнісні аспекти наслідків модернізації і стану підприємництва¹¹. Проте він фіксує лише статистичну картину на 1897 р. і не дає можливості уявити шляхи поступу зазначених феноменів. Для коректного аналізу динаміки потрібен пошук співставних масових статистичних джерел.

Першим кроком на шляху розширення джерельної бази дослідження став пошук інших масових демографічних джерел. Відомо, що починаючи з 1860-х років у Російській імперії стали проводитися місцеві переписи, переважно у великих і губернських містах. Зокрема, за 1862-1917 рр. в імперії було проведено не менше двохсот місцевих переписів, в тому числі за період 1862-1897 рр. – 98¹². Зокрема, за даними Демографічного енциклопедичного словника, переписи проводились у Катеринославі (Дніпропетровську) у 1865, 1873 і 1917 роках; Житомирі – у 1873 р.; Києві – у 1874 і 1916 роках; Миколаєві – у 1875 р.; Одесі – у 1873, 1879 і 1892 роках; Харкові – у 1866, 1873, 1879, 1912 і 1916 роках; Херсоні – 1887 р.¹³

Втім, не всі переписи дійсно були проведені. Так, Херсонська губерньська адміністрація переклала цю справу на земство без виділення ресурсів, а останнє видало за перепис поточну статистику¹⁴. Крім того, пошук матеріалів місцевих переписів пов'язаний з чималими труднощами через їх оприлюднення у малотиражних місцевих виданнях, які наразі є щонайменше раритетними. До того ж опубліковані результати через їх обсяг, зайву дріб'язковість, фрагментарність і т.п. часто є мало придатними для використання в якості джерела. Проте, головна проблема використання матеріалів місцевих переписів як джерела полягає у їх внутрішніх особливостях. Переписи є різноманітними за ступенем точності, організації, повнотою врахування сутнісних рис підприємництва і соціально-демографічних змін, повнотою аналізу первинних матеріалів тощо.

Практично всі міські переписи проводились взимку (час найменшої рухливості населення) у короткі терміни (найчастіше одноденні), були тісно взаємопов'язаними з обліком квартир, будинків і власно-

¹¹ Водотика Т.С. Поляки у Херсоні за Всеросійським переписом 1897 р.// Південний архів: Істор. науки: Зб. наук. праць. – Вип.16. – Херсон, 2004. – С.21-30.

¹² Волков А.Г., Гозулов А.И., Григорьянц М.Г. Переписи населения в России и СССР // Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С.322-324.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф.Р – 39П. Оп.1. Спр.314. – Арк. 8 зв.; Ф. 4. Оп. 1. Спр. 10. – 3 арк.

сті. Соціальні ознаки – соціальний склад населення, джерела прибутків, професійний склад тощо – враховувались лише у поодиноких переписах. Нерідко через обмеженість ресурсів використовувався рекомендований міжнародними статистичними конгресами метод самообстеження населення, що у специфічних умовах Російської імперії давало доволі сумнівні результати. Навіть до проведення перепису населення Києва Південно-західним відділенням Російського географічного товариства (1874), залучали поліцію і домовласників, що спотворювало реальну картину. Рахівники – представники місцевої інтелігенції, студенти і т.п. були недостатньо обізнані як з науковою методикою, так і з життєвими реаліями простого люду. Особливо багато непорозумінь траплялось з категоріями «постійне» і «наявне» населення, що викривлювало чимало показників розвитку підприємництва – рухливість населення, міграції, рівень урбанізації, формування ринків споживання і робочої сили тощо.

Втім, попри всі негаразди статистики і демографи в цілому позитивно оцінюють наслідки місцевих міських переписів¹⁵. Історики мають дещо іншу думку. Так, автори «Истории Киева» обмежились використанням перепису 1874 р. для з'ясування чисельності та станової структури населення¹⁶. Харківські історики практично не згадують про п'ять переписів Харкова 1866-1916 рр.¹⁷, тим більше не варто закидати П.Герлігі ігнорування трьох переписів Одеси 1873, 1879 і 1892 рр.¹⁸ До речі, перепис Одеси 1.12.1892 р. проведено відомим економістом О.С.Бориневичем, праці якого П.Герлігі неодноразово цитує¹⁹. Інакше кажучи, історики здебільшого недооцінюють інформативні ресурси міських переписів як масового демографічного джерела.

У статті робиться спроба розпочати подолання цієї традиції шляхом порівняльного аналізу Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. і міських переписів та з'ясування глибини, напрямку і наслідків модернізації та поступу підприємництва міст підросійської України протягом другої половини XIX ст.

У матеріалах Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. за основу було взято таблицю XXI «Розподіл населення

¹⁵ Волков А.Г., Гозулов А.И., Григорьянц М.Г. Переписи населения в России и СССР. – С.322-324.

¹⁶ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К., 1983. – С.196-197

¹⁷ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. – С. 26-27

¹⁸ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1894. – Пер. з англ. – К., 1999. – С.226-252, 331-336

¹⁹ Там само. – С.165, 206-207, 357

за групами занять» і проведено перерахунок даних шляхом «згортання» 65 дрібних груп занять населення у більші згідно сучасних уявлень про структуру економіки та підприємництва. Таких сфер вийшло 8 - фінанси, торгівля, будівництво, сфера послуг, транспорт і зв'язок та промисловість і ремесло, в тому числі індустріальні. Скажімо, у сферу торгівлі було включено 14 груп занять – торгове посередництво, торгівля «в цілому», торгівля живою худобою, зерновими, іншими продуктами сільського господарства, торгівля будівельними матеріалами і паливом, торгівля розносна і роздрібна тощо.

Складніше було з добром адекватних матеріалів міських переписів з урахуванням повноти їх обробки та публікації, можливості співставлення з переписом 1897 р. заради виявлення сталих тенденцій і мінімізації кон'юнктурних коливань, вибору репрезентативної сукупності різнотипних міст у різних регіонах. Врешті-решт придатних для цієї мети переписів виявилось три – Катеринослава 1865 р., Києва 1874 р. і Бердичева 1882 р.²⁰

У сукупності ці матеріали відповідають низці критеріїв. По-перше, вони представляють різні за ступенем модернізації міста – умовно передові, середні та відстаючі: відповідно Катеринослав, Київ і Бердичів. По-друге, вони охоплюють відносно компактний та порівняно віддалений від 1897 р. проміжок пореформеного історичного і соціального часу для виявлення тенденції поступу підприємництва і модернізації.

Окремо кожне місто та їх сукупне населення є достатньо значимою статистичною величиною для коректного та репрезентативного аналізу. Так, населення Катеринослава у 112,8 тис. складало 4,0% міського і 0,49% всього населення підросійської України (йдеться про 22.989,5 тис. кількості усього населення та 2853,4 тис. міського)²¹. Відповідно Київ з населенням 247,7 тис. складав 8% міського і 1,08% усього населення, Бердичів з 53,4 тис. мешканців відповідно 1,87% жителів міст і 0,23% усього населення, а в сумі населення трьох міст 1897 р. складало 413,9 тис. або 14,5% міського населення і 1,8%

²⁰ Петроков [?] Бердичев / [?] Петроков. – К., 1882. – 57 с. [Літограф. Відбиток]; Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1975. – 45 с.; Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.154-295.

²¹ Підраховано на основі: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904 – 1905: Т.8. Волынская губерния. – С.36-39; Т.32. Подольская губерния. – С.42-45; Т.33. Полтавская губерния. – С.44-47; Т.41. Таврическая губерния. – С.40-43; Т.46. Харьковская губерния. – С.44-47; Т.47. Ч. I. Город Одесса. – С.12-14; Т.47. Ч.2. Херсонская губерния. – С.36-39; Т.48. Черниговская губерния. – С.50-53; Т.3. Бессарабская губерния. – С.32-35; Курская губерния. – С.46-49; 20, С.36-39; 21, С.36-39.

усього населення. Тож висновки у цьому сенсі є цілком коректними та репрезентативними згідно вимог демографічної статистики. За «реперну» точку було взято загальний перепис 1897 р., а матеріали міських переписів було опрацьовано таким чином, щоб виділити аналогічні показники.

Серед зафіксованих переписом 1865 р. у Катеринославі 128 видів занять до сфери фінансів були віднесені 2 (мінjali, фактори), до торгівлі – 5 (власники шинків, купці та їх прикажчики, «хлопчики при лавках» і дрібні торговці)²². Київський перепис 1874 р. виділив 135 груп занять; до категорії транспорт і зв'язок було віднесено 9 занять – залізничники, зайняті на перевезенні пароплавами та іншими плавзасобами, будівельники та утриманці мостів, телеграфісти, зайняті виготовленням та експлуатацією екіпажів та іншого гужового транспорту, пасажирські та вантажні візники з наступник виокремленням зайнятих в індустріальних сферах транспорту та зв'язку – залізничники, пароплавники, телеграфісти²³. У матеріалах перепису Бердичева 1882 р. було з виділених 62 груп занять до сфери фінансів, наприклад, віднесено 4 групи (співробітники державних кредитних установ, приватних банків, мінjali та фінансові посередники), до торгівлі – 11 груп²⁴.

Зазначимо, що відносно розподілу виділених статистиками 1865-1897 рр. груп занять між сферами економіки (тобто процесу «згортання») можна і навіть доцільно вести дискусії. Проте не варто заперечувати інформаційний потенціал міських переписів як історичного джерела. До того ж масові джерела дозволяють науково коректно виділити домінуючі тенденції, а абсолютні показники будівельників чи, скажімо, співробітників фінансової сфери мають стати предметом окремого аналізу. При цьому мають бути залучені й інші види джерел – фабрично-заводської інспекції для з'ясування числа промисловців, податкової для обчислення кількості біндюжників (ломових візників) чи шмуклерів (ремісники з оздоблення шнурками одягу і виготовлення шнурів).

Почнемо аналіз з Києва, найбільшого з міст розробки. За 1874-1897 рр. різко збільшилось число самодіяльних, тобто осіб із самостійним прибутком. Так, за цей період число зареєстрованого населення зросло з 130,6 тис. до 261,7 тис. або у 2 рази²⁵, а число

²² Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.154-295.

²³ Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1875.

²⁴ Петроков [?] Бердичев / [?] Петроков. – К.: Б.в., 1882. – 57 с. [Літограф. Відбиток].

²⁵ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – С. 197.

самодіяльних осіб зросло з 28,9 тис. до 146,1 тис. або вп'ятеро. Це перевищує у 2,5 рази темпи зростання населення. Очевидно, що поступ модернізації та зростання підприємництва призвели до руйнування традиційного укладу життя, значно підвищили економічну активність населення, сприяли різкому збільшенню зайнятості жінок і дітей, притоку мігрантів-чоловіків з сіл і містечок. Такий стан об'єктивно зумовлений початковим етапом індустріалізації: ремісники в умовах конкуренції з індустріальним виробництвом залучали додаткову робочу силу; у промисловості заради накопичення капіталу зменшували зарплатню чоловікам і залучали до праці за мізерну платню дітей, жінок і вчорашніх селян (яких легше було привабити за менші гроші). Зростання підприємництва мало наслідком підвищення економічної активності, хоча соціальна ціна цього позитивного явища за умов бюрократично-поліцейської держави була завищеною для суспільства.

Показовим щодо змін у сфері зайнятості може бути тютюнове виробництво: 1874 р. серед 301 працюючого жінок не було (хоча у цьому випадку не виключене й певне спотворення відомостей), а 1897 р. серед 961 зайнятих жінок налічувалось 630 або 65,56%. Опукло зміни статевої структури працівників фіксує така традиційна галузь, як «питейна торгівля»: 1874 р. серед 623 зайнятих жінок було 132 або 21,19%, а 1897 р. серед 464 зайнятих 107 жінок або 23,06%²⁶. Очевидно, що цей перелік можна продовжити, але висновок про збільшення серед працюючих жінок і підлітків сумніву не викликає.

Суттєві зміни відбулись у структурі зайнятості та підприємництва киян. Так, на 11,7% зросла питома вага зайнятих у фінансовій сфері, на 6,96% – в індустріальному виробництві, на 7,13% – у сфері послуг. Особливо показовим є небачене зростання частки зайнятих в індустріальних галузях промисловості. Так, 1874 р. в індустріальному виробництві було зайнято 1,52% всіх киян і лише 3,3% зайнятих у промисловості. За 23 роки ситуація суттєво змінилась – в індустріальному виробництві було зайнято 8,43% працюючих і 23,18% зайнятих у промисловості (збільшення на 19,79%). Проте, попри зростання це означає, що принаймні кожні 3 з 4 працівників були зайняті ручною працею. Про її домінування на кінець XIX ст. свідчать й інші дані. Суттєво відставав від загальної ходи індустріалізації транспорт: якщо 1874 р. питома вага зайнятих на залізницях, пароплавах і телеграфному зв'язку складала 35,36% зайнятих в галузі, то у 1897 р. лише 30,15% – якісні показники відставали від кількісних.

Отже, за 1874-1897 рр. в економіці Києва відбулись істотні зрушення у поступі індустріальної модернізації – збільшилась питома

²⁶ Киев и его предместье. По переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Б.в., 1875; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.16. Киевская губерния. – СПб., 1904.

вага зайнятих у промисловому виробництві, покращилась інфраструктура, щонайменше у 7 разів (з 3,39 до 23,18%) зросла частка зайнятих в індустріальному виробництві. Поза великими містами спостерігаємо, проте, іншу картину. Загалом на кінець XIX ст. в економіці панування традиційного укладу модернізація захитала лише невеликою мірою, що є характерною рисою початкового етапу індустріалізації. Більше того, в окремих галузях якісні показники ходи модернізації погіршились на тлі безумовно прогресивних кількісних змін.

Проаналізуємо зміни у Бердичеві як типовому традиційному місті. Передовсім зазначимо депопуляцію цього міста або щонайменше тупцювання міста в умовах прискореної урбанізації²⁷. Так, на середину XIX ст. Бердичів з більш ніж 50 тис. населення посідав 4-е місце в Україні після Одеси, Києва і Харкова, а на кінець XIX ст. з 53,3 тис. – лише 11²⁸. Це було обумовлене переміщенням шляхів сполучення, індустріалізацією легкої промисловості та згоранням традиційних для міста гуртової та ярмаркової торгівлі й дрібної промисловості. Занепад наочно ілюструє зменшення єврейської громади як найбільш втягнутої у товарні відносини – якщо 1863 р. у Бердичеві мешкало 46,1 тис. євреїв (93% мешканців), то 1897 р. – лише 41,1 тис. або 77% населення²⁹.

Порівняння даних переписів Бердичева 1882 і 1897 рр. засвідчило зменшення питомої ваги зайнятих у фінансовій сфері (з 3,01% до 0,63%), будівництві (з 13,53% працюючих 1882 р. до 5,15% 1897 р.) та сфері послуг (з 13,59% до 8,85%), що свідчить про соціально-економічну кризу . Лакмусовим папірцем кризи традиційного укладу став занепад транспортної інфраструктури (частка зайнятих зменшилась з 6,36% до 5,76%). Натомість за 1882-1897 рр. у 1,2 рази (з 32,79% 1882 р. до 39,92% 1897 р.) зросла частка зайнятих у торгівлі.

Про темпи індустріалізації в межах цілого періоду можна говорити лише з поправкою на умовність. Так, на модерних транспорті і

²⁷ Р.М. Бердичів / М.Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.1, 1993. – С.112-113; *Верменич Я.В.* Бердичів / Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.222.

²⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т.8. Волынская губерния. – С.36-39; Т.32. Подольская губерния. – С.42-45; Т.33. Полтавская губерния. – С.44-47; Т.41. Таврическая губерния. – С.40-43; Т.46. Харьковская губерния. – С.44-47; Т.47. Ч.І. Город Одесса. – С.12-14; Т.47. Ч.2. Херсонская губерния. – С.36-39; Т.48. Черниговская губерния. – С.50-53; Т.3. Бессарабская губерния. – С.32-35; Курская губерния. – С.46-49; 20, С.36-39; 21, С.36-39.; Р.М. Бердичів / М.Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.112-113; *Верменич Я.В.* Бердичів // Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.222.

²⁹ Там само.

зв'язку 1897 р. було зайнято лише 1,86% працюючих (для порівняння у далеко не передовому Києві – 3,49% або більше у 1,9 рази) У промисловості спостерігались дві тенденції. Перша підтверджує повільну ходу індустріалізації – за 1882-1897 рр. питома вага зайнятих в індустріальному виробництві зростає мінімально – з 4,80% до 5,56%. Причому частка зайнятих в ньому серед усіх зайнятих у промисловості скоротилась з 15,64% до 14,01% або на 1,63%. Друга тенденція свідчить про соціальну ціну модернізації – частка зайнятих у промисловому виробництві зростає у відносних цифрах (щодо усіх працюючих) з 30,72% до 39,69%. Вочевидь, внаслідок зменшення доходів від традиційних ремесел і торгівлі все більше жінок і підлітків були змушені працювати.

Отже, аналіз переписів Бердичева є свідченням кризи традиційних міст на початковому етапі індустріальної модернізації. Об'єктивні труднощі посилювались переміщенням в індустріальні міста капіталів і найбільш підприємливого трудового елемента з відповідним погіршенням якості життя та зменшенням можливостей для решти.

Поглянемо на найбільш успішне на шляху модернізації місто – Катеринослав. Перш за все звернемо увагу на різке збільшення чисельності населення і працюючих. Якщо перший показник зріс майже у 5 разів, то другий – в 11,3 рази³⁰. Крім загального для усіх міст збільшення питомих ваги працюючих цьому сприяла активна міграція працездатної молоді. Так, за 1865-1897 рр. серед мешканців Катеринослава питома вага народжених у місті зменшилась з 46,67% до 31,40% або у 1,5 рази, а частка мігрантів з інших губерній імперії зростає з 26,11% до 53,38%, тобто удвічі. Симптоматичним є збільшення іноземців зі 143 до 901 (ушестеро)³¹.

Не менш показові зміни відбулись і в галузевій структурі зайнятості. Ознаками Катеринослава як нового індустріального центру стали різке зростання ролі промисловості, транспорту і зв'язку, насамперед їх модерних сегментів. Так, питома вага зайнятих у промисловості зростає з 40,75% до 45,10%, в т.ч. в індустріальному виробництві з 1,31% до 17,04% або у 13 разів! Якщо 1865 р. лише 3,21% зайнятих у промисловості працювали в індустріальному виробництві, то 1897 р. – 37,77%. Проте, різке зростання працюючих, передусім на механічному виробництві, є рисою початкового етапу індустріалізації. Про початковість цього процесу і дешевищу робочої сили свідчить і той

³⁰ Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. Ч. II. – Отдел I. Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б.м., Б.г. – С.156; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.13. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С.39-46

³¹ Там само.

факт, що навіть 1897 р. у Катеринославі лише 1/3 зайнятих у промисловості була пов'язана із модерним виробництвом, а 2/3 (62,23%) – з традиційним. Втім, це співвідношення у Києві та Бердичеві було у рази гірше (76,72% і 85,99% відповідно). Очевидно, що ця риса імперського проекту модернізації – збереження традиційного укладу – забезпечувала надприбутки через дешевизну робочої сили, низькі ціни на продукцію традиційної промисловості і монополю високої на індустріальні вироби. Саме це приваблювало капітали, передові ідеї, нові технології і т.п.

Глибинні якісні зміни відбулись у транспорті та зв'язку. Так, питома вага зайнятих у цій галузі серед працюючих зросла з 4,01% до 15,86% або вчетверо, причому 1897 р. майже 2/3 (точніше 60,44%) були зайняті в індустріальній сфері – пароплави, залізниці, телеграф. Отже, саме у цій сфері були чи не найкращі умови для інноваційного підприємництва. Така закономірність має загальносвітовий характер, але проявилась з різною глибиною: 1897 р. з модерним транспортом і зв'язком було зв'язано 30,15% зайнятих у цій галузі бердичівців, 32,35% киян і 60,44% катеринославців. Ця ієрархія прямо пропорційна глибині індустріальної модернізації в кожному місті.

За 1865-1897 рр. у Катеринославі з 17,94% до 25,11% зросла частка торгівлі внаслідок індустріалізації – зростання товарності економіки та розширення потреб у промислових товарах. За 1865-1897 рр. у Катеринославі скоротилась питома вага будівництва і сфери послуг як напрямків підприємництва, хоча природа цього скорочення різна. Частка будівництва впала з 12,86% до 7,76% через поліпшення структури підприємницького капіталу і прискорення вкладання коштів у машини й механізми. Друга причина є радше негативною – маємо на увазі відсутність масового житлового будівництва, що мало наслідком різке погіршення житлових умов працюючих і штучне скорочення внутрішнього ринку – будівництво потребує металу, цегли, скла, деревини, хатнього начиння тощо. Схожі негативні фактори привели до скорочення питомої ваги сфери послуг з 23,85% 1865 р. до 5,56% 1897 р., тобто у 4,3 рази. Головною причиною спаду виявилася дешева робоча сила, слабкість робітничого руху та брак соціальної відповідальності підприємців, які у гонитві за прибутками втрачали відчуття реальності.

Як свідчить світова практика, розвиток промислових галузей забезпечує не лише додаткове накопичення капіталу, але й слугує нішею для середнього і дрібного підприємництва, основи середнього класу і соціально-політичної стабільності. Тодішні підприємці мали за приклад досвід Великобританії, але воліли мати за взірць колоніальну Індію. Показово, що у Бердичеві сфера послуг теж скорочувалась, але не такими швидкими темпами. У Києві, де була значна кількість високооплачуваних мешканців, питома вага сфери послуг

зросла з 4,26% до 11,39% або у 2,7 рази. Вочевидь, що між сферою послуг, рівнем життя і соціально-політичним поступом існує безпосередня і прямо пропорційна залежність.

«Точкою відліку» підсумків став Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р., матеріали якого було порівняно з матеріалами міських переписів 1865 р. Катеринослава, 1874 р. Києва і 1882 р. Бердичева. Ці міста уособлюють різні типи міст підросійської України на межі XIX – XX ст. – індустріально модернізоване, традиційне і перехідне. Міські переписи є достовірним джерелом демографічної статистики, які у сукупності доцільно розглядати як специфічний вид масових статистичних джерел. «Згортання» і перерахунок виділених у переписах занять дозволили розподілити все самодіяльне населення по восьми основних групах – фінанси, торгівля, будівництво, сфера послуг, промисловість, транспорт і зв'язок. В двох останніх категоріях було окремо вираховано зайнятих в індустріальних сегментах.

Отже, за останню третину XIX ст. скоротилась питома вага промисловості, ремесла та будівництва, торгівля не зазнала змін і зросла питома вага фінансів та сфери послуг при різкому зростанні індустріального сектора економіки. Найбільш наочно кількісні та якісні ознаки індустріальної модернізації відбилися на сфері транспорту і зв'язку – ця галузь була піонером промислового перевороту, базувалась переважно на технічних новаціях, забезпечувала зростаючий товарообіг, відповідала імперським потребам і амбіціям влади. За останню третину XIX ст. частка зайнятих у транспорті та зв'язку зросла з 10,76% до 12,00% від всіх працюючих. Особливо швидкими темпами зростав індустріальний сегмент – кількість зайнятих тут зросла з 3,22% до 4,94% або у 1,53 рази. Втім, на транспорті і у сфері зв'язку кількісні показники випереджали якісні – якщо на початок останньої третини XIX ст. 29,95% зайнятих у галузі були пов'язані з новою технікою, то на 1897 р. – 41,19% (зростання на 1/3), що на 1/5 відставало від кількісного зростання. Подібні риси притаманні, хоча у різній мірі, всім містам. Так, у Катеринославі частка працюючих на транспорті і зв'язку зросла у 4 рази, в тому числі в індустріальній сфері – до 60,44%. У Києві та Бердичеві у межах 1,5% скоротилась частка зайнятих, але на 1897 р. 1/3 працюючих була пов'язана з індустріальними технологіями. Інакше кажучи, індустріальна модернізація та підприємництво, цілком за імперською формулою, розвивались скоріше ушир, ніж вглиб.

Більш складні процеси відбувались у промисловості. По-перше, різко зросла роль індустріальної складової з відповідним зменшенням традиційного кустарно-ремісничого виробництва. Так, питома вага зайнятих в індустріальному виробництві зросла з 2,06% до 10,45% (у 5,1 рази), в т.ч. у Києві з 1,52% до 8,43% (у 5,5 разів), Бердичеві з 4,80% до 5,56% (у 1,2 рази), Катеринославі – з 1,31% до

17,04% (у 13 разів). Як наслідок, у підросійській Україні вартість промислової продукції за 1869-1900 рр. зросла у 7,8 разів. Водночас, скажімо, у Києві за 1890-1900 рр. обсяг промислового виробництва зріс на 81%, але кількість робітників – на 88%³², тобто продуктивність праці зменшилась. Підприємці отримували прибутки не стільки за рахунок техніко-технологічних новацій, скільки за рахунок збільшення експлуатації, залучення жінок і дітей з відповідним зменшенням зарплатні. Соціально-економічною основою такого «азіатського» шляху модернізації було збереження панування традиційного укладу. Так, у 1897 р. в усіх містах у ньому було зайнято 73,89% працюючих у промисловості, в тому числі у Києві – 76,72%, Бердичеві – 85,99% (тут за 1882-1897 рр. традиційний уклад навіть зміцнив свої позиції), Катеринославі – 62,23%.

Отже, успіхи індустріалізації на кінець XIX ст. навіть у промисловому виробництві були досить скромними, що меншою мірою ставить під сумнів усталені у дусі економічного детермінізму уявлення про те, що на кінець XIX ст. «велика машинна індустрія, випускаючи основну масу промислової продукції, зайняла домінуюче становище в промисловому виробництві Росії»³³. Більш зваженими є оцінки сучасних вітчизняних авторів про те, що Російська імперія відставала від розвинених країн світу і за загальним економічним рівнем, і за рівнем життя населення. За якісними показниками Росія у 4-6 разів відставала від США, Великобританії, Німеччини, Франції; у 2-3 рази поступалася показникам індустріально розвинених країн другого ешелону – Австро-Угорщині та Італії і (разом з Японією) входила до третьої групи держав з великими потенційними можливостями. При безумовно капіталістичному характері модернізації капіталізм переміг лише у великій та середній промисловості у передових галузях окремих регіонів. Збереглася і збільшилась докапіталістична промисловість як база розвитку капіталізму вшир³⁴.

Питома вага торгівлі як джерела існування і сфери підприємництва не змінилась, хоча за цією середньою цифрою криється її зменшення у Києві (з 23,07% до 18,54% або на 1/5), зростання у Бердичеві (з 32,79% до 39,92% або на ту ж 1/5) і Катеринославі (з 17,94% до 25,11% або у 1,4 рази). Очевидно, що зростання торгівлі стримувалось низьким рівнем життя більшості городян і працею «на замовлення» ремісників.

³² История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – С. 191

³³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – С. 306

³⁴ История России XIX – начала XX ст. Учебник для истор. ф-тов ун-тов. – М., 2000. – С. 309-310.

Це ж стосується повільного зростання сфери послуг – багатокладність, бідність, зайва регламентація і т.п. гальмували модернізацію цієї сфери, стримували поступ внутрішнього ринку та середнього і дрібного підприємництва. Так, частка сфери послуг серед працюючих зросла з 8,76% до 9,61% або на 1/10, у тому числі у Києві вона продемонструвала рекордні темпи зростання – з 4,26% 1874 р. до 11,39% 1897 або у 2,7 рази, поступившись серед усіх сфер лише фінансам. У Києві сформувалась модернізована як для імперії сфера індустріальних послуг. Проте вона скоротила своє значення як у традиційному Бердичеві (з 13,59% до 8,85% або на 1/3), так і в індустріальному Катеринославі (з 23,85% до 5,56% або вчетверо).

Усі перелічені зміни у галузях зайнятості і сферах підприємництва характерні для першого етапу «навздогінної» індустріальної модернізації. На кінець XIX ст. продовжувалась боротьба традиційного і модерного укладів, що було природним і позитивним явищем. Вкрай негативний відбиток на природні труднощі індустріалізації накладав імперський проект, що гальмував прогресивні тенденції, консервував застарілі, поглиблював соціальні протиріччя і запропонував суспільству надмірну соціальну ціну модернізації. Можна навіть вести мову про історичну приреченість для України російського імперського (чи євразійського) проекту модернізації.

Очевидно, що історичні традиційні міста не завжди «вписувались» у нове підприємництво: одні занепадали (подібно Бердичеву), інші зуміли пристосуватись (Київ, Харків) завдяки географічному положенню, адміністративно-політичному статусу, наявності університету, знаходженню на шляхах імперського проекту будівництва залізниць тощо. Особливістю є й те, що в підросійській Україні індустріальна модернізація йшла не стільки на базі традиційних укладів економіки і міст, скільки за рахунок нових, тобто не стільки вглиб, скільки вшир. Це характерна ознака російського імперського проекту модернізації.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 7

Розділ 4
РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Рубльов Олександр (Київ)

**Організація управління на польсько-
українському прикордонні
за II Речіпосполитої**

Подкур Роман (Київ)

**Динаміка адміністративно-
територіального поділу 1930-х рр. у контексті
"великого терору" 1937–1938 рр.**

Савченко Ірина (Київ)

**Започаткування видавничого проекту
Української академії наук "Історично-
географічний словник українських земель"**

Олександр Рубльов
ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ
НА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ
ПРИКОРДОННІ ЗА П РЕЧПОСПОЛИТОЇ

Форми організації державного управління на територіях погранич, багато з яких у рефлексіях по різні боки кордону розглядаються як спірні – проблема настільки ж актуальна, наскільки політично заго-стрена. Коли йдеться про підвищену готовність громадян у зонах по-гранич до протестних акцій, часто забувають, що ще живі чимало людей, які можуть порівняти системи управління на власному досвіді. Для когось більш цінні інтенції до свободи, для інших – "до порядку". Оскільки ж у процес переосмислення минулого втягнуті й мо-лоді покоління, атмосфера різномислення на пограниччях уявляється цілком природною. Отже, поглибленому вивченню підлягають усі си-стеми управління, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні. З погляду на вищезазначене, автор має намір зосередитися у цій статті на особливостях організації управління у чотирьох воеводствах П Речіпосполитої, де у складі населення переважали етнічні українці.

Органи державного управління П Речіпосполитої у міжвоєнному часі поділялися на центральні органи адміністрації та органи тери-торіальної адміністрації у залежності від формату територіальної чинності їхніх повноважень.

Центральні органи адміністрації

До центральної адміністрації П Речіпосполитої слід зарахувати посади Президента, Генерального Інспектора Збройних Сил, Раду Міністрів та її голову, міністерства та інші центральні відомства.

Відповідно до Конституції Польщі 1921 р., очолював виконавчу владу *президент*, який, згідно ст. 2 Конституції, був «включно з від-повідальними міністрами органом Народу у сфері виконавчої влади». Президента обирали на 7 років абсолютною більшістю голосів сейм і сенат, об'єднані у Національні Збори. Виконавчі компетенції прези-дента обіймали призначення й відкликання голови Ради Міністрів – а за його поданням також і міністрів, згідно з приписами системи парламентського управління. Він призначав також, за поданням Ради Міністрів, на вищі цивільні й військові посади. Був Головноко-мандувачем Збройних Сил. Виконавчу владу здійснював через міні-стрів й підлеглих їм урядників. Кожний урядовий акт президента для набуття чинності вимагав підпису голови Ради Міністрів і відпо-відного міністра. Конституція передбачала видавання президентом постанов задля виконання законів та розпоряджень (призначення

на посади, надання офіцерських звань, орденів). В силу власного урядового становища президент не був відповідальний ані політично, ані цивільно. Ніс натомість конституційну відповідальність за державну зраду, порушення Конституції й кримінальні злочини перед Державним Трибуналом (відповідно до закону від 27 квітня 1923 р.)¹.

Після травневого перевороту 1926 р. статус президента зміцнився, що додатково унормували приписи квітневої Конституції 1935 р. Каденція президента й надалі тривала 7 років. При цьому обирався він Зібранням електорів, що складалося з маршалків сейму й сенату, голови Ради Міністрів, голови Найвищого Суду, Генерального Інспектора Збройних Сил та 75 осіб, що їх обирали сейм і сенат з-поміж «найповажніших» громадян. Особа президента втілювала у собі єдину й неподільну державну владу. Був він надурядовим державним чинником, покликаним гармонізувати діяльність головніших державних інституцій, що перебували під його верховенством: уряду, сейму, сенату, Збройних Сил, судів і державного контролю. Повноваження президента поділялися на прерогативи (особисті повноваження) і звичайні повноваження. Урядові акти президента, що видавалися у рамках прерогатив, не потребували контрасигнації голови Ради Міністрів й відповідного міністра. Таким чином, наприклад, він визначав кандидата на свого наступника, призначав й відкликав голову Ради Міністрів, голову Найвищої Контрольної Палати, віддавав членів уряду до суду Державного Трибуналу, призначав і звільняв головнокомандувача й Генерального Інспектора Збройних Сил, призначав суддів Державного Трибуналу².

Решта актів президента для набуття ними чинності вимагали скріплення підписами голови Ради Міністрів й відповідного міністра. Оскільки президент, згідно з Конституцією 1935 р., був наділений повноваженнями у всіх сферах публічного життя, у його особі персоніфікувалася суверенність держави. Як наслідок – не ніс він відповідальності політичної або конституційної за урядові рішення, а Конституція накладала на нього «відповідальність перед Богом і історією за долю держави». Впровадження інституції прерогатив, без обов'язку контрасигнації, означало також послаблення механізму контролю урядових рішень президента у багатьох суттєвих державних справах, контролю, притаманного парламентарно-кабінетній системі.

Наявна у Польщі з 1926 р. посада *Генерального Інспектора Збройних Сил* була посилена 1936 р., що полягало у зосередженні у його компетенції сукупності завдань щодо оборони держави й військових приготувань на випадок ймовірного збройного конфлікту. Компетенція Генерального Інспектора Збройних Сил (після Ю. Пілсудського був ним Е. Ридз-Смігли) перевищувала повноваження міністра

¹ Witkowski W. *Historia administracji w Polsce 1764–1989* / Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – S. 322–323.

² Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – S. 504.

військових справ й надавала йому провідну роль щодо контролю над військом й армійської номінаційної політики.

Окремим, засадничим членом центральної адміністрації II Речіпосполитої була *Рада Міністрів*, покликвана до життя президентом. Формували її міністри під керівництвом голови Ради Міністрів (арт. 55 Конституції 1921 р. й арт. 25–26 Конституції 1935 р.). Голова Ради Міністрів (прем'єр) репрезентував уряд, керував його працею й пильнував виконання його рішень, а також рівночасно (з часів квітневої Конституції 1935 р.) «визначав головні засади державної політики». Як бюро прем'єр-міністра діяло управління Президії Ради Міністрів, що складалося, відповідно до організаційного статуту від 12 грудня 1930 р., з таких бюро: президіального, правничого, економічного й удосконалення адміністрації. Останнє співпрацювало з Комісією для удосконалення публічної адміністрації при голові Ради Міністрів й залагоджувало справи, «пов'язані з удосконаленням публічної адміністрації, деконцентрацією адміністрації, методів праці в урядах, організації й сфери діяльності влади і урядництв та системи підготовки урядницького персоналу»³.

У структурі Ради Міністрів вирішальну роль відігравав прем'єр. Згідно з конституційними нормами й реальною практикою урядування, він мав істотний вплив на склад уряду – від його децизії вирішальним чином залежали міністеріальні номінування й формування усього складу кабінету. Керуючи працею уряду, прем'єр репрезентував його у стосунках з сеймом і президентом.

Прем'єри у II Речіпосполитій неодноразово також виконували функції відомчих міністрів. Так, наприклад, Ігнацій Падеревський (1860–1941) не лише очолював уряд, а й був міністром закордонних справ (1919); Владислав Грабський (1874–1938) – поєднував прем'єрство з посадою міністра фінансів (1920); Ю. Пілсудський – очолював уряд і був військовим міністром (1926–1928, 1930); Ф. Славої-Складковський (1885–1962) – прем'єрство поєднував з керівництвом міністерством внутрішніх справ (1936–1939).

Міністри становили другу складову Ради Міністрів. Розрізнялися три категорії міністрів – відомчі міністри, які очолювали відповідні міністерства; так звані міністри без портфеля. Третю категорію становили керівники центральних урядництв у міністерському ранзі. Останні, як, наприклад, голови Головного Ліквідаційного Уряду, Головного Уряду Мір чи Найвищої Контрольної Палати, формально не входили до складу уряду, однак могли брати участь у його засіданнях, коли це стосувалося справ їхнього відомства.

Кістяк Ради Міністрів складали відомчі міністри. У міжвоєнній Польщі чисельність їх була перемінною величиною: у перших роках незалежності сягала 16, згодом зменшилася й упродовж 1932–1939 рр.

³ *Prawo polityczne Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939: Wybór źródeł / Prolog, wybór, oprac. i indeksy W. Sudnik. – Warszawa, 2002. – S. 308.*

функціонувало 11 міністерств: закордонних справ; внутрішніх справ; військових справ; фінансів; юстиції; рільництва й рільничих реформ; промисловості і торгівлі; комунікації; суспільної опіки; пошт і телеграфів; релігійних визнань і публічної освіти⁴.

Напруга у стосунках з Німеччиною та СРСР допровадила до того, що особливого значення набула, запроваджена у Польщі декретом Президента від 6 серпня 1926 р., посада *Генерального Інспектора Збройних Сил*, котрий у випадку війни ставав Верховним Головнокомандувачем. Першим Генеральним Інспектором 27 серпня 1926 р. став маршал Польщі Юзеф Пілсудський, який обіймав цю посаду до смерті (12 травня 1935 р.). Його наступником на цій посаді став генерал Едвард Ридз-Смігли (1886–1941), який виконував функцію Генерального Інспектора Збройних Сил до 27 жовтня 1939 р. (зрікся після початку агресії СРСР проти Польщі й власного виїзду до Румунії, де був інтернований). Посада була посилена декретом Президента Речіпосполитої від 9 травня 1936 р. Посилення полягало у зосередженні у компетенції Генерального Інспектора сукупності завдань щодо оборони держави й військових приготувань на випадок ймовірного збройного конфлікту. Компетенція Генерального Інспектора Збройних Сил перевищувала повноваження міністра військових справ й гарантувала йому провідну роль щодо контролю над військом й визначення військової політики. Підлягав він винятково Президентові. У почесному сенсі (не правовому) був він визнаний другою особою у країні після Президента II Речіпосполитої.

Урядова територіальна адміністрація

Здійснення територіального управління урядовими органами II Речіпосполитої зосереджувалося у двох засадничих вертикалях. Перша з них – це *загальна адміністрація*, що її визначали також, назагал початково, як політичну й об'єднану, а друга – *спеціальна адміністрація*, звана також необ'єднаною або часом – фаховою. Термін «загальна адміністрація» став домінуючим у польській адміністративній практиці з часів уніфікації державної адміністрації 1928 р., заступивши собою різні поняття, успадковані від часів поділів Польщі кінця XVIII ст.

До загальної адміністрації належало насамперед виконання завдань зі сфери компетенції міністерства внутрішніх справ; до спеціальної адміністрації – питань компетенції інших міністерств. Проте до компетенції органів загальної адміністрації входили й деякі інші питання, якими опікувалися інші, ніж МВС, міністерства. Отже, були об'єднані ці завдання в одному органі загальної адміністрації – відтак цю адміністрацію трактовано також як об'єднану. Згідно зі слушним зауваженням польського дослідника В. Козири, «загальна адміністрація становила кістяк цілої державної адміністрації у II Речіпосполитій»⁵.

⁴ Witkowski W. *Historia administracji w Polsce 1764–1989*. – S. 325, 328.

Загальна адміністрація поділялася на два шаблі – інстанції. Органами I інстанції (першого ступеня) були насамперед *народні комісари*, згодом – *урядові комісари*, потім – *старости*, старости повітові (земські) й гродські (міські). Відомство повітового чи гродського старости окреслювали зазвичай як староство, повітову чи старостинську адміністрацію. Органами II інстанції (другого ступеня) були *воєводи*, які керували воєводськими управліннями, що їх називали також воєводством, воєводською адміністрацією – загальною й об'єднаною⁶.

Територіальна адміністрація відроджуваної Польщі створювалася синхронно з перебиранням польських земель від держав – колишніх загарбників, учасників поділів Польщі наприкінці XVIII ст. (Австрії, Німеччини, Росії). Її перший начерк окреслило розпорядження Регенційної Ради від 7 жовтня й декрет тієї ж Ради від 30 жовтня 1918 р., що ними до життя були покликані *повіти* як підставові одиниці конструйованої адміністрації. На чолі повітового управління перебував його керівник, який спершу отримав назву народного комісара, згодом (з-за некорисного порівняння з більшовицькою Росією) – повітового або урядового комісара. Остаточо, на підставі обіжника МВС від 10 квітня 1919 р., прийнято визначення – *повітовий урядовий комісар*. Повітовий комісар на ввіреному йому терені виконував подвійну функцію: був представником уряду й одночасно органом урядової адміністрації I інстанції, наділеним додатковими повноваженнями щодо координації діяльності підпорядкованих йому служб з владами й урядництвами, що підпорядковувалися іншим, ніж МВС, міністерствам.

Упродовж 1919 р. дійшло до засадничих змін в устрою загальної адміністрації. Невдовзі з'ясувалося, що підпорядкованість комісарів разом з повітовими управліннями безпосередньо МВС спричиняла надмірну дріб'язковість й уповільнення адміністративної роботи, а функціонування теренових представництв численних спеціальних центральних урядництв поглиблювало компетентнісний хаос й обтяжувало працю міністрів. Відтак постала потреба створення посередницького шабля загальної адміністрації. Сейм законом від 2 серпня 1919 р. щодо організації адміністративної влади II інстанції покликав до життя у центральній Польщі *воєводства* та воєвод як органи об'єднаної адміністрації. Наступним кроком, 28 серпня 1919 р., розпорядженням Ради Міністрів щодо тимчасової організації повітової адміністративної влади на теренах колишнього російського загарбання повітові уряди були переформовані на староства, а органом об'єднаної адміністрації у повіті визначено призначуваного міністром внутрішніх справ старосту, який виступав відповідальним виконавцем доручень воєводи.

⁵ Kozyra W. *Urząd wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939*. – Lublin, 1999. – S. 11.

⁶ Witkowski W. *Historia administracji w Polsce 1764–1989*. – S. 331.

Воєводу призначав Начальник Держави за поданням міністра внутрішніх справ, схваленим Радою Міністрів. До його засадничої компетенції належало таке: бути представником уряду і з його доручення здійснювати державну владу на території воєводства; виступати відповідальним виконавцем завдань окремих міністрів; бути начальником влад і урядництв на підпорядкованому йому терені; бути службовим начальником для працівників тих же урядництв. Як наслідок становище воєводи мало подвійний характер: був він представником уряду (політична функція) й одночасно керівником загальної адміністрації на території воєводства (адміністративна функція)⁷.

Сфера діяльності воєводи була широкою й далеко виходила поза межі кола справ, приналежних до МВС, обіймаючи численні ділянки державного управління, за винятком адміністрації військової, судової, фінансової, освітньої, праці, шляхів сполучення, поштово-телеграфної та рільничої. Мав він також право оприлюднення правових актів, обов'язкових на терені воєводства.

При воєводі створювалася воєводська рада як дорадчий орган, до складу якої був залучений й громадянський чинник (представники повітових сеймиків і міських рад) та керівники окремих відділів воєводської адміністрації й представники необ'єднаної адміністрації. Обов'язком воєводи було з'ясування думки (хоча й незобов'язуючого характеру) цього органу у всіх справах більшого значення для воєводства, головним чином господарських і культурних, а також з найголовніших проблем, які перебували у сфері діяльності територіального самоврядування. Раду очолював воєвода або призначений ним заступник. Розпорядження Ради Міністрів від 11 лютого 1924 р. надавало заступникам воєвод титул віце-воєводи й визначало для них сферу компетенції, окреслену МВС⁸.

Поважний обсяг діяльності воєводи вимагав створення допоміжного апарату. Таким апаратом мало бути для нього воєводське управління. Видане на додачу до закону від 2 серпня 1919 р. виконавче розпорядження Ради Міністрів від 13 листопада окреслювало організацію воєводського урядництва, що мало складатися з департаментів і відділів. Одночасно це розпорядження (арт. 39) однозначно наголошувало на засаді одноосібності керівництва адміністративним органом, який очолював воєвода, й допоміжності/підпорядкованості обслуговуючого його урядницького апарату.

Органи загальної адміністрації розташовувалися винятково у повітах та воєводствах. У міських і сільських гмінах владні функції загальної адміністрації виконували органи територіального самоврядування. Приписи 1919 р. стали значною мірою взірцем для

⁷ Kozyra W. *Urząd wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939*. – Lublin, 1999. – S. 26.

⁸ Witkowski W. *Historia administracji w Polsce 1764–1989*. – S. 333.

вирішення адміністративних питань в інших частинах відродженої Польщі – насамперед стосовно адміністрації на рівні воєводства.

Упродовж 1920-х років, особливо після травневого перевороту 1926 р., посилювався процес упорядкування й уніфікації територіальної адміністрації. Його апогеєм стало розпорядження Президента РП від 19 січня 1928 р. щодо організації й сфери діяльності влади загальної адміністрації. Документ цей передбачав, що владами загальної адміністрації є воєводи, урядовий комісар для столичного міста Варшави, повітові й гродзькі старости⁹. Приписи ці виразно посилювали позиції урядової адміністрації. В арт. 5 недвозначно наголошувалася засада єдиноначальності, а саме: «Воєводи, Урядовий комісар, повітові старости і гродзькі старости діють під особисту відповідальність, самостійно й одноосібно, з застереженням колегіального розв'язання справ, стосовно постанов нинішнього розпорядження, відносно інших правничих приписів»¹⁰.

Документ цей засадничим чином зміцнював принципи об'єднаності у загальній адміністрації. Воєвода призначався на посаду президентом, підпорядковувався особисто міністрові внутрішніх справ, службово – голові Ради Міністрів й окремим міністрам. Надалі зберігав подвійну позицію у воєводстві: був представником уряду й керівником загальної адміністрації. Підпорядковувалися йому справи зі сфери компетенції Міністерства внутрішніх справ та інших відділів загальної адміністрації¹¹. Розпорядження 1928 р. вперше докладно визначало сферу репрезентації уряду воєводою. До його прав і обов'язків належало: виняткове представництво уряду під час державних урочистостей, якщо уряд не надіслав уповноваженого делегата; узгодження діяльності всієї державної адміністрації на теренах воєводства відповідно до політичної стратегії уряду; загальний нагляд за особовими справами державних функціонерів з погляду вимог безпеки, спокою й громадського порядку; узгодження діяльності цивільної адміністрації, а також господарчих інтересів воєводства з оборонними потребами держави¹².

У порівнянні з приписами 1919 р. ці дві останні функції давали воєводі спеціальні повноваження щодо нагляду й втручання стосовно необ'єднаної адміністрації, отже вилученої з-під його безпосередньої компетенції. Воєвода міг періодично скликати зібрання керівників органів необ'єднаної адміністрації задля координування їхньої праці з погляду державних інтересів, міг вимагати від керівників тих органів пояснень у конкретних справах й призупиняти виконання завдань, які, на його думку, суперечили політиці уряду, міг, зрештою, втручатися у персональні справи органів необ'єднаної адміністрації.

⁹ Kallas M. *Historia ustroju Polski X–XX w.* – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – S. 334.

¹⁰ DzURP. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 86.

¹¹ Kallas M. *Historia ustroju Polski X–XX w.* – S. 334.

¹² Witkowski W. *Historia administracji w Polsce 1764–1989.* – S. 335.

Функціонування публічної адміністрації

Функціонери публічної адміністрації здійснювали владу й організаційні функції держави. Їхню правничу ситуацію регулювали приписи статуту про державну цивільну службу 1922 р. Містили вони так звану службу прагматику. Підпорядковувався їй загал державних функціонерів, за винятком суддів і прокурорів, учителів, професорів академічних шкіл, працівників державних підприємств і муніципалітетів. Службову прагматику тих груп працівників регулювали окремі приписи, що, втім, ґрунтувалися на подібних засадах.

Статут про державну цивільну службу унормовував спосіб прийняття на посади й звільнення з них, окреслював кваліфікаційні вимоги, право на відпустку, посадовий оклад, умови підвищення по службі, функціональні обов'язки (лояльність, збереження таємниці, особлива відданість, послух начальству), а також систему дисциплінарної відповідальності. Службовці поділялися на дві категорії – урядовців й нижчих державних службовців. Службовий стосунок розпочинався з призначення, що ним виступав односторонній писемний адміністративний акт. Припинення службових стосунків відбувалося шляхом звільнення з державної служби. Суперечки щодо державної цивільної служби підлягали юрисдикції адміністративного судівництва.

Загальна чисельність службовців державної адміністрації була доволі великою. У 1938 р. бюджет II Речісполитої передбачав 74 тис. посад у цивільній адміністрації (включно з суддями й прокурорами), але без учителів, чисельність посад яких сягала 89 тис.¹³

Належне функціонування державної адміністрації залежало не лише від відповідної структури її органів й унормування порядку і форм їхньої діяльності, але також від кваліфікації адміністративних функціонерів. У перших літах по відновленню державності незалежна Польща диспонувала обмеженим резервом кадрів кваліфікованих урядовців. Значний відсоток службовців без відповідної кваліфікації й брак докладних приписів, що унормовували б їхню діяльність, не могли не спричинювати низьку ефективність діяльності державного апарату. Поступово кадровий голод надолужувався шляхом рекрутування на державні посади випускників польських шкіл.

Суспільне обличчя працівників державної адміністрації було неоднорідним. Нижча ланка адміністративного апарату рекрутувалася назагал з кіл робітників розумової праці й дрібноміщанського середовища. Керівні ж посади в адміністрації, які вимагали вищої освіти, займали особи, походженням переважно з буржуазії, поміщицтва й робітників розумової праці. Ситуація ця була значною мірою наслідком наявної системи освіти, яка надавала кращі шанси для вихідців із заможних суспільних верств. У господарських відомствах, промисловості й торгівлі та фінансових установах чимало відповідальних

¹³ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. – S. 535–536.

посад, включно з міністерськими, обіймали особи, пов'язані з різними капіталістичними організаціями, насамперед з так званим «Лєвіафаном» – Центральним Союзом Польського Промислу, Гірництва, Торгівлі й Фінансів¹⁴. Після травневого перевороту 1926 р. у державному апараті значно побільшало офіцерів, які прийшли туди безпосередньо з військової служби. Наприклад, 1937 р. серед воєвод II Речіпосполитої колишні офіцери становили 75%.

Структура управління в українських землях II Речіпосполитої (1919–1939) зазнавала певних змін. У березні 1919 р. створено урядництво Генерального Делегата Уряду для колишньої Галичини, якому доручено, щоправда, дещо у менших обсягах компетенцію колишнього австрійського намісника краю. Лише 1920 р. поширено на Галичину систему управління, чинну вже перед тим на теренах колишнього Царства Польського – створено 4 воєводства: Краківське, Львівське, Станіславівське й Тарнопільське (три останні назагал залюднювали українці), котрі, у свою чергу, поділялися на повіти. Воєводства були органами II інстанції.

У 1928 р. запроваджено уніфікацію адміністрації. Територію II Речіпосполитої поділено на 16 воєводств на чолі з воєводами; воєводства, у свою чергу, поділялися на повіти на чолі з старостами. «Українськими» воєводствами, більшість або значну частину населення яких склали етнічні українці, були – Волинське (близько 70% мешканців), Львівське (40%), Станіславівське (близько 70%), Тарнопільське (близько 50%), південні повіти Поліського воєводства (понад 80%).

Поза державною адміністрацією існували органи територіального самоврядування. На найнижчому щаблі було це гмінне самоврядування у містах і селах, на вищому – повітове самоврядування. У частині воєводств діяло також воєводське самоврядування. 1933 р. здійснено уніфікацію самоврядування. Зміни у приписах уможливили державній владі широке втручання у справи місцевого самоврядування й призначення комісарської адміністрації.

Назагал українці були усунуті від виконання функцій державних службовців та місцевого самоврядування й відтак були негативно налаштовані до представників польської адміністрації. Тривалі перемовини з польською стороною завершилися нічим. Так, зокрема, польсько-українська «нормалізація» 1935 р. передбачала розширення представництва українців в органах місцевого самоврядування, але через саботаж польської сторони зазнала фіаско.

Польська влада у стосунку до українців керувалася чотирма підставовими засадами: 1) забезпечення цілісності держави й блокування автономічних прагнень українців; 2) гарантування полякам домінування у всіх сферах життя; 3) поборювання будь-яких анти-

¹⁴ *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej* / Redakcja Naukowa: A. Gąlicki, Z. Landau, W. Roszkowski, P. Stawęcki, J. Tomaszewski. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999. – S. 57.

державних спроб й замахів на «польський стан посідання»; 4) пошуки порозуміння з українцями на умовах, що їх диктували поляки.

Стосовно українських територій міжвоєнної Польської держави проводилася політика їхнього свідомого поділу на колишні «австрійські» терени (Львівське, Станіславівське, Тарнопільське воєводства) з національно свідомим українським населенням й колишні «російські» терени (Волинське воєводство) – зі значною часткою асимільованого/русифікованого населення. За цих обставин стало можливим довготривале здійснення так званого «Волинського експерименту» Г. Юзевського (1928–1938).

Волинське воєводство

Посаду воєводи на Волині у міжвоєнний час послідовно обіймали: *Ян Кжаковські* (березень – липень 1921 р.); *Тадеуш Двораковські* (1881–1956; виконувач обов'язків воєводи, липень 1921 р. – березень 1922 р.); *Станіслав Доврановіч* (1874–1941; йменований воєводою у серпні 1922 р., урядування фактично не розпочав); *Мечислав Міцкевіч* (1879 – перед 1939; вересень 1922 р. – лютий 1923 р.); *Станіслав Сроковські* (1872–1950; лютий 1923 р. – серпень 1924 р.); генерал *Каєтан Ольшевські* (1858–1944; серпень 1924 р. – лютий 1925 р.); *Александр Дембські* (1890–1941; лютий 1925 р. – серпень 1926 р.); *Владислав Мех* (1877–1929; серпень 1926 р. – липень 1928 р.); *Генрик Юзевський* (1892–1981; серпень 1928 р. – квітень 1938 р.; з піврічною перервою 1930 р., коли виконувачем обов'язків воєводи був *Юзеф Шлезиньські* /1888– ?); *Александр Гауке-Новак* (1896–1956; квітень 1938 р. – вересень 1939 р.)¹⁵.

Польські урядовці на Волині рекрутувалися з кількох виразних джерел. Першим було перенесення з попереднього місця праці або навчання у порядку призначення. Іншу значну частку волинських урядовців становили особи, демобілізовані з Війська Польського упродовж 1921–1922 рр. Так, наприклад, 1923 р. з 283 штатних працівників воєводського управління військово було попереднім працевлаштуванням для 42 осіб (14,8%). У поліції Волинського воєводства участь колишніх військових була ще виразнішою. З 38 вищих функціонерів поліції Волині 21 (55,2% – щодругий) перейшов на службу у поліцію безпосередньо з війська¹⁶. Третю групу складали мігранти, які прибували до регіону з власної ініціативи у пошуках праці, задля громадської діяльності або ж провадження бізнесу.

Четверту, найчисленнішу групу осіб, які обіймали урядові посади на Волині у перших роках міжвоєнного двадцятиліття – складали особи, які народилися на схід від кордону, визначеного Ризькою мирною угодою 1921 р. між II Річчюположитою, з одного боку, й советською Росією та її сателітом – советською Україною. Були це переважно

¹⁵ Див.: Mędrzecki W. *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*. – Warszawa: Wyd-wo Neriton; Instytut Historii PAN, 2005. – S. 35–36.

¹⁶ *Funkcjonariusze państwowej służby cywilnej. Wyniki spisu ze stycznia 1923 roku* // Statystyka Polski. – Warszawa, 1925. – T. 6. – S. 26–31.

уродженці України, які змушені були залишити доробок багатьох поколінь власних родин у себе на батьківщині й у відродженій Польщі починати життя ледь не з нуля. Згідно з даними січневого перепису 1923 р., серед працівників воєводського управління Волині й урядництв староств регіону на 283 штатних працівників ледь не половина – 120 осіб – народилися «за кордоном», тобто на схід від Ризького кордону. У судівництві Волині ця частка була ще виразнішою – з 104 зайнятих у ньому 1923 р. «за кордоном» народилося 59 (56,7%)¹⁷.

Поляки – вихідці з України – перебували й на вищих щаблях урядової ієрархії Волинського воєводства. Так, наприклад, належав до них Мечислав Міцкевіч, у вересні 1922 р. – лютому 1923 р. волинський воєвода. Народився він у м. Кам'янці-Подільському. Закінчив правничий факультет університету св. Володимира у Києві, працював адвокатом в Одесі та Києві. Був членом Польського демократичного централу в Україні. З 27 липня 1917 р. – товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ Української Центральної Ради С. Єфремова (з правами генерального секретаря й входженням до складу уряду); з січня 1918 р. – міністр у польських справах в уряді Української Народної Республіки. З 1919 р. – на урядових посадах у II Речіпосполитій¹⁸.

Волинський воєвода 1926–1928 рр. Владислав Мех також мав безпосереднє відношення до України. Після закінчення Вищої торговельної школи у Лейпцигу 1901 р. упродовж 1902–1905 рр. він перебував у Києві, був чільним діячем Польської соціалістичної партії (ППС), учасником революції 1905–1907 рр. – отже, людиною, біографія якої була пов'язана з українськими теренами, й проблеми України були йому непогано відомі¹⁹.

Багатолітній волинський воєвода Генрик Юзевський був уродженцем Києва, випускником університету св. Володимира у Києві й навіть товаришем міністра внутрішніх справ Української Народної Республіки 1920 р.²⁰

Як зауважує польський учений В. Менджецький, на противагу більшості польських урядовців як центральної, так і регіональної адміністрації, для Мехи і Юзевського українці були окремим народом, який мав право культивування власної культури і мови. Єдиний шлях

¹⁷ Mędrzecki Włodzimierz. *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*. – S. 38.

¹⁸ Див.: *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. / Ін-т історії України НАН України; ЦДАВО України; упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – С. 386–387; Кучерук О. *Київ 1917–1919: Адреси. Події. Люди*. – К.: Темпора, 2008. – С. 70–71.*

¹⁹ Див.: Mędrzecki W. *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*. – S. 310.

²⁰ Див.: Kęsik J. *Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 214 s.

до успішного розв'язання української проблеми Юзевський і його співпрацівники вбачали у діяльній участі поляків у процесі формування новочасної, розвинутої української нації. Лише це, здавалося, гарантувало забезпечення від набування українським національним рухом виразного антипольського спрямування. Поляки, виказуючи повагу українцям й допомагаючи їм у віднайденні власної ідентичності, повинні були підказувати, що спільна місія обох націй полягала у спільному поборюванні смертельного ворога – імперської Росії – у дусі угоди Пілсудського – Петлюри 1920 р.²¹ Досягнення цієї мети мало відчинити шлях до будівництва незалежної Української держави зі столицею у Києві. Від українців, котрі опинилися у межах II Речіпосполитої, волинська санація домагалася громадянської лояльності й визнання прав Польщі щодо Галичини й Західної Волині. У відповідь на таку лояльність воєводська адміністрація Г. Юзевського готова була підтримувати українські суспільні, культурні, господарські й навіть політичні ініціативи. Підтримувала участь місцевих українців у діяльності самоврядування на усіх щаблях²².

Вочевидь проукраїнські симпатії й проекти Г. Юзевського наштовхувалися на потужну протидію місцевих польських «кресовяків» й зокрема римо-католицького кліру Волині. Для єпископа А. Шельонжка, ксьондза Ф. Шнарбаховського, Т. Двораковського, Т. Крижановського, Б. Подгорського, М. Янушайтиса, С. Красіцького й багатьох інших представників польської еліти регіону Волинь аж ніяк не була «польсько-українською» територією, а лишень польською. Відтак українці не були братнім народом, який розбудовував і формував спільний з поляками волинський світ, а лише потужною стихією, яка прагнула обернути Волинь на суто українську територію, отже – усунути з регіону будь-які ознаки польськості. У такому разі єдиною позицією, яку належало прийняти, ставав захист регіону від внутрішнього ворога – українців²³.

Львівське воєводство

Першим очільником Львівського воєводства був *Казимир Грабовський*, який очолював його упродовж 23 квітня 1921 р. – 30 червня 1924 р. Його наступником на цій посаді (до 4 грудня 1924 р.) став *Станіслав Зімни*. Далі керівниками Львівського воєводства були: *Павел Гараніх* (30 грудня 1924 р. – 29 липня 1927 р.); *Пйотр Дунін-Борковський* (1890–1949; до 30 квітня 1928 р.); *Войцех Голуховські* (1888–1960; 9 липня 1928 р. – 29 серпня 1930 р.); *Броніслав Наконе-*

²¹ Mędrzecki W. *Województwo Wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – S. 147–148.

²² Ibidem.

²³ Mędrzecki W. *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*. – S. 212–213.

чніков-Клюковські (1888–1962; 30 серпня 1930 р. – 6 липня 1931 р.); Юзеф Рожнецькі (6 липня 1931 р. – 30 січня 1933 р.); Владислав Беліна-Пражмовські (1888–1938; 31 січня 1933 р. – 14 квітня 1937 р.); Альфред Білик (1889–1939; 17 квітня 1937 р. – 17 вересня 1939 р.)²⁴. Останній львівський воєвода д-р А. Білик покінчив життя самогубством в Угорщині восени 1939 р. за умов краху II Речіпосполитої й спричиною цим страхотливою депресією багатьох її чільних політиків.

З керівників Львівського воєводства чи не єдиною особою, виразно налаштованою на діалог з українською стороною, був польський політик консервативного спрямування Пйотр Дунін-Борковський. Іван Кедрин-Рудницький недвозначно зараховував його до нечисленних «білих круків» тогочасного польського суспільства і його політичної еліти, які прагнули діалогу з українцями й опрацювали засади зближення й порозуміння двох народів у рамках Польської держави. Нетривале урядування Дуніна-Борковського у Львові пояснювалося, за словами колишнього воєводи, тим, що «вигризли його зі Львова керівники різних польських організацій, які засипали Варшаву скаргами на Борковського, оскільки він «брататься» з українцями й підбурює їх проти Польщі»²⁵. Польський політик був постійним учасником приватно-товариських польсько-українських зустрічей, де контактували налаштовані до діалогу з українцями представники польського поміщицтва й представники українського політичного й господарського світу II Речіпосполитої. У 1931 р. П. Дунін-Борковський опублікував у варшавському часописі «Droga» свою знакову статтю «Директиви програми польсько-українського зближення»²⁶.

Тарнопольське воєводство

Згідно з даними перепису від 30 вересня 1921 р., Тарнопольське воєводство II Речіпосполитої займало площу 16 240 км², поділялося на 17 повітів. У воєводстві було 35 міст і 1076 сільських гмін (громад) з загальною кількістю населення 1 428 520 осіб, з яких у містах проживало тільки 203 769 осіб. Щільність населення становила 88 осіб на 1 км². У релігійному відношенні греко-католиків було 847 907, римо-католиків – 447 810 осіб. Визнавали себе поляками 642 546, українцями – 714 031 осіб²⁷.

²⁴ Mazur G. *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. – S. 34.

²⁵ Kedryn I. *Białe kruki* // Kultura (Paryż). – 1977. – Nr. 10 (361). – S. 76.

²⁶ Dunin-Borkowski P. *Wytyczne programu zblizenia polsko-ukraińskiego* // Nie jesteśmy ukrainofilami: Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy: Antologia tekstów / Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008. – S. 115–125.

²⁷ *Statystyka Polski*. Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – T. XXIX. – S. 3, 20–21, 82.

Апарат державного управління представляв собою диференційовану систему органів. Відповідно до територіального поділу країни, управління поділялося на центральне й територіальне (місцеве).

У воєводстві територіальне управління складалося з урядової адміністрації та самоврядування. Очолював Тарнопольську урядову адміністрацію (Тарнопольське воєводське управління) воєвода, якого, як зауважувалося вище, призначав міністр внутрішніх справ Польщі. Воєвода представляв на території воєводства варшавський уряд. Тарнопольське воєводське управління поділялося на загальну (політичну) і спеціальну адміністрації. Загальна адміністрація виконувала завдання, котрі належали до компетенції МВС. Спеціальна адміністрація виконувала функції інших відомств. Принагідно зауважимо, що в попередній період на території західноукраїнських земель діяли тимчасові органи військової та цивільної адміністрації. Новостворений у 1921 р. орган державної влади й управління II інстанції на чолі з воєводою замінив на території колишньої Австро-Угорської імперії галицьких намісників, а на територіях колишньої Російської імперії – генерал-губернаторів²⁸.

Система урядового управління була організована таким чином, що деякі сектори (польською – *wydziały*; надалі – виділи-сектори) спеціальної адміністрації були об'єднані з органами загальної адміністрації, за винятком виділів промисловості і торгівлі, сільського господарства, засобів сполучення, соціального забезпечення, а також питань, пов'язаних з віросповіданням, мистецтвом і культурою. Решта виділів спеціальної адміністрації мала самостійну структуру територіальних органів. Такий поділ робив загальну адміністрацію – об'єднаною, а спеціальну – необ'єднаною.

Органами загальної адміністрації на території воєводства було власне воєводство, на території повітів – староства. Повітовий староста очолював орган загальної адміністрації I інстанції (старостат), воєвода – орган загальної адміністрації II інстанції (воєводство). Також на території Тарнопольського воєводства, як і по всій Польщі, деякі міністерства в повітах могли мати власні органи, які не були об'єднані з органами загальної адміністрації. Такі управлінські структури діставали назву органів необ'єднаної адміністрації. До 1933 р. воєводство поділялося на повіти, міські і сільські гміни (громади). 1933 р. ухвалено Закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування», який вносив корективи до системи органів місцевого самоврядування на території всієї II Речіпосполитої. Цим актом було запроваджено чотириступеневий територіально-адміністративний поділ, який до того існував лише на території колишньої російської займанщини. Новий закон дозволяв організувати так

²⁸ Див.: Стронський М. *Тарнопольське воєводство в складі Другої Речі Посполитої (1921–1939)* // *Pamiętnik Kijowski / Stowarzyszenie Uczonych Polskich Ukrainy*; pod. red. H. Strońskiego. – Kijów, 2004. – Т. 7: *Polacy na Podolu*. – С. 191.

звані збірні сільські громади – волості, які адміністративно об'єднували кілька окремих сіл, хуторів, присілків.

Воєвода, як представник центрального уряду у воєводстві, виконував і контролював усі розпорядження Ради Міністрів. Особливо воєвода опікувався справами охорони суспільного ладу та громадського порядку, сферою національно-релігійних стосунків. Виконуючи адміністративні функції на підвладній території, він своїми розпорядженнями сприяв регулярному набору до війська, а при потребі – навіть проведенню мобілізації. Він же здійснював нагляд в останній інстанції за діяльністю гмін, міських органів самоуправління (з питань виборів до гмін і міських рад), вирішував фінансові питання. У сфері соціального забезпечення воєвода наглядав за виконанням підприємцями й робітниками розпоряджень про трудові взаємовідносини, затверджував тарифи плати за житлові приміщення. У другій інстанції видав проведенням профілактичних і лікувальних заходів, санітарною інспекцією, перевіряв роботу медичних закладів тощо.

Поділялося Тарнопольське воєводське управління, як вже згадувалося, на виділи (сектори), які, в свою чергу, ділилися на відділи, а ті, при потребі, поділялися на реферати. Структура воєводського управління упродовж 1921–1939 рр. змінювалася несуттєво. Так, у 1921–1924 рр. воєводське управління складалося з десяти виділів: президіального, адміністративного, самоуправління, бюджетно-господарського, віросповідання, сільськогосподарсько-ветеринарного, промислово-торгового, праці і соціальної опіки, суспільного здоров'я, окружної дирекції суспільних робіт. У 1924–1929 рр. кількість виділів зменшилася до семи. Президіальний виділ (до якого окремою структурною одиницею входив відділ суспільної безпеки) був поділений на два окремі відділи. Бюджетно-господарський, релігійний та промислово-торговий відділи ліквідовано, а замість них утворено відповідні відділи в інших виділах. До 1936 р. у такий спосіб кількість виділів воєводського управління час від часу зменшувалася або збільшувалася. У 1936–1939 рр. існувало лише сім виділів. 1935 р. було ліквідовано адміністративний виділ, який увійшов до складу загального виділу в якості відповідного відділу. Також було перейменовано технічний виділ у виділ шляхів сполучення і будівництва (комунікаційно-будівельний)²⁹.

Виділи, відділи і реферати очолювалися начальниками і референтами, на допомогу яким призначалися відповідні канцелярські працівники – інспектори, секретарі, друкарки. Усі службовці воєводського управління й підпорядкованих йому органів зараховувалися до штату Міністерства внутрішніх справ. Виняток становили окремі фахівці – інженери, лікарі, ветеринари та ін., – вони перебували у штабах галузевих міністерств. Усі виділи та їх службовці не мали права

²⁹ Стронський М. *Тарнопольське воєводство в складі Другої Речі Посполитої (1921–1939)*. – С. 192–193.

виступати самостійно, а діяли тільки від імені воєводи. Всі розпорядження та кореспонденція виходили за підписом воєводи, що робило його єдиним начальником в усіх сферах життєдіяльності воєводства.

Воєвода призначав і переміщував на інші посади підлеглих йому службовців, а виділам давав розпорядження й вказівки; також він розглядав скарги на постанови й розпорядження повітових органів адміністрації, органів самоврядування, контролював їхню діяльність, а за необхідності – скасовував їхні постанови. Довідатися про загальнообов'язкові постанови й розпорядження воєводи можна було в друкованому урядовому воєводському органі – «Воєводському віснику». Заступником воєводи був віце-воєвода, якого теж призначав міністр внутрішніх справ за погодженням його кандидатури з прем'єр-міністром³⁰.

Для виконання доручень і розпоряджень воєводи кожен виділ мав чітке розмежування певних компетенцій та функцій. Так, президіальний (загальний) виділ займався фінансово-господарськими справами, питаннями особового складу воєводського управління. Важливе місце в структурі воєводського управління займав виділ безпеки, який опікувався політичними й національними питаннями, пресою, товариствами, політичними організаціями, профспілками. Він же контролював діяльність усіх легальних партій. Виділ безпеки провадив боротьбу проти проявів національно-визвольного руху на місцях, займався справами іноземців та питаннями прикордонної служби. Виділ самоврядування здійснював контроль за діяльністю повітових органів самоврядування, перевіряв господарську діяльність останніх, контролював роботу комунальних підприємств. Адміністративний – займався питаннями громадянства, зміною конфесійної приналежності та прізвищ, приналежністю до громад та рухом населення; здійснював нагляд за історичними пам'ятками та післявоєнною відбудовою; контролював кримінально-адміністративні правові органи (юстицію), яка разом із судами та прокуратурою здійснювала каральні функції (це могли бути штрафи або кількамісячний арешт). Виділ охорони здоров'я керував діяльністю державних і приватних медичних закладів, слідкував за санітарним станом лікарень та санаторіїв. Призовом до армії опікувався військовий виділ, до компетенції якого належала також організація допризовної підготовки молоді, звільнення від військової служби та покарання за ухилення від неї. Виділ землеробства займався охороною лісів, меліораційними роботами, сільськогосподарською освітою. Виділ праці та соціальної опіки займався питаннями організації та нагляду за діяльністю товариств і установ суспільної опіки (будинки інвалідів та для літніх людей), опікувався дітьми, матерями, молоддю, інвалідами війни, еміграцією сезонних робітників. Також цей виділ

³⁰ Там само. – С. 193.

брав активну участь у розв'язанні конфліктів між робітниками і працевлаштувачами, вирішував проблеми безробіття, утворюючи нові робочі місця, відшукував кошти для організації публічних робіт.

У повітах органами загальної адміністрацій I інстанції були староства, які очолювали повітові старости. Повіти поділялися на міські та сільські гміни (громади), де функції органів загальної адміністрації виконували органи місцевого самоврядування, що підпорядковувались органам загальної адміністрації I та II інстанції (тобто, воеводству й староству). Староста призначався міністром внутрішніх справ, а підпорядковувався (разом із підлеглим йому управлінським апаратом) воеводі. На території повіту староста виконував функції, що були аналогічні до функцій воеводи у воеводстві – він очолював апарат урядової адміністрації на території повіту, наглядав за діяльністю всіх органів державного управління в повіті, представляв державну владу в повіті. Також він очолював і керував діяльністю органів територіального самоврядування – повітових рад і повітових виділів.

Органами загальної адміністрації першої інстанції в міських повітах були гродські (від польського *grod* – місто) староства з гродським старостою на чолі, які призначалися міністром внутрішніх справ і підпорядковувалися воеводі. Статус міських повітів діставали міста з населенням понад 75 тис. осіб. На території західноукраїнських земель такий статус мало тільки місто Львів.

Апарат староства поділявся на реферати (загальний реферат, реферат безпеки, адміністративний реферат тощо), подібно до воеводського поділу на виділи. Кількість посад у староствах Тарнопольського воеводства 1921 р. коливалася від 13 до 18 осіб. Найбільший штат мали Тарнопольське і Бродське староства – по 18 посад, Золочівське – 17, Бережанське – 15, у інших – 13–14 посад³¹.

Староства, як підпорядковані воеводі органи, мали виконувати постанови і розпорядження воеводи. Так, наприклад, на виконання розпорядження воеводи від 9 березня 1923 р., усі воеводські старости Тарнопольського воеводства повинні були подати дані про свої повіти. У звітах вимагалось навести таку інформацію: загальну чисельність мешканців повіту; національний, релігійний та мовний склад населення; характеристику клімату, місцевості, шляхів сполучення; перелік продукції, яка виробляється на підприємствах й вирощується у сільському господарстві; кількість шкіл, освітніх товариств, музеїв; наявність санітарних закладів та установ соціальної допомоги. У двотижневий термін старости надіслали до президіального виділу дані про свої повіти. Так, у звіті старости Заліщицького повіту повідомлялося: «Кількість населення становить 67 048 душ; з них поляків – 22 802 осіб, українців – 38 021 осіб, євреїв – 6 225 осіб; даних про релігійний і мовний склад немає через те, що збірник

³¹ Там само. – С. 194.

останнього перепису ще не видано; клімат помірний, зими – острі, літа – теплі та сухі; місцевість горбиста без лісів, майже усі села розташовані в долинах або ярах, тому добре захищені від вітрів; залізниця перетинає повіт у напрямку до Чорткова; сільськогосподарської продукції (зернових і овочів) є багато, а експорт їх на високому рівні; в Заліщиках діє Семінаріум для вчителів, 7-ми класна народна школа (чоловіча та жіноча), у Тлустому – 5-ти класна народна школа, та в кожному селі повіту народна школа сільського типу, з закладів просвітницьких у Заліщиках діє українська «Просвіта»; санітарний стан у повіті задовільний, у місті є 1 аптека та 4 лікарі, у Тлустому – 1 аптека та 1 лікар; з державних установ у повіті діють – староство, повітовий суд, інспекторат скарбовий, каса скарбова, повітова комендатура державної поліції, управління державних доріг, відділ обліку земельного податку, інспекція таможної охорони, залізодорожне бюро, поштове відділення і телеграф, управління містом, повітова каса хворих; усі державні установи і відділи, крім залізодорожнього бюро і управління містом, розміщені у найнятих приміщеннях; з громадських закладів є: в Заліщиках громадський шпиталь, єврейська парова баня, у Тлустому – єврейська баня» (збережено стиль документа. – О. Р.)³².

По отриманні подібних звітів від підвладних йому староств воєвода повинен був подавати річні звіти цілого воєводства, як вимагав того Президент II Речіпосполитої. Відповідне розпорядження «Про організацію і діяльність загальної адміністрації» було видане 19 січня 1928 р. Воно було спрямоване на централізацію державної влади на місцях, а керівництво країни мало повнішу інформацію про стан справ у кожному воєводстві, що дозволяло ефективніше здійснювати управління та вносити необхідні зміни для його покращення.

На прикладі діяльності Тарнопольського воєводського управління можна стверджувати, що польська влада на місцях мала сильний вплив саме завдяки структурованому державному апарату управління, який мав великі повноваження. Воєвода, який повністю підпорядковувався центральній владі, зводив до мінімуму роль органів місцевого самоврядування в керівництві воєводством, а всі розпорядження, що їх видавали органи самоврядування, могли бути скасовані воєводою як такі, що суперечать політичному курсу Варшави щодо західноукраїнських земель. Структура воєводського управління була побудована таким чином, щоб максимально керувати усіма сферами життя на місцях, а при проявах непокори – оперативно придушувати їх. Саме для ефективного керівництва на усіх рівнях перевага надавалася службовцям польського походження або тим особам, які були лояльні до польської влади.

³² Там само. – С. 195.

УДК: 911.375.67 "1937/1938"

Роман Подкур

**ДИНАМІКА АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ 1930-х рр.
У КОНТЕКСТІ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"
1937–1938 рр.**

Грунтовні наукові дослідження «великого терору» та його наслідків для України і загалом для СРСР розпочалися відразу після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва Радянського Союзу. Утім, перші статистичні дані щодо жертв та оцінки «управлінських» й економічних втрат з'явилися вже після смерті «вождя всіх народів»¹. Виступ М.Хрущова на XX з'їзді КПРС, діяльність комісії М.Шверника² стали відправною точкою відліку як для партійно-державного апарату, так і згодом для всього радянського суспільства.

Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. було чи не головним «мейнстрімом» не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам'яті соціуму. Значний вплив на неї справили твори О.Солженіцина, Р.Конквеста, де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінського режиму. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалася отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зразка», повернути з забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. реалізується Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В.Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2013 р. стало видання 83 томів серії (планується понад 100 томів), каталогізація відомостей про понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч документів про

¹ Див.: Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956. – М., 2000.

² Записка комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов. [Не позднее 18 февраля 1963 г.] // Источник. – 1995. – №1. – С.117–122.

злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 5–6 тис. праць³.

Аналізуючи «великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі й мету⁴.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й.Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні та національні групи населення, частину громадян розстріляли⁵.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих в умовах радянської дійсності людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва. У цьому контексті слухна думка Н.Верта, що репресії проти еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові московські та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁶. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» в разі невиконання вимог вождя.

Статистика виявлених, арештованих та засуджених до вищої міри покарання (розстріл) і ув'язнення у виправно-трудовах таборах громадян вимагала злагодженої координації всього республіканського апарату НКВС, особливо управління державної безпеки НКВС УРСР⁷. Водночас для проведення масових репресивних операцій необхідна була значна кількість співробітників органів державної безпеки. Однак відомостей про різке збільшення кадрового складу «чекістів»

³ Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 2007; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2007; Політичні репресії радянської доби в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2008.

⁴ *Верта Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА: Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 т. – Т.1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С.72.

⁵ Див. докладніше: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – К., 2009.

⁶ *Верта Н.* Введение. – С.72.

⁷ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003; Реабилитация: Как это было. – С.76–77.

немає. Натомість новий нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов улаштував масштабну «чистку» центрального та місцевих апаратів від «ягодівців». Згодом його наступник почав «вичищати» вже від «єжовців»⁸. На їх місце призначалися нові співробітники, звільнені вакансії заповнювалися за рахунок цілеспрямованого відбору майбутніх співробітників із партійно-комсомольського середовища.

Виникає закономірне питання – за рахунок яких факторів при наявності мінімального кадрового оперативного складу було проведено масштабні репресивні акції? Звичайно, тут був задіяний цілий комплекс чинників: копітка і тривала агентурно-оперативна робота зі створення картотеки «облікового антирадянського елементу», мобілізація партійно-радянського апарату, створення відповідної громадської думки та своєрідної атмосфери пошуків «ворогів народу» тощо. Але не останнім чинником стала постійна зміна адміністративно-територіального поділу радянської України в 1930-х рр.

Сама динаміка адміністративно-територіальної реформи 1920–1930-х рр. уже досліджувалася в контексті вдосконалення вищим партійно-державним керівництвом країни системи державного управління⁹. Учені виявляли негативні та позитивні сторони функціонування трирівневої системи адміністративно-територіального поділу: округ – район – рада (міська, селищна, сільська), що діяла протягом другої половини 1920-х рр.

Однак в умовах модернізації радянського суспільства, проголошеної Й.Сталіним, центром реалізації політичних та економічних ініціатив вищого партійно-державного керівництва СРСР – УСРР став район. На думку М.Скрипника, «адміністративна реформа означає остаточну ліквідацію старого дореволюційного адміністративного поділу України. Округна система мала чимало рис старої передреволюційної губерніяльної системи. Отже, ліквідація округ є величезний крок уперед,

⁸ Папчинский А., Тумишис М. Щит, расколотый мечом: НКВД против ВЧК. – М., 2001; *Их же.*: 1937: Большая чистка: НКВД против ЧК. – М., 2009; Золотарьов В. Керівний склад НКВС УСРР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2 (33). – С.86–115.

⁹ Недух А.А. Округ в системі адміністративно-територіального поділу УСРР // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С.96–100; Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої УСРР у 1919–1978 рр. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59–67; Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 10 – К., 2003. – С. 82 – 92. *Її ж.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. – У 2-х чч. – К., 2009. – Ч. 2. – С. 31 – 72; Шабельников В.І. Округ у радянській системі територіального управління // Вісник Донецького національного університету, серія «Гуманітарні науки». – Донецьк, 2009. – Вип.1. – С. 133 –137.

бо це пробуджує самодіяльність широких верств трудящої людности». На засіданні ВУЦВК 3 серпня 1930 р. звучали пропозиції про приєднання до міської смуги окремих районів. Водночас виникла дискусія про здатність міських рад керувати сільською громадою, пониження статусу «сільськогосподарської секції» до другорядного¹⁰.

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» округи в Україні скасовувалися¹¹. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони (замість 680¹²), 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (до якої входило 11 районів). Отже, кількість районів значно зменшувалася, а площа кожного з них збільшувалася.

У кожному районі передбачалися відповідні органи державного управління, мережа партійних комітетів КП(б)У, райвідділ міліції тощо. Але місцеві відділення та апарати державної безпеки мали дещо іншу структуру. В окремих районах було створено районні відділення ДПУ УСРР (три штатні одиниці), в інших – діяли лише районні апарати – райуповноважений ДПУ та його помічник.

Така дислокація місцевих чекістських органів зумовлювалася наявністю стратегічно важливих об'єктів (залізничних станцій, комунікацій, підприємств) або розселенням етнічних груп, близькістю державного кордону, «повстанськими» традиціями тощо. Окремі райони, де були відсутні об'єкти, «гідні оперативного обслуговування», називали «відкритими» через відсутність районного апарату. Співробітник найближчого сусіднього районного відділення ДПУ УСРР створював та контролював декілька агентурних мереж, аналізував зібрану інформацію, за необхідності вживав оперативних заходів.

Під час проведення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. ситуація мало змінилася. Голова ДПУ УСРР В.Балицький у вересні того року заявив: «Загальне положення про Державне політичне управління УСРР, діюче на підставі постанови ВЦВК і РНК від 13 серпня 1924 р., у зв'язку з переходом УСРР на двоступеневу систему управління, не змінюється»¹³. Але В.Балицький зазначив, що «у разі оперативної необхідності», згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р., при районному виконавчому комітеті рад створюються районні відділення ДПУ УСРР або запро-

¹⁰ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 серпня.

¹¹ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – №14. – Ст.141. – С.449–453; №23. – Ст.225. – С.687–714.

¹² Нові адміністративні райони УРСР: Статистичний довідник. – Х., 1930. – С.5.

¹³ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – М., 2003. – С.505.

ваджуються районні уповноважені, а у 18 містах (за особливим списком) – міські відділення ДПУ УСРР. Так, 27 липня 1933 р., згідно з наказом ДПУ УСРР №289 від того ж дня, при формуванні органів місцевої влади новоутворених Ситковецького та Шпиківського районів Вінницької області (постанова ВУЦВК від 14 червня 1933 р.) створювалися відповідні районні апарати ДПУ УСРР. Проте їх організація не означала суттєвого розширення штатів. Новостворені райони формувалися за рахунок Брацлавського та Чернівецького районів Вінницької області. Тож діючі Брацлавське та Чернівецьке районні відділення ДПУ УСРР було понижено у статусі й переформовано в районні апарати¹⁴. Особовий склад, вивільнений з розформованих відділень, був працевлаштований у новостворених районних апаратах.

За потреби окремі райапарати перетворювали на районні відділення. Так, наказом ДПУ УСРР від 14 квітня 1931 р. окремі районні апарати було переведено на штат районних відділень (3 штатні одиниці). Зокрема, у Харківському секторі було організовано 7 нових районних відділень, Донецькому – 3, Київському – 22, Дніпропетровському – 7, Одеському – 11, Вінницькому – 14, Житомирському – 2, Полтавському – 13, Сумському – 13, Молдавському відділі ДПУ УСРР – 2, у 19-му Олевському прикордонному загоні – 1, 20-му Славуцькому прикордонному загоні – 1, 21-му Ямпільському прикордонному загоні – 3, 22-му Волочиському прикордонному загоні – 2, 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні – 4, 24-му Могилів-Подільському прикордонному загоні – 3¹⁵.

Формування нових міських відділів ДПУ УСРР відбувалося після відповідної постанови ВУЦВК про організацію міської ради. Так, згідно з постановою ВУЦВК від 4 січня 1933 р. про створення Чистяківської міської ради, місцеве районне відділення наказом ДПУ УСРР №59 від 22 лютого 1933 р. було реорганізоване у Чистяківське міське відділення ДПУ УСРР¹⁶.

Специфіка оперативної діяльності спецслужб не обмежувалася лише конкретною адміністративно-територіальною одиницею нижчого рівня (зокрема, районом). Для «оперативного охоплення всіх адміністративно-територіальних одиниць і створення міцних «оперативних кулаків по боротьбі з контрреволюцією і розвідувальною роботою противника», що будувалися без врахування меж районів, створювалися секторні апарати ДПУ¹⁷. Центральний апарат ДПУ УСРР здійснював загальне політичне, оперативне та адміністративне

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф.9 (УРСР), спр.666, арк.78.

¹⁵ Там само, спр.286, арк.51–51 зв.

¹⁶ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.666, арк.64.

¹⁷ Лубянка... – С.506.

керівництво як секторами, так і міськими та районними апаратами. Отже, на території республіки було сформовано 9 секторів з наступною дислокацією:

- м. Харків (територія колишнього Харківського округу);
- м. Сталіно (колиш. Артемівський, Луганський, Сталінський і Маріупольський округи);
- м. Київ (колиш. Київський, Чернігівський, Білоцерківський, Шевченківський і частина Уманського округу);
- м. Дніпропетровськ (колиш. Дніпропетровський, Криворізький, Запорізький і Мелітопольський округи);
- м. Одеса (колиш. Одеський, Херсонський, Миколаївський і Зінов'євський округи);
- м. Вінниця (колиш. Вінницький, Проскурівський і частини Уманського округи);
- м. Житомир (колиш. Волинський, Бердичівський округи);
- м. Полтава (колиш. Полтавський, Лубенський, Кременчуцький округи);
- м. Суми (колиш. Сумський і Конотопський округи).

Начальниками секторів були призначені: у Харкові – Я.К.Краукліс (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та П.С.Мулявко (грудень 1931 – лютий 1932 рр.); у Сталіно – Й.М.Блат (вересень 1930 – жовтень 1931 рр.) і М.М.Тимофеев (жовтень 1931 – лютий 1932 рр.); у Києві – В.Т.Іванов (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та О.Б.Розанов (грудень – лютий 1932 р.); у Дніпропетровську – Ф.Я.Леонюк (вересень 1930 – серпень 1931 рр.) та Я.К.Краукліс (грудень 1931 – лютий 1932 рр.); в Одесі – Ю.М.Перцов (вересень 1930 – лютий 1932 рр.); у Вінниці – О.Г.Грозний-Сафес (вересень 1930 – грудень 1931 рр.); у Житомирі – П.В.Семенов (вересень 1930 – лютий 1932 рр.); у Полтаві – О.Б.Розанов (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та М.Б.Корнев (січень – лютий 1932 р.); у Сумах – В.Я.Лєвоцький (вересень 1930 – грудень 1931 рр.)¹⁸.

Загалом продовжував зберігатися «принцип необхідності» – структура і кількість штатних одиниць територіальних органів ДПУ визначалася залежно «від політико-економічної й оперативної важливості міста та районів». У місцях дислокації апаратів секторів міські апарати ДПУ УСРР не створювалися, адже вся оперативна робота проводилася співробітниками сектору ДПУ.

Голова відомства В.Балицький підкреслював, що районні відділення та районні уповноважені є оперативними одиницями органів ДПУ України у визначеній адміністративно-територіальній одиниці та «здійснюють у межах своєї території всю оперативно-чекістську роботу».

¹⁸ Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу С.Ф.Реденса) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С.285.

Основними напрямками оперативної діяльності районних та міських апаратів були:

- комплексне інформаційне вивчення міста та району;
- вивчення й детальне висвітлення політичних настроїв усіх шарів населення, стану низового апарату, проведення кампаній, виявлення «викривлення класової лінії» і сигналізація про наростання негативних процесів, назрівання нових тенденцій у повсякденному житті адміністративно-територіальної одиниці;
- насадження резидентури, агентурної мережі й «спеціального освідомлення» по об'єктах контррозвідувального, економічного та секретного відділів на основі затверджених керівництвом сектора планів, її постійне інструктування, формулювання завдань;
- агентурна та слідча робота за всіма справами, за якими було відкрито провадження на території адміністративно-територіальної одиниці чи «міжрайонних справах» (за дорученням керівництва сектора);
- за дорученням сектора співробітники низових апаратів підтримували зв'язок із «цінною агентурою сектора».

Окремо було визначено основні завдання сектора ДПУ радянської України. Аналіз їх напрямів діяльності розкриває як безпосередню зацікавленість вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР в отриманні конкретної інформації про діяльність закордонних «контрреволюційних» організацій різного спрямування, так і наявних та потенційних політичних і громадських організацій, повсякденного життя окремих соціальних та професійних груп, колишніх членів політичних партій тощо.

На терені кожного сектора проводилася контррозвідувальна робота за «всіма видами військово-політичного шпигунства і диверсії», по національних колоніях, іноземних представництвах, «УНРівщині, повстанству, політичному і кримінально-політичному бандитизму, бандитсько-диверсійних організаціях та угрупованнях», монархічних групах, колишніх «махновським кадрах», за винятком «безумовного встановлення керівництва політичної групи анархістів». Ураховуючи поставлені місцевим контррозвідувальним апаратам завдання, слід відзначити, що вже на початку 1930-х рр. лідери ЦК ВКП(б) – КП(б)У та керівники органів держбезпеки були впевнені у стійкому поєднанні політичних опонентів більшовизму з кримінальним світом.

По лінії секретного відділу співробітники сектора та районних органів ДПУ УСРР акцентували свою увагу на настроях сільської інтелігенції та учнівської молоді, виявляли «українські контрреволюційні організації, групи і одинаків, що були пов'язані з російською та українською громадськістю», «куркульсько-контрреволюційні угруповання», «колишніх провокаторів», «терористичні прояви політичного характеру на селі», «релігійні осередки» всіх конфесій і протестантських течій, «антирадянські партії, групи та третю силу».

Варто зазначити, що термін «третя сила» в інформаційних повідомленнях апаратів держбезпеки УСРР знову з'явився 1930 р. Загалом у роки громадянської війни так класифікували нерегулярні селянські та козацькі (район Кубані й Дону) формування, що боролися проти білого руху та Червоної армії. Під цей термін іноді підпадали загони Н.Махна. Він знову став актуальним під час проведення суцільної колективізації в лютому – квітні 1930 р. Незадоволені розкуркуленням селяни масово формували стихійні загони, що протидіяли заходам влади, депортації «куркулів»¹⁹. Ідеї «рад без комуністів», «селянського самоуправління» на тлі більшовицької реконструкції економіки були популярними серед селянства. Відтак одним із головних завдань секретного відділу новостворених секторів було виявлення найменших проявів і спроб створити селянські загони, групи так званої «третьої сили».

Також серйозного клопоту органам держбезпеки завдавали колишні «червоні партизани» – учасники більшовицького партизанського руху. Після громадянської війни вони отримали привілеї, брали активну участь у формуванні сільських органів управління. Користуючись певним матеріальним ресурсом протягом 1920-х рр. вони стали заможними селянами, мали міцні середняцькі господарства. В умовах колективізації частина колишніх червоних партизанів відмовилася брати участь у розкуркуленні, формуванні колгоспів. При спробі насильницького усуспільнення їхнього майна вони чинили жорсткий опір представникам місцевої влади. Іноді навіть очолювали стихійні селянські загони. Відтак були окремим об'єктом оперативної розробки місцевих апаратів ДПУ УСРР.

Співробітники економічного відділу сектора на підвідомчій території мали завдання «виявляти й боротися з економічною контрреволюцією, контрабандою, шкідництвом, економічним шпигунством, посадовими та господарськими злочинами». Вони контролювати дії радапарату, проведення господарсько-політичних кампаній, настрої технічної інтелігенції та їх тенденції, провадили боротьбу з «ажіотажем, спекуляцією, фальшивомонетництвом».

Надзвичайно важливою складовою діяльності територіальних апаратів органів держаної безпеки залишався інформаційний напрям²⁰. Аналіз повідомлень із легальних та агентурних джерел про

¹⁹ Див.: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997; Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали. – К., 2009 та ін.

²⁰ Див.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органів государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010; Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України. – К., 2012. – Вип.6. – С.183–198 та ін.

основні тенденції соціально-економічного розвитку країни та республіки для вищого партійно-державного керівництва СРСР і радянської України був одним із мотивів при ухваленні управлінських рішень. Водночас оперативні підрозділи отримували конкретні дані для розгортання агентурно-оперативної роботи.

Основними завданнями інформаційного сегмента сектора та районних органів ДПУ УСРР були:

- глибоке висвітлення політичних настроїв усіх прошарків населення як міста, так і села за соціальними, національними та професійними групами (робітники, селяни, інтелігенції, учнівська молодь, студентство, службовці, колишні партизани, національні меншини), «своєчасно повідомляючи про виявлені явища і тенденції»;
- системна інформація для ДПУ УСРР щодо змін політичного настрою/ситуації соціальних прошарків на території сектора;
- своєчасне повідомлення про наростаючі серйозні політичні події, активні антирадянські прояви, повстанські настрої та ін.;
- спеціальне вивчення назриваючих політико-економічних процесів серед усіх соціальних прошарків міста та села;
- облік і статистична обробка активних антирадянських проявів та найважливіших подій, у тому числі в адміністративно-територіальному розрізі (згодом окремі адміністративні одиниці чекісти називали «повстанськими», «антирадянськими» тощо);
- узагальнення всієї інформації щодо політико-економічного стану сектора чи окремої адміністративно-територіальної одиниці;
- постійне висвітлення всього «облікового елемента» оперативних підрозділів;
- виявлення необлікованих «кадрів куркульсько-контрреволюційного активу на селі, промисловості та місті».

Для реалізації цих завдань інформаційний відділ сектора спільно з відповідними міськими, районними органами ДПУ розробляли план насадження «резидентурної мережі контрольного освідомлення, запасної резидентури». Співробітники апарату сектора інструктували щодо формування районних та міських агентурних мереж, брали участь у підборі, вербуванні відповідних кадрів тощо.

У контексті загальної інформаційної діяльності проводилася робота по об'єктах ПК (політичного контролю) – друк, видовища, поштовий і радіозв'язок, створення необхідної кількості пунктів ПК в окремих районах та містах.

Для додаткового контролю за роботою місцевих апаратів та інструктування за групою адміністративно-територіальних одиниць було закріплено окремих співробітників сектора²¹.

Отже, весь спектр діяльності та повноважень секторів ДПУ УСРР не збігався з загальною системою державного та партійного керів-

²¹ Лубянка... – С.507–509.

ництва республіки. Пріоритетне завдання українського радянського Центру – проведення суцільної колективізації та індустріалізації – змусило замкнути управління районами безпосередньо на нього. Фактично радянська Україна у 1930–1931 рр. жила в режимі ручного керування, іноді навіть своєрідного «надзвичайного стану».

Організація секторів ДПУ УСРР безпосередньо не пов'язувалася з системою управління економічними процесами. На них покладалися важливі завдання контролю та «соціальної чистки» села й міста від противників «сталінської реконструкції економіки», репресивного тиску на громадськість, змушуючи її підкорятися волі лідерів ВКП(б). Відтак для оперативних потреб керівництву ДПУ УСРР було дозволено формувати власну трирівневу управлінську структуру «центр – сектор – район».

Таким чином, створення секторів ДПУ УСРР у межах декількох колишніх округів не зменшило рівень контролю органів державної безпеки за галузями народного господарства республіки та суспільством загалом. Навпаки, через формування розгалуженої мережі районних відділень та апаратів органів держбезпеки зростав контроль за реалізацією рішень ВКП(б) – КП(б)У та політичними настроями населення. Протягом 1930–1931 рр. апарати секторів набули організаційного та управлінського досвіду координації оперативної діяльності, зокрема державного терору, на значно більших адміністративно-територіальних одиницях у порівнянні з округом. Так, якщо масові депортації селян (понад 146 тис. осіб²²) у лютому – березні 1930 р. проводили ще окружні відділи ДПУ УСРР, то наступну не менш масштабну депортацію українських селян восени 1931 р. координували вже апарати секторів.

Протягом двох років суцільна колективізація в Україні, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, стала незворотним процесом. Фактично план, заявлений у постанові ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. завершити колективізацію України восени 1931 або навесні 1932 рр., було значною мірою реалізовано. У жовтні 1931 р. рівень суцільної колективізації у зернових районах республіки (степ і Лівобережжя) становив не менше 70% селянських господарств та 80% орних земель. Деякі райони Полісся та прикордоння на початок другої п'ятирічки ще залишалися суцільно не колективізованими, проте вони не відігравали значної ролі у продовольчому та сировинному балансі СРСР²³.

Відтепер центр реалізації рішень знову переміщувався з рівня району на область. «Битва за колективізацію та індустріалізацію»

²² Кульчицький С. Ліквідація заможних селянських господарств // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.365.

²³ Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації // Там само. – С.384.

завершувалася. Державні органи почали відновлювати рівень впливу на перебіг соціально-економічних процесів, повсякденне життя українського суспільства.

Ще у грудні 1930 р. на сесії ВУЦВК делегати наголошували на недостатньому впливі районного керівництва на розвиток промисловості та сільського господарства²⁴. Дійсно, часовий проміжок реагування Центру на повсякденну ситуацію в районах різко збільшився. Скориставшись скаргами на порушення зв'язків між ланками адміністративно-територіальної системи всередині, а також із Центром, значне послаблення керівництва сільрад, втрати зв'язку районного апарату з населенням, влада на початку 1932 р. провела чергову адміністративно-територіальну реформу.

На четвертій позачерговій сесії ВУЦВК 9 лютого 1932 р. було ухвалено рішення про запровадження в Україні обласного поділу, визнавши «недоцільність подальшого зміцнення районів»²⁵. Тобто вище партійно-державне керівництво УСРР із легкістю відмовилося від тих переваг, про які дискутували на засіданні Президії ВУЦВК 3 серпня 1930 р.²⁶

В УСРР формувалася нова адміністративно-територіальна система: центр – область – район. У матеріалах сесії ВУЦВК указувалося, що області створюються з метою «зміцнення конкретного оперативного керівництва районами, що дозволить піднести на нову височінь організацію мас робітників і колгоспників на соціалістичне будівництво», а також посилити конкретне господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва відповідно до економічних і виробничих умов окремих районів республіки. На думку В.Шабельнікова, географічні розміри, контури областей визначалися не за економічним принципом, як це офіційно проголошувалося, а за зручністю управління і контролю з Центру приблизно рівними за розміром територіями. Для партійного керівництва країни принципове значення мала не специфіка областей і вирішення регіональних проблем, а однаковість механізмів управління²⁷.

Спочатку в лютому 1932 р. було створено 5 областей – Харківську, Київську²⁸, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську. Відповідним наказом ДПУ УСРР №40 від 13 лютого 1932 р. було розформовано

²⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1931. – №5. – С.48; Шабельніков В.І. Область у системі адміністративно-територіального поділу УСРР у 30-ті роки ХХ ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили: Історія. – Т.94. – Миколаїв, 2009. – С.47.

²⁵ ЗЗ УСРР. – 1932. – №5. – С.28.

²⁶ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 серпня.

²⁷ Шабельніков В.І. Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.47–48.

²⁸ Корінний М.М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області // Архіви України. – 2012. – №1. – С.45–62.

Вінницький, Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Одеський, Полтавський, Сумський, Харківський оперативні сектори ДПУ УСРР. Натомість створено Харківський (начальник П.Мулявко), Київський (О.Розанов), Вінницький (В.Левоцький), Дніпропетровський (Я.Краукліс) і Одеський (Ю.Перцов) обласні відділи. Також у містах, де дислокувалися оперативні сектори, але вони не стали місцем дислокації обласного відділу (Житомир, Полтава, Суми), було сформовано міські відділення ДПУ УСРР²⁹.

Підвищення статусу міських органів держбезпеки теж залежало від концентрації в місті економічно важливих об'єктів. Так, наказом ДПУ УСРР №186 від 17 червня 1932 р. Полтавське, Запорізьке, Криворізьке, Луганське, Маріупольське, Миколаївське відділення ДПУ реорганізували в міські відділи³⁰.

Усі керівники обласних відділів ДПУ УСРР або вже керували відповідними секторами (П.Мулявко, О.Розанов, Ю.Перцов), або очолювали інші сектори (В.Левоцький). Водночас продовжував діяти Донецький оперативний сектор. Вірогідно, що вище партійно-державне керівництво не могло швидко визначитися з адміністративно-територіальною структурою та статусом окремих міст Донбасу через специфіку розміщення підприємств металургії та кам'яновугільних об'єднань. Адже вони не відповідали загальній структурі інших територій УСРР. Лише 2 липня 1932 р. на основі 17 промислових районів було утворено 10 міських рад, 23 райони.

Із моменту створення Харківський обласний відділ ДПУ УСРР обслуговував 82 райони (понад 74 937 км², 6 031 тис. населення), Київський – 96 районів, ще 4 райони області обслуговувалися 19-м прикордонним загonom (усього понад 74 834 км², 6 120 тис. населення), Дніпропетровський – 54 райони (понад 73 193 км², 3 857 тис. населення), Одеський – 50 районів (понад 68 917 км², 3 411 тис. населення), Вінницький – 49 районів, ще 22 райони обслуговувалися 20-м, 21-м, 22-м, 23-м, 24-м прикордонними загонами (всього понад 47 867 км², 4 696 тис. населення)³¹.

Дещо змінилася картина адміністративно-територіального поділу Харківської та Дніпропетровської областей і, відповідно, зменшилася кількість районних органів в обласних відділах держбезпеки зі створенням Донецького обласного відділу ДПУ УСРР. Так, згідно з наказом республіканського ДПУ №224 від 16 липня 1932 р., на основі

²⁹ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.20.

³⁰ Там само, арк.83.

³¹ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.21–25 зв.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків, 1933. – С.6. У статті В.І. Шабельнікова вказані явно применшені дані щодо площі областей УСРР. Див: *Шабельніков В.І.* Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.50.

Донецького оперативного сектора та районів Харківської і Дніпропетровської областей було створено Донецький обласний відділ ДПУ УСРР, який очолив М.Тимофєєв. Від Харківського обласного відділу ДПУ до Донецького відділу ДПУ передавалися наступні районні органи державної безпеки: Слов'янський, Рубежанський, Верхньо-Тепловський, Лиманський, Сватовський, Старобільський, Біловодський, Білолуцький, Марковський, Меловський, Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Троїцький; від Дніпропетровського обласного відділу ДПУ УСРР передавалися Велико-Янісольський, Волновахський, Старо-Каранський, Старо-Керменчицький, Старо-Нікольський³².

Окремі області, зокрема Київська та Харківська, мали велику кількість районів та населення (3–6 млн населення в кожній області). За відсутності шляхових комунікацій, розгалуженої системи телефонного зв'язку державне управління такими областями було утруднене. Масштаби території не дозволяли оперативно реагувати районним органам ДПУ УСРР на можливі «контрреволюційні прояви», не зважаючи на присутність майже в кожному районі співробітника ДПУ.

Продовжуючи політику жорсткої централізації, вище партійно-державне керівництво УСРР вирішило створити додатково Чернігівську область. У підпорядкування Чернігівського обласного відділу, згідно з наказом ДПУ УСРР №321 від 17 жовтня 1932 р., підпадали 29 районів Київської та 7 Харківської областей (загалом понад 42 703 км², 2915 тис. населення)³³.

У цьому контексті функціонували політвідділи МТС, що були створені у січні 1933 р. як надзвичайні органи з повноваженнями політичних, господарських та каральних органів. Одним із двох заступників начальника політвідділу був «заступник по ОДПУ» або «заступник по чекістській роботі» – так формулювалася ця посада в документах політвідділів. Однак для широкого загалу її назва звучала як заступник із «загальнопартійної роботи».

Особливість функціонування політвідділів полягала в обслуговуванні колгоспів. Вони діяли не по всій адміністративній одиниці, а лише в тих селах, де існували колгоспи й вироблялося товарне продовольство та сировина. Таким чином, у низових адміністративно-територіальних одиницях і виробничих ланках з'явилася додаткова чекістська мережа з правом на проведення каральних заходів.

Підбором кадрів на заступників начальників політвідділів МТС по ОДПУ відав центральний апарат ДПУ УСРР, затверджувало їх ОДПУ СРСР. Загалом це були співробітники зі значним досвідом оперативної та керівної роботи. Заступник по ОДПУ формально підпорядко-

³² ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.107.

³³ Там само, арк.146; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків, 1933. – С.6. Див. також: *Шабельников В.І.* Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.50.

вувався начальникові політвідділу МТС, а по чекістській роботі – начальникові обласного відділу ДПУ.

Серйозних управлінських конфліктів по «чекістській лінії» в документах поки що не виявлено. Вірогідно, тут зіграла свою роль військова дисципліна та чітке розподілення меж компетенції й підпорядкування структур ДПУ. Однак саме існування політвідділу заклало два рівні конфлікту в районах. Перший – між політвідділами та місцевими райкомами КП(б)У. Політвідділи, користуючись надзвичайними правами, активно втручалися в питання кадрових призначень, поточну партійну, радянську та господарську роботу в районі. ЦК ВКП(б) у постанові від 15 червня 1933 р. розмежував функції політвідділів та райкомів. Територіальними партійними осередками та колгоспними осередками, що не обслуговувалися МТС, керували райкоми партії. Осередками колгоспів, котрі обслуговувалися МТС – політвідділи. До компетенції останніх не входили проблеми радянського будівництва, фінансів, освіти, пропаганди тощо. Цим займалися також райкоми партії³⁴. Однак до кола питань заступника по ОДПУ входило «інформаційне» та «оперативне» обслуговування всього спектру економіки та повсякденного життя підвідомчої території.

Другий рівень конфлікту ґрунтувався на межах компетенції начальника політвідділу та заступника по ОДПУ. У резолюції січневого 1933 р. пленуму вказувалося: «Політичні відділи МТС і радгоспів повинні наполегливо забезпечувати правильне і своєчасне застосування законів радянського уряду про адміністративні та каральні заходи стосовно організаторів розкрадання громадського майна і саботажу заходів партії та уряду в області сільського господарства»³⁵.

Ситуація загострювалася у зв'язку з розпочатою 1933 р. «чистою» партійних лав. І.Зеленін наводить найбільш характерні формулювання «вичищених елементів»: «син поміщика, розвалив фінанси МТС», «служив у білій армії, сховав запасні частини», «шкідницький елемент, кат білої армії», «син великого торговця, розвалив обліковий апарат МТС», «син фабриканта, проводив шкідницький ремонт тракторів»³⁶. Тут чітко видно присутність двох позицій, сформульованих Й.Сталіним, – «класове походження» та «шкідництво».

У провадженні каральних заходів активно брали участь заступники начальника політвідділу МТС по ОДПУ. На практиці начальники політвідділів зіткнулися з відмовою свого заступника по ОДПУ виконувати розпорядження, вони ухилялися від «політвіддільських» обов'язків

³⁴ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – №6. – С.44.

³⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1971: т. 5. 1931 – 1941. – М., 1971. – С.82.

³⁶ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины»... – С.50.

через завантаженість «чекістською роботою». Так, начальник Кальчанської МТС Дніпропетровської області весною 1933 р. писав: «З першого дня своєї роботи в політвідділі мій заступник по ОДПУ Т.Зайцев звів свою роль виключно до арештів, перетворив політвідділ у камеру слідства, погрожує арештами колгоспникам і працівникам МТС. Спроби виправити його [...] не мали успіху». Начальник політвідділу Кегичівської МТС Харківської області Д.Ортенберг у донесенні від 3 червня 1933 р. до політуправління наркомату землеробства СРСР писав, що його заступник по ОДПУ заявив: «Вам я не підпорядковуюсь, працюю за особливими вказівками ДПУ. Ці вказівки вас не стосуються, я займаюсь своєю оперативною роботою». Деякі заступники по ОДПУ взагалі відмовлялися підпорядковуватися начальникам політвідділів, посилаючись на отримані в обласному відділі ДПУ директиви³⁷.

Конфлікт був настільки поширений, що ДПУ УСРР та політичний сектор наркомату землеробства УСРР 17 червня 1933 р. ухвалили спільну директиву, в якій наголошувалося, що заступник начальника політвідділу по ОДПУ, «маючи головним завданням агентурне виявлення і своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу й антирадянських елементів в МТС та обслуговуваних колгоспах, проводить свою роботу в тісному контакті з начальником політвідділу, якому він повністю підпорядковується». Водночас підкреслювалося, що заступники по ОДПУ зберігають повну самостійність в оперативній роботі, про результати якої вони повинні в усній формі інформувати начальників політвідділів. Останнім указувалося на необхідність урахувувати специфічність «чекістської роботи» своїх заступників. Як бачимо, головну суперечність ця директива так і не змогла усунути. Здебільшого «мирне життя» начальника політвідділу та його заступника по ОДПУ залежало від «людського фактора».

Загалом наприкінці 1934 р. через наявність численних конфліктів між начальниками політвідділів та секретарем райкому партії, двох «районних центрів влади», завершеністю «чистки» сільських партійних організацій необхідність у надзвичайних повноваженнях політвідділів відпала. Із 1 січня 1935 р. райкоми партії знову стали відповідальними за політичну роботу в адміністративно-територіальній одиниці, а політвідділи перетворилися на звичайні партійні осередки МТС.

Водночас у 1933–1934 рр. органи державної безпеки радянської України в районах отримали додаткову штатну одиницю, що здійснювала оперативну роботу серед персоналу МТС та колгоспів. Від заснування МТС були не лише засобом інтенсифікації сільського господарства, а й своєрідним ідеологічно-пропагандистським символом більшовицького режиму. Сюди направлялися перевірені, «ідеологічно стійкі» комсомольці, технічно підготовлені фахівці. Від злагодженої роботи колективів, справності техніки реально залежала врожайність. Тому, на

³⁷ Там же.

думку лідерів ВКП(б), наявність чекіста в МТС була цілком виправданим заходом. Для районних органів ДПУ УСРР це означало додаткову штатну одиницю і паралельну штатну агентурну мережу по колективних господарствах, районних установах, що забезпечувало додатковий контроль за населенням, поповнення картотеки «облікового елементу», збільшення справ-формулярів і, як наслідок, доведення вищому партійно-державному керівництву необхідності розширення меж компетенції органів державної безпеки, зростання штатної структури, виправданості витрачених матеріальних та фінансових ресурсів.

Але темпи розвитку економіки не влаштовували Й.Сталіна. Він був переконаний у саботуванні місцевим керівництвом, значною частиною населення запланованої «реконструкції радянської економіки». Вихід із ситуації вождь бачив лише у посиленні державного терору. До масштабної «чистки» радянського суспільства Й.Сталін готувався заздалегідь. Певні її елементи в УСРР апробували ще у серпні – листопаді 1932 р., коли до відповідальності було притягнуто 19 116 осіб. Тільки в листопаді 1932 р., згідно з оперативним бюлетенем ДПУ УСРР щодо боротьби з «сільською контрреволюцією» від 5 грудня 1932 р., було заарештовано 8881 особу³⁸.

Одним з елементів такої підготовки варто вважати процес удосконалення структури місцевих органів державної безпеки. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було створено народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, в якому поєднувалося чимало управлінських функцій (державна безпека, міліція, охорона кордону, пожежна безпека, запис актів громадянського стану, табори та ін.)³⁹. ОДПУ СРСР було перетворено на Головне управління державної безпеки НКВС СРСР із відповідними відділами в обласних управліннях НКВС.

Наприкінці 1936 р. виникла ідея створення міжрайонних відділів УДБ. Ішлося, у першу чергу, про підвищення рівня координації агентурно-оперативної роботи. Так, станом на кінець 1936 р. у Вінницькій області нараховувалося 74 райони та 6 міст. Тут налічувалося наступна кількість органів наркомату внутрішніх справ: УНКВС – 1, окружних відділів – 4 (їм підпорядковувалися 27 районних відділень, 3 районних відділи, загалом разом з окружними відділами – 34 органи УДБ), міських відділів – 1, районних відділів – 1, районних відділень – 43. Усього органів, підпорядкованих УНКВС по Вінницькій області – 49.

У проекті, запропонованому керівництвом УНКВС по Вінницькій області, пропонувалася така обласна структура органів державної безпеки УНКВС:

- УНКВС – 1 (обслуговувалося місто Вінниця і 6 районів);
- міжрайонних відділів – 4 (обслуговували 35 районів);

³⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.357, 422.

³⁹ Известия. – 1934. – 11 июля.

- окружних відділів – 4 (обслуговували 10 районів);
 - міських відділів – 1 (Бердичів);
 - районних відділів – 6 (Старокостянтинів, Тульчин, Гайсин, Славута, Ізяслав, Волочиськ);
 - районних відділень – 17 (Берездов, Плужне, Ляхівці, Теофіполь, Полонне, Базалія, Сатанів, Городок, Чемерівці, Оринин, Стара Ушиця, Дунаївці, Муровані Курилівці, Яришів, Чернівці, Ямпіль, Нова Ушиця).
- Усього місцевих органів УНКВС буде 32, органів УДБ налічуватиметься 33 замість 80.

До проекту нової структури УДБ УНКВС Вінницької області додалася політико-економічна характеристика. У розділі «Загальні дані» вказувався адміністративно-територіальний поділ (74 райони та 6 міст), кількість населення – понад 3 млн 800 тис., із них понад 200 тис. польської громади, наявність 90 національних сільрад, з них 37 польських, розташованих у прикордонних районах. Проживання у прикордонних районах компактного масиву польського населення та зв'язок місцевих поляків із родичами в Польщі кваліфікувалося як існування стабільної «шпигунсько-диверсійної» мережі.

У розділі «Політичні та оперативні особливості» особливо наголошувалося на наявності стійкої «повстанської традиції», «засміченості колишніми повстанками», «залишками ліквідованих шпигунських і терористичних організацій».

Підкреслювалося сільськогосподарське спрямування області (розділ «Економіка»), де «провідну роль відігравав цукровий буряк». Загальна посівна площа становила понад 3 млн га, працювало 139 радгоспів, 106 МТС (4755 тракторів). В області діяло 145 підприємств союзного значення, 60 – республіканського, 559 із підпорядкуванням різним наркоматам та організаціям. Цукрових заводів налічувалося 56. Усього на підприємствах працювало понад 253 тис. робітників⁴⁰.

Отримавши пропозицію з реорганізації структури УНКВС по Вінницькій області, відділ кадрів НКВС УРСР провів розрахунок нової штатної структури. Так, новий штат обласного УНКВС налічував 103 одиниці, штати Бердичівського (17 осіб), Гайсинського (14 осіб), Жмеринського (16 осіб), Тульчинського (17 осіб) міжрайонних відділів УДБ загалом становили 64 одиниці, штати окружних, районних і міських відділів, районних відділень становили 128 одиниць. Посади начальників Бердичівського, Тульчинського, Гайсинського і Жмеринського райвідділів були об'єднані з начальником міжрайонного відділу УДБ⁴¹. Загалом кількість співробітників державної безпеки УНКВС по Вінницькій області складала 295 штатних одиниць.

Отже, пропозиція начальника УНКВС по Вінницькій області М.Тимофєєва створити міжрайонні відділи УДБ виходила з бажання

⁴⁰ ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.61, арк.2–5.

⁴¹ Там само, арк.36–46.

структурувати і сконцентрувати штати, унормувати облік «антирадянського елементу» для більш оперативного й ефективного використання за умов, як зазначалося, «антирадянської спрямованості» більшості з 3,8 млн населення області.

Але виходячи з виділення у вересні 1937 р. зі складу Вінницької – Кам'янець-Подільської області, з Київської та 4 районів Вінницької – Житомирської області, з Харківської та 4 районів Київської – Полтавської області, з Одеської та 9 районів Дніпропетровської – Миколаївської області⁴² ідея створення міжрайонних відділів УДБ виявилася неефективною. Тому навіть у розпал проведення масових репресивних операцій, що почалися в липні 1937 р., вище партійно-державне керівництво СРСР санкціонувало такий широкомасштабний розподіл областей. Шляхом створення обласного апарату УДБ, через зменшення оперативного навантаження на співробітників державної безпеки збільшувалася глибина контролю населення та швидкість оперативного реагування на конкретні «антирадянські прояви», політико-економічні процеси в областях.

Аналіз документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, службового листування, що відклалося у центральних і обласних державних архівах, засвідчує відсутність істотних проблем у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР в умовах адміністративно-територіального поділу областей 1937 р. Вірогідно, що тут свою роль відіграли міжрайонні оперативно-слідчі групи, співробітники яких, як показала подальша практика, були основними виконавцями масових репресивних операцій, санкціонованих політбюро ЦК ВКП(б). Вивчення процесу їх створення яскраво свідчить про ретельну підготовку та усвідомлення Й.Сталіним і керівництвом НКВС СРСР масштабів «соціальної хірургії».

Практика формування міжрайонних груп як інструменту для виконання конкретної каральної операції була апробована ще 1933 р. Так, наказом ДПУ УСРР №316 від 14 липня 1933 р. було створено Старобільську міжрайонну групу, якій підпорядковувалися Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Білолуцький, Біловодський, Марківський, Міловський і Покровський районні апарати, Старобільське районне відділення ДПУ УСРР⁴³. Вірогідно, що такий тимчасовий орган був необхідний для проведення операції на конкретній території. Штатне посилення відбувалося за рахунок відрядження окремих відповідальних співробітників Донецького оперативного сектора (обласного відділу) ДПУ УСРР для організаційної та оперативної роботи. Можливо, що це пов'язувалося з проведенням операції з ліквідації «сільської контрреволюції» у цьому зерновому районі Донбасу⁴⁴.

⁴² СЗ СССР.– 1937. – №63. – Ст.275; Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 вересня.

⁴³ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.666, арк.83.

⁴⁴ У листопаді 1933 р. на цих теренах було утворено Старобільський округ, який ліквідували лише у червні 1938 р. під час створення Ворошиловградської (зараз Луганської) області.

На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. Чисельність їх складала 8–15 співробітників зі складу обласного УНКВС. Кожна група діяла в межах так званого «куща», що охоплював до 10, іноді більше районів області. До адміністративних центрів – місць дислокації міжрайонних оперативно-слідчих груп – звозилися заарештовані в районах. До складу таких міжрайонних груп входили не лише співробітники УДБ областей, а й курсанти міжкrajових шкіл УДБ, міліціонери, чекісти запасу. Іноді навіть залучали співробітників фінансового відділу УНКВС. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁴⁵. У Харківській області діяла Харківська (10 районів), Сумська (8 районів), Охтирська (7 районів), Красноградська (5 районів), Лозівська (4 райони), Ізюмська (5 районів), Куп'янська (5 районів) міжрайонні оперативно-слідчі групи⁴⁶.

Свідомо чи не свідомо в умовах проведення масових операцій до складу нових областей відійшли міжрайонні оперативно-слідчі групи, що підпорядковувалися новому керівництву УНКВС області. Зі штату «старого» УДБ УНКВС у «новий» штат УДБ УНКВС новоствореної області теж направлялися окремі співробітники. Відтак значного часу для організаційного налаштування взаємовідносин по лінії обласне УНКВС – міжрайонні оперативні слідчі групи – райони не вимагалось.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити важко. На показники впливають кілька факторів: по-перше, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових операцій (липень 1937 р.); по-друге, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І.Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н.Петров констатував зменшення (знищення) архівно-кримінальних справ з 1 млн 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁴⁷.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило статистичні підсумки «великого терору» у СРСР у жовтні 1936 – листопаді 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР було заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено 1 млн 440 тис., розстріляно 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини 2 млн., із них у табори направлено 800 тис. осіб⁴⁸.

⁴⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С.91–92.

⁴⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі: 1919–1941. – Х., 2003. – С.273–274.

⁴⁷ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М., 2005. – С.161–162.

⁴⁸ [Електронний ресурс]: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html

Російський дослідник О.Мозохін наводить показники жертв «великого терору» в радянській Україні. У 1937 р. заарештовано 159 573, у 1938 р. – 106 119 осіб⁴⁹. Вітчизняний історик В.Нікольський подав дещо іншу статистику: за 1937–1938 рр. засуджено 198 918 громадян, із них розстріляно 123 421 особу (або 62%)⁵⁰.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського, наведені в «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.», корелюються з даними О.Мозохіна. Так, О.Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих у 1937 р. та 105 193 особи – у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом №00485, перебували 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали на вирок 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи⁵¹.

Оприлюднені статистичні дані лише засвідчили можливості органів державної безпеки на вимогу Й.Сталіна в короткий термін без додаткових штатів, завдяки створеній всеохоплюючій організаційно-штатній структурі провести масштабні репресивні акції.

Отже, створення 1932 р. трирівневої системи центр – область – район стало черговим кроком у посиленні контролю за реалізацією рішень вищого партійно-державного керівництва та централізації державного управління галузями народного господарства й повсякденним життям населення. Свідченням цього стало продовження процесу розширення мережі районних апаратів та підвищення статусу вже існуючих районних і міських органів ДПУ УСРР через зростання політико-економічної складової у цих адміністративно-територіальних одиницях.

Велика кількість районів, значна площа областей за умови відсутності надійних комунікацій зумовили велике навантаження на оперативних співробітників місцевих органів державної безпеки. Формування міжрайонних структур УДБ як фактор концентрування і маневрування штатами та поліпшення реалізації «оперативних обліків» було визнано неефективним. Натомість вище партійно-державне керівництво СРСР продовжувало створення нових областей, сподіваючись за рахунок обласного апарату органів держбезпеки посилити контроль та репресивний вплив на політико-економічні процеси в конкретній адміністративно-територіальній одиниці.

⁴⁹ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Жуковский; Москва, 2006. – С.335, 339.

⁵⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С.402.

⁵¹ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С.273–277.

Ірина Савченко

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИДАВНИЧОГО
ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ
НАУК „ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ
СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ”**

У перше пореволюційне десятиліття в Україні спостерігався потужний сплеск наукових досліджень із українознавчої тематики. Україноцентризм в історіографічному процесі, притаманний цьому періоду академічного наукового життя, проявлявся насамперед у тому, що значна увага приділялася історично-географічному напрямку багатоаспектного вивчення українських земель. Сконцентрований вигляд це знайшло, зокрема, в роботі Постійної Комісії для складання Історично-географічного словника України.

Актуалізація історично-географічних досліджень – характерна риса сучасного розвитку вітчизняної історичної науки. На наш погляд, перебіг цього процесу, який в теперішніх умовах стосується однаковою мірою історичної регіоналістики та історичного краєзнавства, у багатьох аспектах перегукується з акцентами, притаманними організаціям та проведенню історично-географічних досліджень в системі УАН-ВУАН в 1920-х – на початку 1930-х років. Звичайно, поступ історичної науки неможливий без продукування нових методологічних засад наукового пошуку. У цьому напрямку спостерігаються суттєві зрушення. Поява новітніх досліджень з акцентом на методологію дає підстави констатувати наявність у істориків необхідного інструментарію для проведення наукових досліджень відповідно викликам сьогодення¹.

Заявлена тема знайшла певне відображення в історіографії. Інформаційною насиченістю відзначається дослідження Т. Ананьєвої та О. Тодійчук, присвячене бібліографічній складовій „Історично-географічного збірника”, який видавався в 1920-1930-х роках за редакцією професора Олександра Грушевського під егідою Комісії для складання Історично-географічного словника України². Через призму теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики та діяльності М. Грушевського на ниві регіоналістики проблеми торкалася Я. Верменич, яка слушно зазначила, що „серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М. Грушевського зробили особливо помітний внесок у справу

¹ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

² *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2; Український археографічний збірник. Т. 5. – К., 1993. – С. 376 – 383.

регіонального дослідження України, на перше місце слід поставити *Постійну комісію для складання історико-географічного словника української землі*³. В узагальненому плані змістові складники теми подані в публікаціях Г.Вербиленко, що пов'язані з діяльністю І-го Історично-філологічного відділу Академії Наук в 1920-1930-х роках⁴. Окремі важливі для нас сюжети в схематичному ключі позначені в дисертаційних дослідженнях, що стосуються видавничої діяльності ВУАН, життєдіяльності відомих істориків, причетних, більшою чи меншою мірою, до організації і проведення історично-географічних досліджень⁵.

Між тим, на наш погляд, потрібне більш деталізоване, а головне - осучаснене вивчення проблеми, насамперед з точки зору формування вітчизняної наукової лексики, а також з'ясування когнітивного та прикладного значення видавничого проекту ВУАН.

На час заснування Української Академії Наук традиція дослідження окремих місцевостей України з метою створення історико-географічного довідника вже існувала. Її започаткував створений Київською Старою громадою ще у 70-х рр. XIX ст. гурток укладачів історико-географічного словника українських земель у їхніх етнографічних межах. В.Антонович, який очолив усю цю роботу, бачив сенс цієї ініціативи у тому, щоб створити довідник, повніший за «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*» і краще структурований у науковому відношенні; з відомостями про історію заселення і поселень на всіх територіях, де проживали українці, включно з Сибіром і Далеким Сходом. На стадії складання карток та їхньої систематизації було проведено велику роботу, але після смерті В.Антоновича вона істотно загальмувалася. Щоб зберегти вже зроблене для історії і передати естафету наступним поколінням дослідників, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували відповідний бібліографічний реєстр під назвою «Список материалов для составления историко-географического словаря»⁶.

³ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 192.

⁴ *Вербиленко Г.* Роль Історико-Філологічного відділу ВУАН в розвитку історичної географії в 20-х-30-х рр. XX ст. // *Регіональна історія України*. – Вип. 5. – 2011. – С. 195 – 208; *її ж.* Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 46 – 57.

⁵ *Старовойт С.В.* Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918-1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 08.00.08. – К., 2003; *Мага І.М.* Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2003; *Приходько Л.Ф.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2005.

⁶ *Мельник-Антонович К.М.* До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. Т.1. – К., 1932. – С. VIII-IX.

На стадії вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві питання історичної географії не залишилося поза увагою його творців. Так, вчені, які долучилися до підготовки ключових законодавчих положень щодо структури майбутньої академії, зробили акцент саме на важливості створення в її складі підрозділу, пов'язаного з проведенням історично-географічних досліджень. У пояснювальній записці (10 серпня 1918 р.) до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко наголошували: „Необхідна також і окрема Катедра географії й етнографії України, як історичної так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії”. Ця теза була підкріплена пропозицією організаційного характеру. Вчені наголошували: «Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усі часи її історичного життя, починаючи з давніх часів передмонгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁷. Отже, орієнтири щодо організаційного забезпечення та наповненості історично-географічних досліджень були визначені. Враховувалася тяглість історичної традиції школи „землеописань” професора Володимира Антоновича і новітніх на той час історико-географічних підходів. З великою вірогідністю можна вважати, що цей сюжет був закладений в пояснювальну записку Д.І.Багалієм, який був одним із представників створеної В.Антоновичем київської школи істориків.

Видавничій складовій розпочатої роботи автори пояснювальної записки приділили першочергову увагу. Зокрема, у ній зазначалося: „Якщо справа друкування видань відділу та його комісій буде поставлена широко, то й діяльність усього відділу йтиме тоді правдивим шляхом, бо вона трохи не виключно має висловлюватися в друкованій книзі всякого розбору й форми”. Відповідно, кожна із комісій, що створювалася у складі відділу, включаючи і Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі, могла розраховувати на вихід у світ наукової продукції у формі збірників та окремих видань⁸. Отже, у надрах проектованої УАН зароджувалися ідеї не лише створення вітчизняної наукової термінології, але й широкомасштабних історично-географічних видавничих проектів.

⁷ Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. — К., 1993. – С. 118 – 119.

⁸ Там само. – С. 125 – 126.

Пройшло дещо більше місяця з дня заснування УАН, коли 16 грудня 1918 р. академік Д.І.Багалій, який був затверджений гетьманським наказом № 351 від 10 грудня 1918 р. головою Історично-філологічного відділу, доповів Спільному зібранню УАН про заснування Комісії історико-географічного словника⁹. Фактично на Д.І.Багалія з цього моменту покладалися й обов'язки по формуванню її особового складу. Адже згідно ухвали Спільного зібрання академії (7 грудня 1918 р.) її відділам було дозволено затверджувати осіб на посади „керівничих над працями комісій”¹⁰. Утім, призначення керівника комісії затяглося на декілька місяців. Коли з кандидатурою визначилися, претендентом став відомий історик, представник тієї ж київської школи В.Б. Антоновича, професор О.С. Грушевський. 13 березня на засіданні I-го відділу було заслухано його життєпис. Реєстр праць та їх наукову оцінку, зроблену академіком Багалієм, учасники зібрання схвалили одногосно. З таким же одногосним результатом, але після таємного голосування, О.С. Грушевського 20 березня 1919 р. на відділі було обрано „на посаду директора Постійної комісії для видавання історично-географічного словника української землі”. 26 березня голова відділу, академік Д. Багалій надіслав повідомлення про це Спільному зібранню УАН¹¹.

Не можна не відзначити, що вибір директора комісії був оптимальним. Брат М.С.Грушевського Олександр на той час був вже відомим вченим-українознавцем. Талановитий учень В.Антоновича, він ще у студентські роки віддавав перевагу історико-географічним дослідженням, зокрема підготував відзначений золотою медаллю «Очерк истории Турово-Пинского княжества XI-XIII вв.». Книга «Пинское Полесье», що побачила світ у 1902-1903 рр. заклала фундамент для поглибленого дослідження історії не лише українських, але й білоруських земель. Плідна робота в архівах Австрії й Німеччини значно розширила світогляд молодого вченого і допомогла йому чітко визначитися із науковою спеціалізацією. Запрошений на посаду приват-доцента Новоросійського університету на початку 1907 р., він відзначився тим, що курс з історії Київської Русі та Великого князівства Литовського почав читати українською мовою. Діставши догану з категоричною заборонаю викладати українською мовою, О.Грушевський змушений був залишити Одесу і надалі викладав у Петербурзькому університеті. На час утворення УАН він уже мав у своєму послужному списку участь у Центральній Раді, викладання у Київському університеті, головування в архівно-бібліотечному відділі Міністерства освіти УНР.

Наголосимо, що ухвала Історично-філологічного відділу визначила суть та перспективу роботи Комісії з наголосом на видавничий задум. Дещо інший, пом'якшений акцент, який давав простір для маневру в

⁹ Там само. – С. 428.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 196, 197.

трактовці творчих задумів, зустрічаємо в протоколі Спільного зібрання УАН від 29 березня 1919 р. Там йшлося лише про підготовку історично-географічного словника української землі¹². Проте, незважаючи на різночитання стверджуючих документів, перший крок в організаційній розбудові структури, яка б опікувалась академічним напрямом наукових історично-географічних досліджень, було зроблено.

23 квітня 1919р. відбулося перше засідання Постійної комісії. У ньому взяли участь академік Д.І. Багалій, директор Постійної Комісії професор О.С. Грушевський, члени Комісії – К.М. Антонович, В.Є. Козловська, В.І. Щербина, І.М. Каманін, О.Ю. Гермайзе.

Вступною промовою засідання відкрив Д.І. Багалій, який повідомив про затвердження І-м відділом Академії Наук персонального складу Постійної Комісії з професором О.С. Грушевським на чолі, як її директором. Академік зазначив, що робота по складанню історико-географічного словника української землі була розпочата В.Б. Антоновичем і гуртком, що він zorganizував. Присутні заслухали доповіді О.С. Грушевського «План роботи по складанню словника» та К.М. Антонович-Мельник «Заходи Антоновича біля складання словника і сучасне становище підготовчого матеріалу».

Доповіді О. Грушевського в додатках до протоколу № 1 немає. Проте, хід дискусії дає підстави вважати, що основні сюжетні лінії промови голови Комісії, які спричинили жваве обговорення, присутні в документі, що відклався в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві під назвою: „Нотатки про завдання історичної географії для історії України та для складання історико-географічного словника”. Імовірно, що проект цього документа був підготовлений значно раніше, адже він написаний олівцем на звороті типографських бланків з наступним відбитком: „Генеральний Секретаріат України – секретарство справ освітніх. Відділ Бібліотечно-Архівний”. Важко припустити, що, навіть за відсутності паперу, Олександр Грушевський міг бути настільки необачним після зміни влади, щоб писати на таких «контрреволюційних» бланках. Зважаючи на наше припущення, доцільно подати цей документ повністю, без жодних купюр, із збереженням мови оригіналу.

Рукою професора О.Грушевського написано: «Між помічними історичними дисциплінами сфери історії України велике значіння має історична географія України, яка ставить і розробляє питання заселення України в найдавніші часи різними племенами, а далі питання розселення українського народу, його стихійних пересунень та планомірних переводів (напр. до Черноморія).

Поставлено питання про найдавніше заселення України найдавнішими племенами не українськими, перші моменти заселення українського, потім заселення українського в часи історичні. Питань

¹² Там само. – С. 437.

багато, вирішуються вони по різних джерелах, і різними методами, починаючи з епохи доісторичної, джерел і методів археологічних і кінчаючи даними історичними і розробленням письмових джерел звичайними методами історичних дослідів.

Перед дослідниками дві групи питань: хто і як заселяв українські землі з давніших часів (коли, які етнічні групи, яким шляхом, які типи заселення) се одне питання. Друге питання: як повстали окремі поселення, в яких умовах (починаючи з давнього Києва – часів лісових печер – і кінчаючи поселеннями на Чорномор'ї або Таврії – ХІХ в.).

Розроблення цих питань і дасть матеріал до українського історично-географічного словника, де матеріал науковий згруповано по іменах поселень та країн (як Кобижча, Ковель, або Волинь, Поділля и т.і.).

Не треба забувати, що за останні роки розроблення історичної географії йшло дуже мляво і навіть сирий матеріал, який з'являвся в наукових виданнях не був використаний в дослідях історично-географічних. Друкувалися лише дрібніші матеріали по переселенню або маленькі монографійки про окремі поселення, як с. Жуки або Решетилівку, але ці монографійки не мали широких рямців.

Для історично-географічного словника потрібно поповнити і поглибити отсі студії на питаннями історично-географічними. Зібрати до купи все, що вже було зроблено в сьому напрямі і далі повести нові досліді по сирому друкованому і недрукованому матеріалу, поширюючи круг питань і сферу дослідів.

Сі досліді мають нам дати а) історію поселень окремих етнічних груп на Україні (вірмени, греки etc) б) історію заселення окремих країн (як Волинь, Херсонщина, Таврія), в) історії окремих поселень. Яким шляхом іти при зрішенню сього пляну, при розробленні словникового матеріалу? Заселення, як і інші процеси, тягнеться в часі і має свої періоди. Має свої доби і заселення певної країни не йде цілий час тим же самим темпом, в тих же самих формах (наприклад, умови заселення небезпечної зони коло степу, або займанщин і по країнах в різні доби в різних країнах). Можно по районах заселення, по добах і по країнах - наприклад, колонізація ХУІІ в, або займанщина ХУІІІ в., або пограниччя з степом в ХУІІІ в.

В цих напрямках можна вести згуртування матеріалів для Словника, але найліпше все ж таки вести се зібрання матеріалів по країнах як Волинь, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Холмщина. І бажано було б мати для кожного відділа країни свого редактора, який би остаточно редагував писавшими виготовлені статті про окремі країни або поселення.

Стаття про поселення має містити відомости його історії, починаючи з археологічних, коли се поселення давнє і далі до 1900 р. Залишаючи на боці матеріал економічно-статистичний з останнього часу"¹³.

¹³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1245, арк. 1 – 4.

Навіть не відшліфований належним чином, цей документ цікавий насамперед глибоким осмисленням предмета історичної географії як науки про розселення й поселення, а також її першочергових завдань. Присутня у ньому і можлива конструкція майбутнього словника.

Доповідь Катерини Антонович на першому засіданні дала досить повне уявлення про ту підготовчу роботу, яка була проведена професором В.Б. Антоновичем та його учнями в рамках реалізації ідеї створення Історично-географічного словника українських земель. Вона наголошувала на тому, що наприкінці 1880-х років, коли було закінчено підготовчу працю по складанню філологічного словника української мови, В.Б. Антонович замислив нову колективну роботу, яка б гуртувала тих самих людей, та прилучала б якнайбільше нових молодих сил. На останніх зборах авторів філологічного словника він подав на обговорення цілком розроблений план нової праці – складання історико-географічного словника України в її етнографічних межах, додавши власноручну карту території.

На початку В.Б. Антоновичем було намічено створити тимчасовий покажчик джерел, друкованих та писаних, з яких мали вибирати матеріал до словника. В основу було покладено все, що можна було взяти з його власної бібліотеки, видань центральних архівів, архівних комісій, спеціальних наукових видань, періодичної преси тощо. В перспективі планувалося використати матеріали великих київських бібліотек Університету, Духовної Академії, Софіївського собору та інших. Кожний співробітник додав од себе все, що йому траплялось з історії населених пунктів під час власних наукових досліджень.

Методика роботи полягала в підготовці карток: кожна історичне повідомлення списувалося на окрему картку з назвою місцевості, а також місцевість перевірено по географічних картах та по спеціальних джерелах. Далі картки склалися в хронологічному порядку для кожної назви, а назва місцевостей упорядковувалася по губерніях та повітах.

При остаточній редакції планувалося зробити загальний огляд України - географічний, етнографічний, історичний, культурно-промисловий, громадського руху, тощо. Далі кожній з етнографічних частин України мала бути присвячена окрема монографія, де весь картковий матеріал було б згруповано по повітах, а в кожному повіті місцевості упорядковані в алфавітному порядку. У загальному ж нарисі весь матеріал мав бути упорядкований звичайним словниковим способом, в алфавітно-хронологічному порядку.

Карткова робота, вибірка матеріалу проводилось, приблизно до 1900-х років. Сам же Володимир Антонович не кидав її до кінця свого життя. Вибраний матеріал складав 183 карткові пачки, які містили відомості по губерніях. Наприклад, по Київській були представлені повіти: Радомисльський, Київський, Васильківський, Липовецький, Бердичевський, Уланський, Сквирський, Таращанський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Звенигородський. Усього по Україні налі-

чувалося 18 регіонів, охоплених виявленням згадок в історичних джерелах. Окремо були виділені міста Київ, Чигирин, Чернігів та Львів. Доволі повно розроблена Галичина, яка була поділена на 52 повіти¹⁴.

В.І. Щербина та І.М. Каманін доповнили доповідь К. Антонович згадками про роботу гуртка В.Антоновича. І Каманін, зокрема, довів до відома присутніх, що всі картки, укладені гуртком В.Б. Антоновича, переховувалися в окремій шафі Київського центрального архіву.

Доповіді й інформації викликали жваву дискусію як щодо складного характеру і змісту самого словника, так і в справі організації практичної роботи над ним, і вилилася в прийняття низки постанов, які уможлилювали початок роботи Комісії.

Через тиждень, 30 квітня 1919 р., член Комісії приват-доцент Українського університету Євген Перфецький на черговому засіданні виступив з пропозицією „постійно обмінюватися думками з приводу не тільки технічних і організаційних питань, але і з приводу результатів своєї роботи і спірних моментів”. Комісія ухвалила провадити «пленарні збори» спеціально для прослуховування «пробних монографій»³ (таку назву отримали доповіді й реферати)¹⁵. Загалом же творча лабораторія Комісії базувалась на традиціях школи Антоновича

22 травня 1919 року на засіданні I-го Історико-філологічного відділу академії після обговорення життєписів та праць кандидатів на посади постійних членів комісії для складання історично-географічного словника української землі було обрано її штатними співробітниками О.Г. Гермайзе та Є.Ю. Перфецького з оплатою по 750 крб (з відповідними надбавками за новими ставками) в місяць кожному. Проте, як свідчить документ, вони „як і увесь президіум цієї комісії – повинні скласти безоплатно не менш ніж 5 арк. словника”¹⁶.

Склад комісії впродовж усього часу її існування не був сталим. В залежності від різних обставин він постійно змінювався. Наприкінці травня 1919 р. О. Грушевський запропонував залучити до роботи в Комісії історика й бібліографа, завідуючого університетською бібліотекою Олександра Сагарду¹⁷. За словами О.Грушевського, Комісія „розпочала роботу в постійному складі з травня 1919 року. Голова, два постійних члени і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад”¹⁸.

29 липня 1919 р. О.Грушевський повідомив I-й відділ Української Академії Наук, що згідно з постановою зборів Комісії (9 липня) на під-

¹⁴ IP ЦНБ. – Ф. X, спр. 12004, арк. 3.

¹⁵ *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик. – С. 376.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235, оп. 1, спр. 1064, арк. 61.

¹⁷ *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик – С. 376.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1., спр. 1063, арк. 102.

ставі обрахунку, затвердженого I-им відділом, зараховано на посаду складача покажчика для джерел члена комісії М.М. Ткаченка, який приступив до роботи над джерелами до словника 10 липня, а з 24 липня почав вибірку відомостей для покажчика до актів¹⁹.

Суттєве прояснення щодо персонального складу Комісії у перші місяці її роботи дає інформація в канцелярію Неодмінного секретаря УАН, яка була відправлена від імені Комісії 26 липня 1919 р. за підписами Є.Перфецького (за голову) та секретаря О.Гермайзе. Вони повідомляли, що постійними співробітниками (на повному утриманні) Комісії, окрім директора професора О.Грушевського, були дві особи – Є.Перфецький та О.Гермайзе. Прізвище М.М.Ткаченка називалося як зарахованого в Комісію для складання покажчика до джерел²⁰. Додаток до повідомлення (рукописна копія) містив „Список інших співробітників, що одержують платню тільки за участь в засіданнях і за роботу в формі літературознавчого гонорару”. У списку членів постійної комісії для складання історично-географічного словника, які не одержували постійної платні, значилися: академік Д.І.Багалій, К.М. Антонович, В.І. Щербина, О.М. Рогозинський, Л.П. Добровольський, М.І. Корнилович, В.О. Романовський, професор В.Є. Данилевич, І.М. Каманін, приват-доцент О.І. Сагарда, М.М. Білинський, М.І. Шлемкевич, В.А. Абрамович, Лазаревські, професор М.І. Сагарда, М.М. Ткаченко, доцент Духовної Академії Попович, доцент Духовної Академії Іваницький, Д.М. Щербаківський²¹. Отже, у переліку представлене ледь не повне суцвіття прізвищ тогочасних київських істориків.

Попри такий широкий склад позаштатних співробітників комісія перманентно відчувала брак реально працюючих людей. Відповідно, це суттєво впливало на плановірність, масштабність та й загалом ефективність діяльності наукового колективу. Проте, старт в роботі був доволі вдалим.

Достатньо продуктивним щодо народження ідеї видавничої діяльності було засідання Комісії 9 липня 1919 р. Історик і бібліограф, завідуючий університетською бібліотекою Олександр Сагарда, зробив коротку доповідь «про потребу видавання «Вісника історично-географічної Комісії», невеличкого журналу аркушів на два». Проте, цю ідею рішуче відкинув Д. І. Багалій. О. Грушевський запропонував же «одсунути її розгляд на пізніші часи»²².

18 жовтня 1919 р. О.С. Грушевський звернувся до Тимчасового комітету в справах УАН із запискою, де звернув увагу на завдання, які стояли перед Комісією та окреслив можливі шляхи їх вирішення. Вчений наголошував, що ціль Комісії „підготовка до друку в декількох томах наукового історично-географічного словника (такого словника

²⁰ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 35.

²¹ Там само, арк. 37.

²² *Ананьєва Т.Б., Тодійчук О.В.* Історично-географічний збірник 1927 – 1931. Бібліографічний покажчик. – С. 376, 377.

не було ще в українській науковій літературі, як і в російській). В цей словник в алфавітному порядку поселень і місцевостей (як, наприклад, Покуття, Пониззя, Почеп і т.д.) буде введено матеріал з історії заселення України, матеріал про українські поселення за кордонами України і сучасний географічно-статистичний матеріал”²³.

Керівник Комісії підкреслював, що таку роботу можна осилити тільки тісною співпрацею істориків, географів, статистиків. Для більш широкої діяльності Комісії необхідні постійні зносини з діячами на місцях, які могли би дати більш свіжі і точні відомості про свій район, але в теперішній час такі зносини вкрай утруднені.

Розробка історичного матеріалу на цьому етапі здійснювалася двома шляхами: 1) перегляд джерел, статей та монографій і вибирання з них відомостей, необхідних для словника; 2) підготовка статей більших і менших, присвячених окремим повітам (наприклад, Гадяцький повіт), містам (наприклад, Гадяч, Остер, Олесько, Золочів) і селам окремих повітів, наприклад, Житомирського²⁴. Комісія, наголошував О.Грушевський, вже має великий запас карток і на десять друкованих аркушів статей, готових для друку. Для продовження роботи уявлялося необхідним: 1) оплатити роботу мінімального складу; 2) дати кошти для оплати статей постійних членів понад норму (норма – 5 аркушів в рік, тобто пів аркуша в місяць для кожного) і статей співробітників Комісії; 3) дати кошти на деякі наукові роботи, пов’язані з діяльністю Комісії (виписки з матеріалів в Київських архівах по вказівці голови Комісії); 4) дати кошти на придбання географічних карт, коли буває така можливість; 5) на папір для карток і на інші канцелярські речі”²⁵.

Отже, справа упиралася у проблему бодай мінімального фінансового забезпечення роботи комісії, але всі звертання до влади з цього приводу відгуку не діставали. Попри це, комісії все ж вдалося підготувати й видати три томи «Історико-географічного збірника ВУАН».

Що ж до самого словника, то для його підготовки на належному рівні потрібен був час, фінансове забезпечення, а головне – спокійна робоча обстановка. З останнім було особливо сутужно після того, як з кінця 20-х рр. почалося відверте цькування М.Грушевського і його школи. Від 1930 р. О.С.Грушевський не видав жодної праці. 31 липня 1933 р. його звільнили з роботи «за повний саботаж», «вороже ставлення до заходів щодо зміцнення ВУАН та її установ». У серпні 1938 р. його арештували і заслали у Казахстан. Дальша його доля лишається непроясненою.

Доля словника теж виявилася сумною. Більша частина карток, підготовлених комісією, зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ. Якоюсь мірою вони були використані під час роботи над «Історією міст і сіл Української РСР», іншими науковими проектами. Але як видавничий проект ця робота, здається, і сьогодні може мати перспективу.

²³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 101.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 102.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабюх Віталій (Казань) – к.і.н., Казанський національний дослідницький технологічний університет

Вербиленко Галина (Київ) – молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) – д.і.н., завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Водотика Тетяна (Київ) – аспірантка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Дмитрук Володимир (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Кайсарова Жанна (Казань) – к.і.н., доцент Казанського національного дослідницького технологічного університету

Кульчицький Станіслав (Київ) – д.і.н., професор, завідуючий відділом історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Маловічко Сергій (Москва) – д.і.н., професор, завідуючий кафедрою історії та культурології Російського державного аграрного університету – МСГА ім. К.А.Тімірязєва

Нагорна Лариса (Київ) – д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Поджур Роман (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Рубльов Олександр (Київ) – д.і.н., професор, учений секретар Інституту історії України НАН України

Рум'янцева Марина (Москва) – к.і.н., доцент кафедри теорії та історії гуманітарного знання Інституту філології та історії Російського державного гуманітарного університету

Савченко Ірина (Київ) – молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Служинська Іванна (Київ) – аспірантка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Стрелецький Володимир (Москва) – д.геогр.н., провідний науковий співробітник Інституту географії РАН

АНОТАЦІЇ / SUMMARIES

REGIONAL HISTORY OF UKRAINE
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Issue 7

**1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS
OF REGIONAL HISTORY**

9

ВЕРМЕНИЧ Я. Історична регіоналістика в системі "просторової історії": диференціації предметних полів. Стаття присвячена обґрунтуванню завдань і функцій історичної регіоналістики як частини "просторової історії". Окреслено її дисциплінарні межі, об'єктно-предметну сферу, проаналізовано відповідний термінологічний інструментарій.

Ключові слова: історична регіоналістика, регіон, регіоналізм, просторова історія, урбаністика.

ВЕРМЕНИЧ Я. Историческая регионалистика в системе "пространственной истории": дифференциации предметных полей. Стаття посвящена обоснованию задач и функций исторической регионалистики как части "пространственной истории". Проанализированы ее дисциплинарные границы, объектно-предметная сфера, соответствующий терминологический инструментарий.

Ключевые слова: историческая регионалистика, регион, регионализм, пространственная история, урбанистика.

VERMENYCH YA. Historical regional studies in the "new spatial history": the differentiation of subject fields. The article is devoted to the substantiation of tasks and functions of historical regional studies as the part of "spatial history". Disciplinary limits of the new trend and its subject – objectivity realm are outlined as well as corresponding set of terms is examined.

Key words: historical regional studies, region, regionalism, spatial history, urban studies.

МАЛОВІЧКО С., РУМ'ЯНЦЕВА М. Історія локусу у класичній, не-класичній і постнекласичній моделях історичної науки. Завершальна частина статті присвячена становленню історичного краєзнавства як галузі знання, його маргіналізації щодо історичної науки. Пропонуються шляхи оптимізації регіонального дискурсу крізь призму регіональної і нової локальної історії.

Ключові слова: нова локальна історія, регіональна історія, краєзнавство.

МАЛОВИЧКО С., РУМЯНЦЕВА М. История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки. Заключительная часть статьи посвящена становлению исторического краеведения как области знания, его маргинализации в отношении исторической науки. Предлагаются пути оптимизации регионального дискурса через призму региональной и новой локальной истории.

Ключевые слова: новая локальная история, региональная история, краеведение.

MALOVYCHKO S., RUMYANTSEVA M. History of locus in classical, non-classical and postnonclassical models of historical science. The final part of the article is devoted to the establishing of the area studies as the field of knowledge and its marginalization in connection to historical science. The ways of optimization of regional discourse across the prism of regional and new local history are proposed.

Key words: new local history, regional history, area studies.

СТРЕЛЕЦЬКИЙ В. Регіоналістика й історична географія: сфера взаємних інтересів і перспективи взаємодії. Аналізуються траєкторії й специфіка взаємодії між двома комплексними й суміжними науковими дисциплінами – регіоналістикою й історичною географією. Охарактеризовані сучасні тенденції й перспективи історико-географічного синтезу в регіональних дослідженнях. Здійснене порівняння його специфічних особливостей у баченні різних національних шкіл – російської, англосаксонської (британсько-американської), французької, німецької.

Ключові слова: регіоналістика, історична географія, регіоназнавство, регіоналізм.

СТРЕЛЕЦКИЙ В. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия. Анализируются траектории и специфика взаимодействия между двумя комплексными и смежными научными дисциплинами – регионалистикой и исторической географией. Охарактеризованы современные тенденции и перспективы историко-географического синтеза в регио-

нальных исследованиях. Проведено сравнение его специфических особенностей для разных национальных научных школ – российской, англосаксонской (британо-американской), французской, немецкой.

Ключевые слова: регионалистика, историческая география, регионоведение, регионализм

STRELETSKIY V. Regional studies and historical geography: fields of mutual interests and prospects of interaction. The main topic of the article is the patterns of interaction between historical geography and regional studies as interdisciplinary branches of knowledge. The contemporary trends and perspectives of geo-historical synthesis in regional studies are analyzed. Author compares the features and peculiarities, which are specific for different scientific traditions in historical geography (Russian, French, German, British and North-American)

Key words: regional studies, historical geography, regional research, regionalism.

71

ВЕРБИЛЕНКО Г. Исторична географія та її місце у вивченні регіональної історії України. Стаття присвячена проблемам становлення вітчизняної історичної географії та її взаємодії з регіонально орієнтованими галузями історичного знання. У фокусі уваги автора – вклад історичної географії у процес концептуалізації історичної регіоналістики.

Ключові слова: історична географія, історична регіоналістика, історико-географічний регіон, регіональні відмінності.

ВЕРБИЛЕНКО Г. Историческая география и ее место в изучении региональной истории Украины. Статья посвящена проблемам становления отечественной исторической географии и ее взаимодействию с регионально ориентированными отраслями исторического знания. В фокусе внимания автора – вклад исторической географии в процесс концептуализации исторической регионалистики.

Ключевые слова: историческая география, историческая регионалистика, историко-географический регион, региональная специфичность.

VERBYLENKO G. The place of Historical Geography in researching regional history of Ukraine

The article examines the problems of formation of national historical geography and its interaction with other branches of historical knowledge, which paid attention to regional peculiarity. The emphasis is done on the contribution of historical geography to the conceptualization of historical regional studies.

Key words: historical geography, historical regional studies, historical- geography region, regional peculiarities.

2. THE PHENOMENON OF BORDERLAND IN THE SYSTEM OF SOCIO-HUMANITARIAN KNOWLEDGE

85

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. Румунія і Молдова: дві країни, одна нація. В 1812 р. Росія відвоювала в Османській імперії Бессарабську провінцію, центральна частина якої була етнічною територією Молдавського князівства. Через півтора століття Волощина і Молдавія (Молдова) утворили нову державу – Румунію. Наприкінці ХХ ст. виникла Республіка Молдова у складі двох третин Бессарабії і Придністров'я – краю, який раніше належав Україні. У статті аналізується політика різних урядів Росії, України, Румунії і Молдови, пов'язана з бессарабською проблемою.

Ключові слова: Бессарабія, Румунія, Молдова, Придністров'я.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. Румыния и Молдова: две страны, одна нация. В 1812 г. Россия отвоевала у Османской империи Бессарабскую провинцию, центральная часть которой была этнической территорией Молдавского княжества. Через полвека Валахия и Молдавия (Молдова) образовали новое государство – Румынию. В конце ХХ ст. возникла Республика Молдова в составе двух третей Бессарабии и Приднестровья – края, который ранее принадлежал Украине. В статье анализируется политика разных правительств России, Украины, Румынии и Молдовы, связанная с бессарабской проблемой.

Ключевые слова: Бессарабия, Румыния, Молдова, Приднестровье.

KULCHYTSKY S. Romania and Moldova: two countries, one nation. In 1812 Russia regained from the Ottoman Empire the territory of the province of Bessarabia. Its central part was the ethnic territory of the principality of Moldavia. Halfway through the century Wallachia and Moldavia (Moldova) established the new state – Romania. At the end of the 20th century the Republic of Moldova emerged on the basis of two-thirds of Bessarabia and Transnistria, the region that formerly belonged to Ukraine. This article analyzes the policies of Russian, Ukrainian, Romanian and Moldavian governments concerning Bessarabia problem.

Key words: Bessarabia, Romania, Moldova, Transnistria.

103

ДМИТРУК В. До питання про територіальні розмежування між Україною і Росією в складі СРСР. У статті досліджуються проблеми територіальних розмежувань між Україною і Росією в період їх перебування у складі СРСР: встановлення міжреспубліканських кордонів у 20-х рр. ХХ ст., передача Кримської області зі складу

РРФСР до складу УРСР, врегулювання українсько-російського кордону в Керченській протоці.

Ключові слова: *делімітація, демаркація, переговорний процес, територіальні розмежування, територія, українсько-російський кордон.*

ДМИТРУК В. К вопросу о территориальных размежеваниях между Украиной и Россией в составе СССР. В статье исследуются проблемы территориальных размежеваний между Украиной и Россией в период их пребывания в составе СССР: установление межреспубликанских границ в 20-е гг. XX в., передача Крымской области из состава РСФСР в состав УССР, урегулирование украинско-российской границы в Керченском проливе.

Ключевые слова: *делимитация, демаркация, переговорный процесс, территориальные размежевания, территория, украинско-российская граница.*

DMYTRUK V. The territorial delimitation between Ukraine and Russia as the member states of the USSR. The article examines the problem of territorial delimitation between Ukraine and Russia as the member states of the USSR during 1920th. Author lightens up demarcation of inter-republican borders, transfer of Crimea region from Russia to Ukraine in 1954, delimitation of Ukrainian-Russian border in Kerch Strait.

Key words: *delimitation, demarcation, negotiation process, territorial delimitation, territory, Ukrainian-Russian border.*

115

СЛУЖИНСЬКА І. Формування українсько-російського кордону: дискусії й політичні рішення 20-х рр. XX ст. У статті порушуються проблеми територіального розмежування між РСФРР та Україною в середині 20-х рр. XX ст. Зіставлення двох принципів – етнічного й т.зв. "економічної доцільності" прояснює ситуацію, за якої Україна, ініціювавши перегляд кордону, опинилася у стані значного територіального програшу.

Ключові слова: *кордон, пограниччя, дипломатія, політичні рішення.*

СЛУЖИНСКАЯ И. Формирование украинно-российской границы: дискуссии и политические решения 20-х гг. XX в. В статье затрагиваются проблемы территориального разграничения между РСФСР и Украиной в середине 20-х гг. XX вв. Сравнение двух принципов – этнического и т.наз. "экономической целесообразности" проясняет ситуацию, при которой Украина, иницируя пересмотр

границы, оказалась в состоянии значительного территориального проигрыша.

Ключевые слова: граница, пограничье, дипломатия, политические решения.

SLUZHYNska I. The formation of Ukrainian-Russian border: discussions and policy decisions of 1920th. The key topic of the article is the problem of territorial delimitation between Russia and Ukraine in the middle of 1920th. The author has compared two principles – ethnic and "economic expediency". It helped to clear the situation and understand why Ukraine, in spite of initiation the boundaries revision, faced with considerable territorial losses.

Key words: border, borderland, diplomacy, political decisions.

3. HISTORICAL URBAN STUDIES

127

НАГОРНА Л. Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації. У статті пропонується авторське бачення візуалізації як засобу творення образів вітчизняних міст. Простежується динаміка знакових і символічних ознак міської культури, зокрема у контексті формування простору пам'яті. У статті показано, як впливають на самопочуття людини символи, культурні коди, прийоми репрезентації культурної спадщини.

Ключові слова: візуалізація, культурна спадщина, міська історія, простір пам'яті.

НАГОРНАЯ Л. Образ города: региональные аспекты отечественной визуализации. В статье предлагается авторское видение визуализации как средства создания образов отечественных городов. Прослеживается динамика знаковых и символических признаков городской культуры, в частности в контексте формирования пространства памяти. В статье показано, как влияют на самочувствие человека символы, культурные коды, приемы репрезентации культурного наследия.

Ключевые слова: визуализация, культурное наследие, городская история, пространство памяти.

NAHORNAL. The image of the city: regional aspects of national visualization. The article presents the author's vision of visualization as a means of creating images of domestic cities. Alignment of iconic and symbolic signs of urban culture is analyzed, particularly in the context of memory space. The article displays affective influence of symbols, cultural codes, methods of representation of cultural heritage.

Key words: visualization, cultural heritage, urban history, memory space.

КАЙСАРОВА Ж., БАБЮХ В. Поняття "місто" та типологізація міст: проблеми співвідношення при визначенні дати заснування міських поселень. Стаття представляє авторські рефлексії щодо різних підходів та критеріїв визначення поняття "місто" і проблем датування початків міської культури.

Ключові слова: місто, концепт "міста", міська культура.

КАЙСАРОВА Ж., БАБЮХ В. Понятие «город» и типологизация городов: проблемы соотношения при определении даты возникновения городских поселений. Статья посвящена изучению разных подходов и критериев определения понятия "город" и проблемам датирования возникновения городской культуры.

Ключевые слова: город, концепт "города", городская культура.

KAISAROVA J., BABYUH V. The concept of "city" and typology of the cities: problems in determining the date of foundation of urban settlements. The article represents the author's reflection of different points of view and criteria to the concept of "city" and the problem of indication on beginning of urban culture.

Key words: town, concept of "city", urban culture.

ВОДОТИКА Т. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки. Розглянуто вплив модернізаційних процесів на зміни у структурі зайнятості жителів міст підросійської України. Аналіз здійснено на основі даних одноденних переписів Катеринослава та Києва та перепису 1897 року. Підтверджено тезу про непослідовність та дискретність модернізації, показано співіснування та співвідношення між традиційними та індустріальними сферами зайнятості.

Ключові слова: перепис, структура зайнятості, модернізація, місто.

ВОДОТЬКА Т. Особенности модернизационных процессов в городах Надднепрянщины во второй половине 19 века: новые источниковедческие поиски. Рассмотрено и проанализировано влияние модернизационных процессов на изменения в структуре занятости городского населения Украины. Источниковой базой послужили однодневные городские переписи Екатеринослава и Киева и перепись 1897 года. Подтвержден тезис о непоследовательности и дискретности модернизационных процессов, показано сосуществование и соотношение между традиционными и индустриальными формами занятости.

Ключевые слова: перепись, структура занятости, модернизация, город.

VODOTYKA T. **The key features of modernization in Ukrainian cities under Russian Empire during the second half of 19 century: the search for new sources.** The author analyzed the impact of modernization on the employment patterns of the population of Ukrainian cities. The analysis is based on the one-day censuses of Katerynoslav and Kyiv and 1897 census. The coexistence and the balance between traditional and industrial forms of employment was shown.

Key words: *census, modernization, city, patterns of employment.*

4. A RETROSPECTIVE STUDY OF TERRITORIAL ORGANIZATION

183

РУБЛЬОВ О. **Організація управління на польсько-українському прикордонні за II Речіпосполитої.** У статті досліджується специфічність територіальної організації на українських етнічних територіях, що внаслідок спричинених Першою світовою війною геополітичних переділів опинилися у складі II Речіпосполитої у Волинському, Львівському, Станіславівському та Тарнопільському воєводствах.

Ключові слова: *територіальна адміністрація, структура управління, II Річпосполита, воєводства.*

РУБЛЕВ А. **Организация управления на польско-украинском пограничье в период II Речипосполитой.** В статье исследуется специфика территориальной организации на украинских этнических территориях, которые вследствие спровоцированных Первой мировой войной геополитических переделов оказались в составе II Речипосполитой в Волинском, Львовском, Станиславовском и Тарнопольском воєводствах.

Ключевые слова: *территориальная организация, структура управления, II Речьпосполитая, воєводства.*

RUBLEV O. **Governance at the Polish-Ukrainian Borderzone in the Period of II Rzeczpospolita.** The article deals with the problem of specific characteristics of territorial organization in Ukrainian ethnic territories, incorporated to II Rzeczpospolita after I world war and European geopolitical divisions. Ukrainian ethnic territories formed Volyn, Lviv, Stanislav and Tarnopol provinces.

Key words: *territorial organization, governance, II Rzeczpospolita, provinces.*

199

ПОДКУР Р. **Динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті "великого терору" 1937 – 1938 рр.** На основі маловідомих документів органів державної безпеки досліджується динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті підготовки до «великого терору» 1937–1938 рр.

Ключові слова: *органи державної безпеки, адміністративно-територіальний поділ, область, округ, район.*

ПОДКУР Р. Динамика административно-территориального деления 1930-х гг. в контексте «большого террора» 1937–1938 гг. На основе малоизвестных документов органов государственной безопасности исследуется динамика административно-территориального деления 1930-х гг. в контексте подготовки к «большому террору» 1937–1938 гг.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, административно-территориальное деление, область, округ, район.

PODKUR R. The dynamics of the administrative-territorial division in 1930th in the context of Great Terror 1937–1938. Basing on the little-known documents of the State Security author investigates the dynamics of the administrative-territorial division in 1930th in the context of the Great Terror 1937–1938.

Key words: state security, administrative territorial division, region, county, district.

222

САВЧЕНКО І. Започаткування видавничого проекту Української академії наук "Історично-географічний словник українських земель". Стаття присвячена створенню комісії історико-географічного словника українських земель в системі УАН. Видавничий проект не був реалізований внаслідок репресивної політики радянського режиму.

Ключові слова: історична географія, історико-географічний словник, словникова комісія, видавничий проект.

САВЧЕНКО И. Создание издательского проекта Украинской академии наук "Исторически-географический словарь украинских земель". Статья посвящена созданию комиссии историко-географического словаря украинских земель в системе УАН. Издательский проект не был реализован вследствие репрессивной политики советского режима.

Ключевые слова: историческая география, историко-географический словарь, словарная комиссия, издательский проект.

SAVCHENKO I. Establishing of the editorial project of Ukrainian academy of science "The Historical-geographical vocabulary of Ukrainian territories". The article is devoted to the formation of the Commission for the creating of historical and geographical vocabulary of Ukrainian lands in the system of Ukrainian academy of science. The editorial project was not realized in consequence of repression policy of Soviet regime.

Key words: historical geography, historical-geographical vocabulary, the commission of glossary, editorial project.

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 7

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрощук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигала*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 7. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 234 с.

Підписано до друку 27.09.2013 р. Формат 70x100 1/16

Ум. друк. арк. 19,0. Обл. вид. арк. 16,0.

Наклад 300. Зам. 16. 2013 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ 1, Грушевського, 4.